

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТУРИЗМУ, ЕКОНОМІКИ І ПРАВА

На правах рукопису

СОЛЯНИК Світлана Федорівна

УДК: 172.4:379.8.093:379.8.095

ТУРИЗМ ЯК СОЦІОЕТИЧНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Пазенок Віктор Сергійович,

доктор філософських наук,

професор,

член-кореспондент НАН України

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ЯК СОЦІОЕТИЧНОГО ЧИННИКА СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ.....	14
1.1. Осмислення феномену подорожі та туризму як соціоетичного чинника суспільного життя в історико-філософській традиції.....	14
1.2. Методологія визначення етичних принципів організації туризму.....	37
Висновки до першого розділу.....	46
РОЗДІЛ 2 МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ВИМІРИ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	50
2.1. Ціннісні орієнтації суб'єктів туристичної діяльності.....	50
2.2. Екзистенційно-позитивний етичний сенс туризму.....	77
2.3. Свобода – ядро соціоморальної мотивації активності людини, що подорожує (Homo viator).....	86
2.4. Спілкування як моральна цінність туристських комунікацій.....	103
Висновки до другого розділу.....	135
РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ТУРИЗМУ.....	138
3.1. Соціально-моральна результативність туризму.....	138
3.2. Проблема негативних наслідків сучасного масового туризму.....	149
3.3. «Відповідальний» туризм як важливий чинник реалізації стратегії сталого розвитку.....	164
Висновки до третього розділу.....	174
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна цивілізація перебуває на переломному етапі свого поступу. Людству загрожує загострення різноманітних глобальних криз, в суспільстві зростає соціальна напруга. Як констатувалось на XXII Всесвітньому філософському конгресі (Сеул, Південна Корея, 2008), виникає суспільство величезних ризиків. За цих обставин нагальною стає потреба якісно нової стратегії людської життєдіяльності. Ця стратегія, яка спирається на парадигму глобальних «викликів та відповідей», передбачає створення антикризових соціальних механізмів, діяльність яких має бути спрямована на приборкання загрозливих для людських спільнот процесів, мінімізації їх руйнівних наслідків, забезпеченню стабільного характеру суспільної еволюції. Такими механізмами є, насамперед, усталені соціальні інститути – економіка, політика, право, освіта, культура тощо. Але дедалі ефективнішими виступають нові соціальні утворення, такі як інформаційно-комп'ютерні Інтернет-системи, культурно-анімаційні комплекси та Центри, міжнародний туризм. Сучасний цивілізовано організований, соціально відповідальний туризм – важливий елемент суспільної структури, який істотно доповнює діяльність інших соціальних інститутів, збагачує їх. Туризму як соціокультурному феномену притаманні всі атрибутивні ознаки соціального інституту: самодостатність і автономність, організаційна цілісність, наявність власної інфраструктури, комплекс усталених норм, принципів, правил регулювання діяльності своїх підрозділів, установ та підприємств, відповідний кадровий потенціал, його наукова та професійна підготовка тощо. Соціально-філософський дискурс туризму дозволяє не тільки виявити його місце в сучасному суспільстві, але й з'ясувати можливості антикризової участі в нестабільній соціальній ситуації. Як і всі без винятку соціальні інститути туризм відчуває на собі вплив несприятливих суспільних обставин,

він також кризово вразливий. Але водночас цей соціальний інститут відзначається неабиякою стійкістю, здатністю до швидкої регенерації, інноваційного самооновлення. Це пояснюється тим, що туристські подорожі і пригоди забезпечують одну із найсуттєвіших мотивацій людської поведінки – постійну потребу у комунікаціях із світом Іншого, віковичне прагнення до поглибленого пізнання навколишнього Світу, потреби у відпочинку і розвагах.

Невипадково історію і культуру подорожування завжди описували в термінах стабільності, перманентності, часової тривалості, засобами таких екзистенціалів людського духу як свобода, незалежність, пригода, вічне «повернення». Людині, що подорожує, іманентно притаманна можливість збереження і перевірки власної ідентичності, соціальні філософи фіксують рекурсивну природу людської діяльності. Стабільність – базова потреба існування суспільства. Забезпечуючи своїми можливостями цю потребу туризм тим самим сприяє збереженню суспільного життя в цілому. Але значення туризму як чинника стійкого суспільного поступу цим далеко не обмежується. Його вплив на соціум широковекторний. Туризм – це «діяльність, що має важливе значення в житті народу в силу безпосереднього впливу на соціальну, культурну, освітянську та економічну сферу життя держави та її міжнародні відносини» («Манільська декларація по соціальному впливу туризму», 1997 р.). Створюючи нові робочі місця, сприяючи розв'язанню такої гострої соціальної проблеми як зайнятість працездатних, вдосконалюючи не тільки об'єкти рекреаційної індустрії, але й суміжні з нею галузі господарства, здійснюючи процеси соціалізації та ресоціалізації значних верств населення, активно переймаючись охороною історико-культурних пам'яток і збереженням природних заповідників туризм, і це головне, виступає як один із впливових чинників «олюднення» всієї сукупності суспільних і міжособистісних зв'язків, їх облагородження на засадах культури. Туризм – важлива ланка мережі гуманістично орієнтованої кроскультурної комунікації, яка є дієвим засобом і ефективним регулятором

взаємодії громадян різних соціальних устроїв і відмінних культурних систем, сприяє узгодженню, координації їх ціннісних уявлень та орієнтацій загальнолюдського значення. Тим самим визначається його внесок у становлення комунікативної моралі як етичного пріоритету цивілізації XXI-го століття. Як соціоетичний чинник туризм впливає на становлення «відкритого соціуму», розвинутого громадянського суспільства, його неформальних структур, які створюються відповідно до людиновимірjuвальних критеріїв спілкування. Він стверджує значущість аксеологічних принципів вдосконалення всіх сфер особистісного буття. Разом з тим туризм впливає на всіх суб'єктів туристського процесу, формуючи в них соціально відповідальну, підприємницьку, комунікативну, екологічну, етичну, екзистенціальну культуру. «Людина, що подорожує» (*homo viator* – Габріель Марсель) – це особистість з розвинутою екзистенційною структурою, з навичками діалогового спілкування, з виразними особливостями власного культурного горизонту, розумінням багатоманітності «життєвого світу».

Соціально-філософське осмислення зазначеного факту кореспондує тому антропологічному, екзистенціальному, феноменологічному повороту, який спостерігається в сучасній філософській думці. Туризм як соціальний інститут здатний ефективно сприяти розв'язанню актуальних соціальних, моральних і культурних проблем сучасного співтовариства, ініціювати створення програм і стратегій забезпечення якісно нового рівня суспільного розвитку.

Стан наукової розробки теми. Наукове осягнення туризму відбувалося в руслі загальнокультурної і філософської традиції осмислення впливу подорожей, як одного із найдавніших форм людського буття, на суспільне життя. В цьому плані велике методологічне значення мають рефлексії над феноменом подорожей філософів, істориків, письменників, географів, державних діячів, дипломатів. Цінні спостереження і узагальнення щодо подорожей, їх соціального і культурного значення належать Сократу,

Фалесу, Піфагору, Платону, Аристотелю, Марко Поло, Мішелю Монтеню, Блезу Паскалю, Френсісу Бекону, Франсуа Вольтеру, Григорію Сковороді, Жан-Жаку Руссо та багатьом іншим.

Важливу роль в дослідженні мотивацій діяльності «подорожуючої людини» відіграють концепти соціальної детермінації поведінки, які сформульовані в працях Дж.Локка, Т.Гоббса, П.Сорокіна, Е.Дюркгейма.

Особливо гостро нині стоять питання дослідження своєрідної природи моральних та соціальних цінностей туризму, що засвоюються людиною в процесі її соціалізації, мають орієнтуючу значущість для індивіда. Важливими в цьому плані є соціально-філософські твори, в яких розкривається сутність моральних засад людської життєорієнтації. В працях видатних філософів – М.Бубера, Е.Левінаса, С.К'єркегора, Ж.-П.Сартра, М.Гайдеггера міститься глибока характеристика сучасної «ситуації людини», її спроби подолати «владу повсякденності», вирватися із «обіймів» «несправжнього існування», в тому числі засобами подорожей.

Особливу цінність для нашого дослідження складають роботи українських філософів, в яких вперше репрезентовано новий напрям суспільствознавства – «філософія туризму». В працях О.Базалука, В.Воронкової, В.Горського, О.Головашенко, Г.Горак, В.Заблоцького, І.Зязюна, А.Єрмоленка, В.Кізіми, М.Кисельова, В.Кушерця, С.Куцепал, О.Левицької, В.Ляха, Я.Любивога, В.Малахова, М.Михальченка, І.Надольного, О.Онищенка, В.Пазенка, М.Поповича, П.Табачковського, В.Федорченка, М.Цюрупи, П.Яроцького містяться методологічно значущі положення щодо комплексної характеристики туризму як соціального інституту, досліджуються окремі його соціально-філософські аспекти: «Філософія туризму» (В.Пазенок); «Субстанційні виміри феномену туризму» (В.Кізіма); «Екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування» (В.Малахов); «Екзистенційні виміри туристичної подорожі» (В.Лях) та ін. Важливим методологічним підґрунтям в осмисленні туризму як

соціального інституту є розкриття сутності поняття «соціального» широко представленого в роботі В.Беха «Філософія соціального світу».

Також слід назвати роботи українських вчених М.Крачила, О.Шаблій, В.Федорченка, Б.Яценка, О.Любіцевої, Ю.Заставного, В.Мацоли та ін., в яких була розроблена методологія формування та розвитку територіальних рекреаційних систем, з'ясована їх функціональна структура, визначено вплив географічних чинників на туристський потенціал.

Важливе значення для дослідження мають соціологічні концепції Ч.Мілса, Х.Ортеги-і-Гассета, Г.Маркузе, З.Баумана, Е.Гідденса, що містять філософсько-соціологічний аналіз процесів, пов'язаних з феноменом подорожей і туризму.

В концептуальних доробках А.Єрмоленка, В.Федорченка, О.Левицької, В.Ляха розкрита одна із найвищих людських цінностей – спілкування. Особлива увага надається гуманістичній функції «відповідального туризму» – сприяти розумінню і розповсюдженню загальнолюдських етичних цінностей у дусі толерантності та поваги до різноманітних філософських, ідейних та релігійних переконань, культурних норм.

Важливе місце у дослідженні туризму, як соціоетичного чинника суспільного життя, належить природоохоронним, екологічним завданням туризму. Значення екологічної складової філософії туризму переконливо показано в концептуальних доробках М.Кисельова, Т.Гордашук, Г.Горак.

Проте, недостатньо розробленими залишились проблеми соціоетичної значущості туристської діяльності, як соціального чинника, що й стало предметом нашого дослідження.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось в межах теми науково-дослідної роботи Київського університету туризму, економіки і права «Туризм як суспільний феномен: проблеми теорії («туризмології») і практики», затвердженої Вченою радою університету (протокол №5 від 23 січня 2002 року) та плану науково-дослідної роботи кафедри філософії і соціальних

наук Київського університету туризму, економіки і права. Тема дисертації затверджена Вченою радою Київського університету туризму, економіки і права (протокол №7 від 27 березня 2002 р.) відповідно до Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки та перезатверджена Вченою радою Київського університету туризму, економіки і права (протокол №3 від 05 березня 2008 р.).

Об'єктом дисертаційного дослідження є туризм як соціальний інститут – впливовий чинник суспільного життя.

Предметом дисертаційного дослідження є соціоетична значущість туристської діяльності як засобу формування соціоморальної культури учасників туристського процесу.

Мета дослідження полягає у здійсненні концептуального осмислення туризму як соціоетичного чинника суспільного життя в контексті формування культури особистості суб'єктів туристської справи.

Реалізації цієї мети слугувала постановка і розв'язання наступних взаємопов'язаних дослідницьких **завдань**:

- з'ясувати системний характер впливу туризму як соціального інституту на суспільне життя;
- визначити соціально-філософську методологію виявлення соціально-етичної ролі туризму в суспільстві;
- проаналізувати аксеологічні засади суспільно-значущої, культурно-цивілізаційної діяльності суб'єктів туризму;
- розкрити гуманістичний потенціал туристських соціальних комунікацій, їх місце у процесі активізації людських стосунків;
- окреслити місце туризму в сучасній антикризовій стратегії «сталого розвитку» соціуму;
- репрезентувати концепцію «відповідального туризму» – концентрованого виразу туризму як впливового чинника суспільного поступу.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять праці класиків соціальної і моральної філософії, в яких здійснюється рефлексія над феноменом подорожей, роботи сучасних фахівців-туризмологів, прикладної, професійної етики, морального виховання та соціалізації особистості. Для розв'язання визначених завдань використовувався комплекс взаємодоповнюючих підходів та методів пізнання соціоморальних можливостей туризму, аналізу різноманітних аспектів його впливу на суспільне життя. Зокрема: соціально-філософський підхід у виявленні соціальної сутності туризму, системний підхід до туризму як соціоетичного чинника суспільного життя; діяльнісний підхід що забезпечує аналіз туризму як сфери духовно-практичної активності індивідів. Конкретизацією зазначених підходів виступають різноманітні сучасні методи дослідження, серед яких виділяються: екзистенційний метод з'ясування своєрідності прояву таких екзистенціалів як «свобода», «вибір», «зустріч», «повернення», «відповідальність» в туристичних подіях; культурологічний метод формування соціокультурних (в тому числі моральних) якостей людини як суб'єкта туристичної діяльності; синергетичний метод, що з'ясовує взаємозв'язок, взаємодію та взаємозумовленість елементів туризму як соціального інституту і соціальної системи; туризмологічний метод осмислення соціального та морального змісту різноманітних практик сучасного туризму.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в соціально-філософській літературі здійснено комплексний аналіз туризму як соціального інституту, впливового чинника суспільного життя, виявлено соціоетичну значущість туристської діяльності в контексті формування культури особистості суб'єктів туристської справи. В цьому контексті сформульовані такі основні результати даного доробку, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації і виносяться на захист:

– визначено, що туризм як соціальний інститут системно, комплексно впливає на всі сфери суспільного життя сприяючи його розвитку, ускладненню і вдосконаленню. Доведено, що в структурі цього впливу визначальними є: глобалізаційна (туризм як чинник загальноцивілізаційних процесів, діалог національних культур); соціально-економічна (зростання добробуту, боротьба з бідністю); соціально-інтегративна (утворення середнього класу, продукування нових соціальних ролей, соціалізація і ресоціалізація місцевого населення, розвиток і збагачення соціальної інфраструктури); культурно-моральна (становлення нової «соціальної етики», етизація і гуманізація туристського бізнесу) складові;

– обґрунтовано, що теоретико-методологічну базу дослідження впливу туризму на соціум забезпечують діяльнісний підхід, комунікативний метод виявлення сенсу крос-культурних контактів, туризмологічний метод з'ясування соціального та морального змісту та значення суспільних практик туризму;

– доведено, що глибинну сутність впливу туризму на суспільну культуру, масову та індивідуальну свідомість визначають такі аксеологічні екзистенціали як «благо» (добро), «свобода», «спілкування», «толерантність», «відповідальність»;

– наголошується, що ядром мотиваційної системи «людини, що подорожує» (*homo viator*) є «туристська свобода». Засобами невимушеного вибору особистість самовизначається та самореалізується;

– доведено, що туризм є одним із впливових каналів трансляції загальнолюдських цінностей добросусідства, взаємовизнання та взаємоповаги, які фокусуються у морально-культурному спілкуванні, утворюючи «мультикультурний простір» (С.Жижка), в якому відбуваються діалогові контакти індивіда зі світом «Іншого»;

– показано, що туризм своїми економічними, моральними засобами та соціальними орієнтаціями сприяє узгодженню суспільних та індивідуальних інтересів, запровадженню коеволюційного типу взаємин

суспільства і природи, мінімізації соціального зла, забезпеченню тим самим антикризової стратегії стабільного розвитку;

– розкрита концептуальна сутність і основні форми прояву «відповідального туризму» в сучасних соціальних практиках. Показані спорідненість доктрини «відповідального туризму» з концепціями комунікативної етики (К.-О.Апель) та інноваційним «категоричним імперативом» (Р.Йонас).

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Результати дисертаційного дослідження є актуальними як в теоретичному, так і в практичному аспектах. З розвитком прикладної соціальної філософії, виникненням нових поглядів на соціальні процеси, цілком правомірною постає проблема «філософії туризму». Ця теоретична рефлексія з'ясовує суспільну і смислоутворювальну сутність туризму у понятійний спосіб, представляє його категоріально та концептуально. В контексті проблематики соціальної філософії соціоетичний вимір туризму дозволяє з'ясувати важливі аспекти інноваційних соціальних процесів, які поступово набувають гуманізованої якості. А це, в свою чергу, збагачує світоглядне, культурне, пізнавальне, комунікативне значення туризму як специфічного соціального інституту і феномена загальнолюдської культури. Проблематика соціоетичного значення туризму – органічна частина теорії туризму («туризмології») як специфічної соціо-економічної і соціо-гуманітарної дисципліни, що носить синтетичний характер і відрізняється розгалуженими міжнауковими зв'язками.

Практичне значення одержаних результатів полягає у формуванні і розвитку нового реєстру соціокультурних потреб «подорожуючої людини». Практичний вимір туризму забезпечується завдяки аналізу можливостей туристських практик розв'язувати економічні, господарчі, соціальні проблеми, здійснювати організацію обміну досвідом суспільної культурно-

охоронної та екологічної діяльності, виконання функції «народної дипломатії».

Концептуальні ідеї та фактологічний матеріал дисертації можуть бути використані у підготовці спеціальних курсів з соціальної філософії, психології, соціології, політології, культурології, прикладної етики у вищих навчальних закладах, насамперед на факультетах і відділеннях туристського профілю.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Більшість опублікованих праць написані без співавторів. Допоміжні і проміжні завдання дослідження відображено у спільній публікації з В.С.Пазенком, В.К.Федорченком у навчальному посібнику «Філософія туризму» (підрозділ «Соціокультурні комунікації в туризмі») розкрито соціокультурні комунікації та їх прояв у сучасній туристській діяльності (с. 227-234).

Апробація результатів дисертації. Основні концептуальні ідеї та положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри філософії і соціальних наук Київського університету туризму, економіки і права, на низці міжнародних науково-практичних конференцій, а саме: «Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості» (Київ, 2001); «Міфологічний простір і час у сучасній культурі» (Київ, 2003); «Культура і освіта фахівців туристської сфери: сучасні тенденції і прогнози» (Київ, 2004); «Полікультуротворча діяльність 2005» (Київ, 2005); «Практика сучасного туризму: соціальна та економічна ефективність» (Київ, 2008); IV-X аспірантських читаннях (Київ, 2005-2010); професорських читаннях «XXI століття і культура особистості фахівця» (Київ, 2002); «круглих столах», що проводилися у Київському університеті туризму, економіки і права: «Соціоекономічні проблеми туристського ринку» (Київ, 2004); «Інформаційна культура суспільства, особистості і освіта» (Київ, 2005); науково-теоретичній конференції «Проблема сутності свободи: методологічні та соціальні виміри» (Київ, 2007).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладено в 14 публікаціях автора: у фахових виданнях ВАК України з філософських наук – 6, у підручнику – 1, у тезах доповідей на науково-практичних конференціях – 7.

Структура дисертації та обсяг роботи впливає з поставленої мети та завдань, які зумовили логіку побудови дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків і списку використаних джерел (214 позицій). Загальний обсяг дисертації складає 203 сторінки, основна частина – 181 сторінка.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ЯК СОЦІОЕТИЧНОГО ЧИННИКА СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

1.1. Осмислення феномену туризму як соціоетичного чинника суспільного життя в історико-філософській традиції

Туризм є багатоплановим соціокультурним феноменом який пройшов шлях від практики подорожей, мандрівок до статусу впливового соціального інституту, глобального чинника розвитку цивілізації.

Історично досліджуючи таке поняття як «подорож», можна зазначити, що воно є фундаментальним поняттям будь-якої культури, пронизує культурне буття зверху донизу, від побутових дрібниць до найдосконаліших витворів мистецтва і літератури. Філософське осмислення «подорожі», її суті, може бути зведено до простої істини – світ подивитися і себе показати. Подорожі, на думку А.Григор'єва – це пізнання і розуміння самого себе, повернення до своїх культурних витоків, ідентифікація і розгортання особистого культурного логосу, який розуміється тут не тільки в формально-логічному плані, а як той вихідний культурно-логічний синтез, який багато в чому обумовлює буття людини у світі [45, с. 40-41]. Ще однією особливістю подорожі є її непередбачуваність. Спираючись на жанрову багатогранність подорожей, А.Григор'єв намагається представити смисловий ряд своєрідної «класифікації» подорожей, які відрізняються одна від одної і по структурним і по функціональним особливостям: подорож як своєрідний «чуттєвий» туризм; чітко організована дія в певний період часу, яка має конкретну мету – відпочинок, з певними нюансами: сонце, море тощо; або героїчне подолання різних складностей, яке отримало в останній час назву екстремального туризму. Подорожі як своєрідний «інтелектуальний» туризм, якому за змістом близький такий термін як екскурсія. Подорож як пригода, в

якій основною ціллю є гострота відчуттів. Подорож як паломництво, яка передбачає поклоніння і долучення до святинь, зцілення своєї душі, набуття душевної рівноваги. Подорож як місіонерська діяльність, як подорож на язичницькому терені з метою долучення туземців до християнських святинь і тим самим розширення кордонів цього світу. Подорож як комерційне міроприємство, яке переслідує на меті відкриття нових ринків збуту товарів або взаємовигідного товарного обміну. Подорож як странствування. На відміну від туризму, тут представлено вимушено-політичний компонент, який сприймається як розлучення з родиною і скитання на чужині. Подорож як воєнна експансія. Епоха великих географічних відкриттів – це не тільки значення Terra incognita, а й підкорення її часто-густо вогнем і мечем (Конкиста). Такий аспект подорожей було згадано в літературних творах таких авторів як Ксенофонт, Тацит, Цезарь. Подорож як систематичне дослідження. Це не тільки географічні експедиції, а й в певному роді будь-який науковий експеримент, який дає можливість методично рухатись у невідоме. Подорож як психоаналітичне розслідування глибин підсвідомого. Отже, подорож можна назвати певною «практикою себе»: чуттєвою, інтелектуальною, духовною, де кінцевий результат пов'язаний з акцентованим впливом на один з трьох компонентів конституції людини [45, с. 40-47].

Наукове осягнення туризму проходило в руслі загальнокультурної і філософської традиції осмислення впливу подорожей, як одного із найдавніших форм людського буття, на суспільне життя, економіку, торгівлю, культуру, організацію дозвілля тощо. В цьому плані велике методологічне значення мають рефлексії над феноменом подорожей тих філософів, істориків, письменників, географів, державних діячів, дипломатів, які у свій час під час мандрівок знайомилися з культурою, звичаями, традиціями інших народів. Серед них були Анахарсис, Сократ, Фалес, Піфагор, Платон, Аристотель, Марко Поло, Мішель Монтень, Блез Паскаль,

Френсіс Бекон, Франсуа Вольтер, Григорій Сковорода, Жан-Жак Руссо та багато інших.

Наголос на тому, що подорожі облагороджують душу людини, збагачують її ментальність, розширюють культурний світогляд – загальне місце у класичних філософських рефлексіях над феноменом подорожей. Мислителі минулого неодноразово підкреслювали, що подорожі – одне із найшляхетніших людських занять, яке насамперед позначається на розвитку особистості. «Я приїхав у еллінську землю, щоб навчитися тутешнім звичаям, золота мені не потрібно, достатньо повернутися у Скіфію, ставши краще, ніж я був» – зазнавав Анахарсис [52, с. 111].

Подорожі були невід’ємною складовою античного світу, всі мислителі того часу у тій чи іншій мірі подорожували або мали відношення до феномену подорожей. Так описуючи стиль життя Сократа, Діоген Лаєрцій виділяв його подорожування у молоді роки, коли Сократ з Археласем їздив на Самос, був у Дельфах, а також на Істмі [52, с. 109-118].

Щодо духовно-збагачувального аспекту у ставленні до подорожей – слугує вираз Сократа, коли одного разу йому вказали на людину, яку подорожі анітрохи не виправили, мислитель відповів: «Охоче вірю, адже у подорож він возив себе самого». Недарма визначальною тезою сократівських міркувань була «пізнай самого себе». Лише у подорожах, нових враженнях людина здатна осмислити саму себе. Метою подорожей у Сократа був постійний пошук досконалого Разуму, джерела істинного знання і об’єктивної правди, а також досягнення внутрішньої цінності і моральної досконалості людини як вільної особистості. Подорожі, як вважав Сократ удосконалювали особистість, були одним із інструментів морального реформування суспільства і виховання громадян.

Найвідоміший античний філософ Платон як і Сократ шукав у мандрах знань. Як зазначав Діоген Лаєрцій Платон разом з іншими сократиками їздив в Мегари до Евкліда, тоді у Кирену до математика Феодора, в Італію до піфагорійців, з Еврипідом прибув до Єгипту. А у Сицилію, Платон плавав

тричі, один раз лише для того, «щоб оглянути острів та його вулкани», тобто явно з туристичними цілями у сучасному розумінні. Це підтверджує і Олімпіадор, який вважав, що у так званих «сицилійських подорожах» Платона з'явилося бажання античного мудреця пізнати явища природи, зокрема, власноруч побачити вогнедишачий кратер Етни, у який начебто кинувся Емпедокл. В результаті народився вислів «філософу належить бути допитливим спостерігачем явищ природи». Важливою складовою подорожі, вважав Платон, є усвідомлення суті прекрасного, значущого, корисного. Вдале подорожування, примножує у світі кількість блага, наприклад у вигляді краси, добра, мудрості, знань і, навпроти зменшує у світі кількість зла, глупості, потворності.

В рамках подорожей філософи мали можливість ділитися своїми знаннями, думками, враженнями. В ранніх діалогах Платона зустрічається думка про наймудріших філософів (Продика Кеосського, Георгія з Леонтін та ін.) які ходили з міста у місто та переконували молодих та багатих людей, залишивши попередні знайомства, вести бесіди саме з ними [85; 138].

Подорожування за Платоном, не може розвиватися тільки як чуттєвий процес пізнання світу. Основною метою своїх подорожей філософ вважав вдосконалення соціального буття через споконвічне прагнення людини до наслідування більш справедливих форм організації суспільства [140].

В своєму осмисленні подорожей Платон відзначав філософську сутність гостювання. У його діалогах зустрічаються афінський та елейський гості, з якими розмову ведуть Сократ, Тимей та інші видатні особи. Виникає гостьова приязнь яка виникає від зустрічі з гостями та листування з ними яку Платон поділяв на природну, товариську та гостьову.

Любов до подорожей у античних філософів визначалась світоглядними установками і зворотно впливала на них. Як справедливо стверджує В.Пазенок, схильність індивіда до подорожей і до подорожування архетипічно є однією і тією ж схильністю, яка висвітлюється лише у різних

ракурсах – глибинно внутрішньому та зовнішньо діяльному. Підтвердження цієї думки щодо тотожності «внутрішнього» та «зовнішнього» паломництва ми знаходимо і у Вольтера, який у знаменитому «Філософському словнику» писав: «Я витратив біля сорока років на паломництво у два-три кутки цього світу, метою якого були пошуки філософського каменю, який іменується істиною [89, с. 147-148]».

Багато подорожує за своє життя відомий мислитель і моралізатор XVI століття Мішель Єйкем (Монтень). В пізнавальних подорожах, перш за все, він цінує свободу вибору, спонтанність в прийнятті рішення і непередбачуваність вражень. «В подорожах мене надихає те, що я можу зупинитися де завгодно, не керуючись ніякими насамперед певними цілями і також вільно відступати від тільки що прийнятого рішення [122, с. 193]».

Під час своїх подорожей він намагається зберегти притаманний йому спосіб життя: «Я ніколи не вирушаю у дорогу, не прихопивши із собою книг... Вони найкраще знаряддя, яким я би міг спорядитись для земної подорожі», – вказує Монтень у своїх знаменитих «Досвідах» [123; 183, с. 303]. Великого значення він надає інтелектуальному розвитку особистості. Знайомлячись з культурою, звичаями, господарюванням інших народів Мішель Монтень своїм прикладом створює взірець оптимальної поведінки туриста в пізнавальній подорожі: зрозуміти незвичні звичаї можна тільки відмовившись від стереотипів сприйняття, точно так же, як зрозуміти співбесідника можна тільки ставши на його точку зору.

Благотворний вплив відчули на собі як професіональні діячі туристської справи, так і пересічні учасники туристських подій, завдяки єдиному ціннісному інформаційному джерелу про Схід протягом Ренесансу, написаним італійським мандрівником Марко Поло [113] він яскраво виклав свої враження від знайомства з народами, які населяють Яву, Цейлон, Індійський архіпелаг, Азію. Пройшовши караванним шляхом усю Центральну Азію, мандруючи Палестиною, Монголією, Китаєм, горами Паміра, був не лише підприємливим купцем, але й губернатором китайського

міста, військовим кореспондентом. Він вивчив кілька екзотичних мов, став відомим письменником. Як писав свого часу його старий друг Майкл Ямашита, Марко надихнув набагато більшу кількість людей до подорожей, ніж цілий список дослідників за 700 років: від подібних Колумбу, які мріяли відкрити нові світи, до мене, який відкривав для себе старі світи, які месір Поло описав з такою точністю. На своєму смертному одрі Марко жалкував тільки про те, що не розповів і половини того, що побачив [207].

Подорожі гармонізують свої взаємини зі світом, вважав Г.Сковорода, кожен має віднайти свій неповторний спосіб (шлях). Згідно з його поглядами, гармонія між людиною і світом ґрунтується на творчій ініціативі людини, життєвим кредом якого було: «жити – значить мандрувати [124, с. 71-88]». Сковорода пішки обходить усю Слобідську Україну, подорожує до Москви, відвідує Токай (Угорщина), Братиславу, Відень, Італію та Німеччину. Допомогою людині в її пошуках щастя в реальному земному існуванні стали важливі здобутки Г.Сковороди в розробці етичних проблем які він виклав у своїх враженнях від мандрівок які висловив у «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» («Товаристська розмова про душевний мир»). У центрі етичного вчення він поставив принцип гармонійних взаємин людини із світом – принцип «сродності», спорідненості.

Незамінною школою вивчення життя народу виявились подорожі для письменника, музикознавця, філософа, політолога Жан Жака Руссо. Дослідники його життєвого шляху і творчості (зокрема А.Манфред) вказують, що у Руссо була схильність до переміни місць і пов'язували її із звичкою фантазувати. У 1730-1731 рр. він здійснює тривалу подорож по Швейцарії – з Женеви у Лозанну, далі у Невшатель, далі у Берн. З Швейцарії він наважується йти пішки у Париж, з Парижу у Ліон, з Ліону в Шамбері [112, с. 38-39]. Руссо на своєму досвіді переконався, як відрізняється життєвий світ і система цінностей у придворних та у простого народу, як у деяких державах можуть утискувати права людини без громадянства (апатріда). Можна припустити, що ідеї Руссо щодо цінності всесвітнього

громадянства були нав'язані його незабутніми подорожами. А вивчення побуту, життєдіяльності та світоглядних інтенцій народу вплинули на формування політичної позиції важливості здійснення безпосереднього народовладдя.

Розробляючи правову концепцію, Руссо послідовно проводив ідею свободи. У трактаті «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права», Руссо з самого початку ставить питання свободи на тлі дослідження феномена суверенної влади, яка належить суверену. Ідею свободи він розробляє на основі нового розуміння місця людини в суспільстві, стосунки якої із своїми правителями змінюються у бік більшої свободи індивідуальності. Свободу утверджує як природжений, природний атрибут людини. Бути вільним, – це природне право людини, так само, як дихати, жити, зазначає він [147].

У творах Ж.-Ж.Руссо міститься гостра критика тих соціальних інститутів, завдяки яким люди втратили незалежність і свободу. Критикуючи цивілізацію нерівності, Руссо водночас розробляє вчення про досконалий суспільний лад, утвердження якого можливе за допомогою суспільного договору всіх громадян. Свободу мислитель розглядає як природну сутність людини (завдячуючи свободі людина відрізняється від тварин, бо природна свобода полягає в незалежності). Від природи людина добра, не має власності, ні від кого, і ні від чого не залежить, а отже є вільною. Свобода, як і рівність, є найвище благо людей, підкреслював мислитель. Згідно з Руссо, свобода можлива у справедливій правовій державі майбутнього, в конституції якої «природні відносини та закони завжди збігаються в усіх пунктах». Таким є імператив свободи. Той, хто тільки знає, в чому полягає добро, ще не любить добра. Розум тільки сприяє віднайденню моральності. Справжнє джерело моральності в нас самих. Воно – внутрішнє сприйняття добра і зла, безпосереднє осягнення їх нашою совістю. Отже, совість у Руссо виступає синтезом внутрішнього почуття й розуму. Саме на совісті засноване розумне природне право – світ моральної достовірності. Людина вперше за

всю історію на цьому етапі може реалізувати свою потенцію свободи. Свобода є «покірністю перед законом, встановленим самому собі», це – особистий параметр [147, с. 198].

Для французького мислителя і вченого Блеза Паскаля туристичні подорожі є прекрасним засобом уникнути повсякденної неминучості, яка лякає повторенням одних і тих же форм життєдіяльності. Він писав: «Якби ми не мали розваги, ми б відчули таку стомлюючу нудьгу, що прагнули б вилікувати її засобом не таким ефемерним [89, с. 147-148]». Згідно з його переконаннями, суть людського єства він вбачав в русі, а повний спокій асоціював зі смертю.

Звертаючись до життєвого шляху та праць видатного англійського мислителя і державного діяча Френсіса Бекона, ми бачимо що особливе місце в його житті займає навчання. На початку цього шляху Френсіс Бекон навчається у Трінті-коледжі у Кембриджі, далі у Парижі, де у складі дипломатичної місії він знайомиться з політичним і релігійним життям італійських князівств, Німеччини, Іспанії, Польщі, Данії, Швеції. Людей подорожуючих, пише Ф.Бекон, притягує ця «спостережувача планета».

Узагальнюючи свій досвід мандрівника-науковця Френсіс Бекон у своєму опусі на моральні та політичні теми «Про подорожі», перше видання якого побачило світ у 1597 році, науково обґрунтував як впливають і яку дають користь подорожі у кожному віці: для юних років слугують «доповненню освіти», а у зрілі роки для «поповнення досвіду [15, с. 390]». Головною метою пізнавальної подорожу він вважав, не заміну звичаїв батьківщини чужоземними, а «збагачення їх найкращим з того, чому навчився на чужині». Велику увагу він приділяв мові «людина, що відправляється в подорож до країни, мови якої не знає, по суті, відправляється в школу, а не в подорож [183, с. 298]». Для поповнення всебічних знань всіх сторін суспільного буття він радив відвідувати насамперед політичні, юридичні, економічні, культурні установи, місця релігійного призначення. В нагоді туристам стають також поради Ф.Бекона

щодо конфліктних ситуацій, які нерідко виникають під час мандрівок: ретельно уникати свар, суперечностей. Реалізація пізнавальної функції подорожі за Ф.Беконом аби «за короткий час зібрати багатий врожай [183, с. 298]». Подорожі є необхідним елементом активного соціального життя, які дозволяють людині зануритися в інший («повчальний світ»).

Чимало мислителів минулого мотивом всіх людських дій (епікуреїзм) вважали прагнення до задоволення, яке представляло для індивіда цінність саму по собі та визначальним чином впливало на мотиви його вчинків. «Якби ми не мали розваги, ми б відчували таку стомлюючу нудоту», – писав Блез Паскаль.

Через осмислення подорожей мислителі минулого формували світоглядні установки і визначали сенс свого життя. Подорожування філософів мали духовно-культурний суб'єктивний характер. Подорожуючи філософи навчались самі і навчали інших (через діалоги, суперечки, обмін думками). Мали можливість долучатись до мудрості видатних мислителів, знайомитись з іншою культурою і привносити здобутки своєї культури в інші соціуми. Результати подорожей знаходили своє місце в наукових працях про навколишній світ. В описах подорожей знаходимо як емоційні враження так і результати їх теоретичного осмислення.

Ця людинотворча тема є теоретично і методологічно значущою і для усвідомлення такого якісного, нового різновиду подорожей як сучасний туризм.

Важливу роль в дослідженні мотивацій в туризмі відіграють ідеї соціальної детермінації. Згідно принципу детермінації всі природні, суспільні і психологічні процеси обумовлені, тобто вони виникають, розвиваються і зникають закономірно внаслідок дії певних причин [181, с. 243]. Згідно з даним принципом поведінка людини обумовлена ціннісними орієнтаціями через свободу і необхідність, через інваріантність можливостей у дійсності та форм її прояву у різних структурах навколишнього світу. Отже, як зазначає В.Пазенок, є всі підстави погодитися з тими філософами, які вважають, що

свобода не є абсолютно безпричинна. Свобода – це особливий спосіб детермінації духовної діяльності, усвідомлення можливих меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного). Пояснюючи своє бачення свободи та необхідності, М.Попович, зазначає: «Свобода в когнітивному вимірі є прийняття рішення на основі кращого знання справи, тобто усвідомлення необхідності [142, с. 74]».

Основні концепти соціальної детермінації з точки зору утвердження індивідуальної свободи, ціннісних орієнтацій, мотивів, потреб, можливостей, знаходимо в працях Дж.Локка, Т.Гоббса, П.Сорокіна, Е.Дюркгейма.

Отже, утвердження індивідуальної свободи є однією з головних у філософії Д.Локка, яка трактується у нього як фундаментальне право особи, як основа правової системи, всього суспільного (громадського) життя. Свобода за Локком це властивість людської діяльності, на механізми реалізації волі і самовизначення людини. Основу політико-правової теорії Д.Локка становить концепція невід’ємних, природою даних, прав особистості, прав які утворюють конституційний базис правової держави і конституують саму особу як рівноправного партнера, як суб’єкта правовідносин. У «Трактаті про державне правління» Д.Локк зазначає, що такими правами є передусім право на життя, свободу і власність. Свобода розглядається англійським філософом як одне з фундаментальних прав людини, яке полягає у праві на вільний вибір, покладання і переслідування життєвих цілей. Варто зазначити, що у потрійній правовій формулі Локка, всі зазначені права взаємопов’язані між собою, предбачають одне одного, як пише Е.Соловйов, «рефлектують одне в одне [155, с. 157]». Тому кожне з них має значення лише за умов наявності інших. Сама по собі свобода як така була б неможливою, принаймні, обмеженою, якби не була доповнена правом на життя (свободою розпоряджатися власними життєвими силами) і правом на власність (свободою розпоряджатися продуктами своєї життєдіяльності, предметними втіленнями власних цілей). У цьому сенсі кожне з прав можна

розглядати як різновид свободи. «Того, хто в природному стані захотів би відняти свободу, що її кожний має в цьому стані, того необхідно вважати таким, що замислив відняти й усе інше, оскільки свобода, – наголошує він у Трактаті, – є основою всього іншого [93, с. 275]». Природний стан людини, стверджував він, «це – стан повної свободи [93, с. 275]».

Однак свобода за Локком, немислима поза законом: там де немає закону, немає і свободи. Суть природного закону полягає в тому, що він є умовою самозбереження людини, і вимагає від людей не завдавати шкоди життю, як власному, так і чужому, вимагає від них сприяти збереженню людства і, отже, є вимогою миру. Д.Локк трактує природний стан саме як стан миру. Отже, йдеться про закон людської поведінки, тобто моральний закон, яким регулюється природний стан свободи.

Згідно з його теорією, закон, що регулює відносини між людьми в суспільстві і відповідає природним умовам їхнього існування, не повинен обмежувати або пригнічувати свободу окремої людини, оскільки він має захистити її від деспотичної сваволі іншої людини. Свобода людей у суспільстві полягає в тому, щоб жити у відповідності з постійним законом, спільним для кожного в цьому суспільстві і встановленим законодавчою владою, створеною в ньому [94].

Важливою умовою реалізації природної і досягнення суспільної свободи, за Локком, є розум. Отже, свобода людини і свобода чинити за власною волею ґрунтуються на тому, що вона має розум. Звідси випливає, зазначає Локк, оскільки всі люди від природи розумні, а між цим законом і розумною природою існує взаємозв'язок, то всі наділені розумною природою, отже всі взагалі люди, де б вони не мешкали, пов'язані цим законом. Тому, якщо природний закон зобов'язує хоча б деяких людей, то необхідно, щоб він саме тим же правом зобов'язував всіх, тому що у всіх людей один і той же спосіб пізнання, одна й та ж природа [94, с. 45]. Важливим елементом цього вчення, була ідея духовної, інтелектуальної свободи людини.

Існують за Локком і такі сфери, такі вияви людської свободи, які не підлягають жодному закону і є сферою абсолютної, повної і безмежної свободи. Це – сфера духу. До цієї сфери Локк передусім відносить релігійну віру. Держава, яка регулює (опосередковує) відносини між людьми, на його думку, не повинна втручатися у відносини між людиною і Богом. Державна влада, – наголошує він, – не повинна державним законом приписувати символ віри. Ніхто, крім самої людини, не може і не повинен за неї вирішувати питання щодо спасіння її душі, тим більше силою нав'язувати такі рішення. Це суто внутрішня справа самої людини. До цієї сфери він також відносить питання моралі («законодавець не має жодної справи з моральними чеснотами і пороками») [94, с. 11-12].

Отже духовна свобода, свобода думки, слова, релігійних переконань є запорукою свободи в усіх інших сферах. Адже і політична, і правова свобода насправді є ніщо без свободи у сфері духу.

Людина як розумна істота, постійно шукає щастя, що за Локком є основою будь-якої свободи. Кожна людина за своєю природою свободна, зазначає він, і ніхто не зможе зробити її підлеглою будь-якій земній владі, за виключенням її власного бажання. Свобода, на його думку, заключається в тому, щоб люди могли вільно, коли їм завгодно розпоряджатися своєю особистістю [94, с. 34, 69]. Але турбота людини полягає в тому, щоб не брати хибне, позірне щастя за справжнє. Тому керування своїми пристрастями – істинний поступ на шляху до свободи. Від нього, врешті-решт, залежить і наше правильне спрямування до власної мети. Аналіз механізмів самовизначення людини, умов її вільної самореалізації стало суттєвим доповненням соціальної філософії Локка, воно давало ґрунт для трактування свободи як основи її суспільного буття, оскільки утверджувало погляд на людину як на вільну за своєю природою і призначенням істоту.

На відміну від Д.Локка, на думку англійського філософа Томаса Гоббса задля порядку і блага всіх людей, природним вважає обмеження свободи. В своєму трактаті «Левіфіан, або матерія, форма і влада держави церковного і

громадянського» вперше виклав теорію суспільного договору. Обмежуючи свою природну свободу люди передають свої повноваження по підтримці миру той чи іншій групі людей або окремій людині. Так виникає держава. Влада держави, як стверджує Гоббс, повинна бути абсолютна, і держава вправі приймати будь які рішення на користь громадян. В характеристиці природних законів, морально-правові вимоги, оголошені їм вічними і незмінними. Так як несправедливість, невдячність, гордість, лицемірство та інші пороки ніколи не зможуть стати правомірними, так як неможливо, щоб війна зберігала життя, а мир його знищував. По Гоббсу природні закони завжди і всюди ставлять людей перед внутрішнім судом, або судом совісті. Проголошуючи вічність і незмінність природних законів, Гоббс виходив з того, що розум залишається тим самим: не змінюються ні його цілі, якими залишаються самозахист і мир, ні засоби що йому приписуються. «Природні закони незмінні й вічні: те, що вони забороняють, ніколи не стане дозволеним; те що вони предписують, ніколи не стане недозволеним [37, с. 122]». Резюмую всі природні закони, Гоббс зводить їх до одного загального правила, того «золотого правила» моральності, яке займає важливе місце в історії етики і увійшло у моральну свідомість широких мас у формі поговірок. «Не роби іншому того, чого не бажаєш собі [37, с. 122]».

Детермінація людської поведінки передбачає не тільки прояви свободи, а й по-різному проявляється в соціальному світі, соціальних процесах, їх взаємообумовленості, взаємодії з різними типами реальності, з феноменами свідомості та волі.

З розвитком новітніх технологій, які все помітніші впливають на людину, суспільство в цілому, виникають нові типи відносин між людьми. Постають питання щодо можливості гармонійного розвитку людини, культури соціуму в цілому. А.Сорокін в своїй праці «Людина, цивілізація, суспільство» зазначав, що «соціальне явище є соціальний зв'язок, що має психічну природу і реалізується в свідомості індивідів, виступаючи в той же час по змісту і тривалості за його межі. Це те, що називають «соціальною

душею», це те, що інші називають цивілізацією і культурою, це те, що треті визначають терміном «світ цінностей», в протилежність світу речей, що створюють об'єкт наук про природу. Будь-яка взаємодія, між ким би вона не відбувалася, якщо вона має психічний характер (у вищевказаному змісті цього слова) – буде соціальним явищем [157, с. 18-23]». Соціокультурний підхід, як зазначає Н.Лапін, основи якого були розроблені Сорокіним, передбачає «розуміння суспільства як єдності культури і соціальності, які утворюють і перетворюють діяльність людини [88, с. 3]». Сорокін проаналізував «родову структуру» соціокультурних явищ, в основі яких знаходиться єдність особистості як суб'єкта взаємодії; суспільства як сукупності і взаємодіючих індивідів з їх соціокультурними відносинами і процесами; культури як системи значень, цінностей і норм, якими володіють особистості. Під культурой П.Сорокін розуміє сукупність способів і результатів діяльності людини (матеріальних і духовних: ідеї, цінності, норми, зразки і т.ін.), а під соціальністю – сукупність відносин кожної людини або іншого соціального суб'єкту з іншими суб'єктами – економічних, соціальних, ідеологічних, політичних відносин, які формуються в процесах діяльності [157].

Головною особливістю країни, вважав він, стає не її економічна складова, а ціннісна. В цьому сенсі особливе значення набуває морально-етичний фактор в рішенні міжнародних проблем. Система людських цінностей, зазначає П.Сорокін є головним засобом збереження порядку і миру. Якщо основою соціального миру всередині будь якого суспільства є наявність в ньому цілісної системи цінностей і відповідних норм поведінки, то ця ж умова необхідна для підтримки миру і між різними соціальними освітами, в тому числі і державами: «Головною причиною, або засобом, міжнародного миру є наявність в кожному із діючих суспільств цілісної, добре об'єднаної та засвоєної системи вищих або головних цінностей і відповідних норм, причому ці системи повинні бути сумісні одна з одною» [157].

Подібний підхід в осмисленні людської поведінки прослідковується в роботах Дюркгейма. Детермінація людської поведінки за Е.Дюркгеймом здійснюється через ціннісні орієнтації індивідів. При поясненні соціальних явищ Е.Дюркгейм апелював до демографічних і соціально-психологічних факторів, до «соціального середовища» і «соціальним умовам». Все частіше він звертається до поняття «морального авторитету» суспільства й різним психологічним і символічним посередником між суспільством і індивідом. Він зазначає, що дієвість соціальних регуляторів визначається не тільки їхньою примусовістю, але і бажаністю для індивідів.

Систему об'єктивних правил поведінки Е.Дюркгейм розглядав через призму моралі, яка постійно знаходилась в центрі його дослідницьких інтересів, характерною ознакою яких була їх імперативність, примусовість та особиста зацікавленість в моральних цінностях – об'єктивних, суспільних за своєю природою благах. Мораль він вважав невід'ємною від соціальної солідарності [127, с. 31]. Однією з моральних цінностей, яка характерна і для туризму, він вважав довіру. Згідно з Е.Дюркгеймом, довіра – це зв'язок, позбавлений утилітарно-егоїстичного інтересу, взаємодія, яка багато в чому не може бути пояснена раціонально.

Розглядаючи різні соціальні інститути, Дюркгейм вважав, що вони базуються на певних етичних засадах. Для перебудови цих інститутів треба змінити засади, відновити їх і спертися на них. Суспільні функції моралі Дюркгейм безпосередньо пов'язував з теорією виховання, мета якого формування соціальної особистості, розвитку тих якостей і властивостей особистості, які потрібні суспільству.

Людська поведінка в туризмі також обумовлена соціальними зв'язками, природно-соціальним середовищем, в якому людина постійно перебуває. Ці чинники спонукають до відповідного вибору. В туризмі – це мета та характер подорожі. Ключовим моментом при виборі подорожі, міста призначення, характеру діяльності є мотивація подорожі яка спонукає до туристської активності і направлена на задоволення різноманітних потреб. Мотиви

туристів при виборі подорожі найрізноманітніші і залежать від різних факторів серед яких, це вік, рівень доходів туристів, національні особливості, освіта, соціальна приналежність, менталітет, конфесія, сімейний стан, робота, здоров'я, навіть мода. Мотиви в туризмі обумовлені також метою подорожей (відпочинок, досуг, розвага, пізнання, спорт і його супровід, лікування, паломництво, ділові або гостьові цілі тощо) і спрямовані на реалізацію потреб людини, які формуються під впливом і в процесі туристської діяльності, наповнюючи її конструктивним соціоетичним змістом, який виявляється у формуванні світогляду особистості, системі переконань і ідеалів, різнобічних духовних і суспільних інтересів; самореалізації і саморозвитку особистості; гуманізації процесів розвитку природної і соціальної сутності людини; комунікативної, розвиваючої можливості, здатності міжособистісного соціального спілкування.

Мотивація в туризмі обумовлюється самовизначенням людини, її розвитком, забезпечується через самореалізацію особистості з позицій утвердження індивідуальної свободи. Детермінація людської поведінки осмислюється через обмежувальні соціальні умови (свобода й необхідність, свобода й свавілля). В межах туризму особистість має можливість позбавитись стереотипів повсякденної поведінки, нові умови дозволяють їй більш вільно самореалізовуватись відповідно до своїх бажань, що і обумовлює вихід за межі цих стереотипів і створення особистісного типу поведінки. Як зазначає Н.Бердяєв, особистість є сутністю духовною, головним для якої є її свобода, тому ніякий закон для неї неприемлемий, так як він завжди вимагає детермінацію [16]. Як писав М.Монтень «Моя потреба у свободі така велика, – що якщо б мені заборонили доступ до якогось куточка, що знаходиться де-небудь в індійських землях, я відчув би себе деякою мірою приниженим [122, с. 378]».

Особливе місце в осмисленні туризму як соціоетичного чинника суспільного життя належить дослідженню природи моральних цінностей, що формуються суспільством, соціальним середовищем і засвоюються людиною

в процесі її соціалізації, їх орієнтуючої значущості для індивіда. При цьому особливо значимими є соціально-філософські твори, в яких методологічно акцентовано викладена сутність моральних засад для людської життєорієнтації: «етика дозволяє пізнати, що належить робити, від чого слід утримуватися» (Аристотель). В тих чи інших аспектах ці питання висвітлюються в роботах видатних філософів – М.Бубера, Е.Левінаса, С.К'єркегора, Ж.-П. Сартра, М.Гайдеггера.

Як зазначає М.Бубер: «Є три сфери, в яких вибудовується світ відносин. Перша: життя з природою. Друга: життя з людьми. Третя: життя з духовними сутностями [24]». А одним із вирішальних чинників, що зумовлюють туристську діяльність, є бажання людини глибше пізнати як навколишній світ, людей, так і саму себе. Сутність людини М.Бубер вбачає у її взаємозв'язку з іншими людьми й постулює «ізначальную» й універсальну ситуацію людського існування як різницю між двома модусами буття, які виражаються «Я – Ти» і «Я – Воно»- відношеннями, що чітко розділяють сферу наявно-емпіричного, об'єктно-опосередкованого буття і сферу буття інтерсуб'єктно-трансцендентного, духовно-екзистенційного. М. Бубер саме поняття духу розглядає крізь призму «Я – Ти»-відношень і вбачає джерела духовності в таємниці відгуку іншої людини як Ти на запитання-звернення до неї Я. «Дух не у Я, він між Я і Ти. Буде неправильно уподібнювати Дух крові, що струмує в тобі, він – як повітря, яким ти дихаєш. Людина живе в дусі, якщо вона може відповісти своєму Ти. Вона це може, коли вступає у відносини всією своєю істотою [22]».

Розглядаючи людство як комунікацію різних культур, французький феноменолог Е.Левінас зазначає, що їх єдність знаходиться в ізначальному міжсуб'єктному спілкуванні, а культура набуває місію всезагального людського спілкування. Будучи релігійним мислителем Левінас ототожнює етику що проповідується з релігією. Він вважає, що етичні відносини не готують до релігійного життя і не витікають з нього, а саме вони і є життям. Тому прямий шлях до встановлення гуманістичних відносин у світі пролягає,

по Левінасу через релігійне спілкування, разом з тим він піднімає мораль до рівня Абсолюта, і вважає, що без знань отриманих із етики, теологічні поняття залишаються пустими і формальними.

Досвід спілкування, по Левінасу, виникає не із бажання до пізнання, а з особового стану близькості однієї суб'єктивності іншій. Цей досвід виник до суб'єкт-об'єктних відносин, тоді, коли в природньому вздосі одного суб'єкта інший суб'єкт вперше з дивуванням відчув направлений до нього виклик вислухати іншого, зрозуміти його і разом зберігати буття (битіє). Це дивування і було виходом людини «за межі-себе», трансцендуванням. За висловом Е. Левінаса «Індивід – це інший в іншому... Людина – це єдина істота, яку не можу зустріти, не виражаючи водночас ставлення до цієї зустрічі. Саме цим зустріч відрізняється від знайомства [91, с. 11-12]».

Мислитель намагається збагатити інтелектуальний досвід осягнення Іншого простими істинами заповіді любові до ближнього. Завдання полягає в тому, щоб у суспільстві підтримати союз Я і Іншого – мову спілкування і доброту. Підкреслюючи, що свобода – «це отримання прощення свого буття посередництвом самої інакшості Іншого», Левінас передає відповідальність людини через Іншого, через її «інакшість» в діалозі. Взяти на себе долю Іншого означає завжди мати на одну відповідальність більше. Адже, як зауважує філософ, на початку зустрічі для Я неважливо ким є Інший для Я; важливо те, що для Я Інший є той, за кого Я відчуває відповідальність. Власне така асиметрія лежить в основі етичного аспекту філософії діалогу і є істинною основою людської екзистенції. Зосередженість на Іншому, почуття відповідальності за нього – це та моральна основа, яка пронизує інтерсуб'єктивний простір і дозволяє особистості прилучитися до трансценденції. Усвідомлюючи Іншого, а через нього і буття як таке, людина «покликана існувати – для – іншого і цим самим визнавати себе відповідальним за буття іншого [90, с. 111]».

Вагому роль у розумінні туризму відіграє екзистенційний вимір мандрівника. Людина, наголошує екзистенціалізм, виокремлюється із

універсуму своєю здатністю «виходити за межі» наявних життєвих ситуацій з їх одноманітністю, «нудотою», турботами та загрозами, примусами та обов'язковістю. У розриві з повсякденністю, «випадковістю» свого буття людина виявляє свою присутність у світі, самовизначається. Екзистенція – істинне буття людини, звільнене від зовнішніх нашарувань і «виправдувальних» мотивів (соціально-історичних обставин, психологічно-фізіологічних нахилів), моралізаторського камуфляжу, зазначає представник екзистенціально-антропологічної філософії М.Гайдеггер [23]. Це буття містить у потенції будь-які можливості. Минулий досвід (особистий та історичний) не може справляти ніякого впливу. Ось чому людина – «пастир буття» (М.Гайдеггер), страж його сенсу. Від неї залежить картина світу, сенс буття взагалі, а отже, людина сповна несе відповідальність за створений нею світ, за все, що в ньому діється.

На цінності індивідуального життя наполягав С.К'єркегор – основоположник екзистенціалізму, виділяючи такі етапи життєвого шляху як естетичний, етичний і релігійний. На його думку, людське життя не є детермінованим раціональним процесом. В ній постійно відбуваються несподівані скачки, приймаються непередбачувані рішення. Людина ніколи не може досягнути стійкої душевної рівноваги. Екзистенція завжди залишається під владою своєї безкінечної свободи. Всю увагу в своїх дослідженнях спрямовує на форму етичної саморефлексії і на вибір свого життєвого шляху, який проявлявся безкінечною зацікавленістю вдачаю особистісного життєвого плану. Головним вважає не загальне (тобто держава, суспільство, соціальна група), а особистість, її духовний світ. Згідно його моральній діалектиці, тільки людині, яка усвідомлює свою провину і слабкість перед Богом, доступні істинна віра, духовність, моральність. Однак, дуже важливо, що самознищення в екзистенціальній інтерпретації стало нести в собі мотив індивідуального вибору: ідея людської гідності стала сумісною з ідеєю відповідальності [87, с. 11-12]. Він був першим, хто відповів на корінне етичне питання про вдалість або невдалість

особистісного життя постметафізичним поняттям «можливості бути самим собою».

Обізнаність з античною традицією здійснювати подорожі задля навчання всьому новому у найширшому сенсі – науці, культурі, формам життєдіяльності людей іншого світу, показує у своїй літературно-філософській творчості Ж.-П.Сартр. Найвищою моральною цінністю – вважає поняття свободи, яку він визначає як вибір свого буття: людина така, якою вона себе вільно обирає. У Сартра людина – це «невизначеність», навіть «авантюра», «проект», виконання якого – доля особистості, «приреченої» на свободу [137, с. 25-26]. Свобода, вважає Сартр, виявляється в можливості обирати своє відношення до даної ситуації. Таким чином, поняття свободи зводиться до відношення суб'єкта до незалежного від нього середовища. Задача полягає не в тому, щоб змінити світ, а в тому, щоб змінити своє відношення до нього. Людина, за формулою Сартра, «засуджена бути вільною». Вчення про людську свободу зумовлює характер екзистенційної етики. Людина – єдине джерело, критерій і ціль моральності. Моральні цінності, як взагалі цінності, позбавлені об'єктивного критерію. «Моя особистісна свобода є єдиною основою цінностей. Битіє цінностей тримається на мені». Мораль Сартра «знає один-єдиний обов'язок – готовність усвідомити, готовність відповідати за все [151]».

Для дисертаційного дослідження методологічно важливими є ті роботи, в яких головна увага приділялась соціальним аспектам туристичної діяльності, їх ціннісним значенням, що фіксуються в таких аксеоконцептах як свобода, спілкування, відповідальність, гідність, довіра, толерантність тощо. Як найдемократичніша форма людських взаємин туризм здатний сприяти моральній меліорації, оздоровленню сучасного суспільства. Гуманістично-терапевтичний сенс комунікативної культури визначається її ціннісними нормативами: визнання гідності людини (принцип самодостаності особистості); доброзичливого ставлення до альтернативних або несхожих думок, переконань, способів життя (принцип толерантності).

Взаємодіючи і взаємодоповнюючи один одного, ці принципи сприяють утворенню моральної аури спілкування, суспільної атмосфери довіри як підґрунтя дружнього єднання, соціальної злагоди і цивілізованого консенсусу.

В дисертації по суті вперше туризм досліджується як соціальний інститут, який у ХХ ст. став масовим явищем і набув таких ознак як: самодостатність і автономність, організаційна цілісність, наявність власної інфраструктури, комплекс усталених норм, принципів, правил регулювання діяльності своїх підрозділів, установ та підприємств, відповідний кадровий потенціал тощо. Основу цього інституту, вважає С.Горський, складає середній клас, так як бідні не мають можливості для такого виду дозвілля, а багатих не так багато, щоб утворити основу для світової туристичної індустрії [43, с. 71].

Втім, протягом останнього десятиліття (1990-2000 роки) в українській соціально-філософській літературі почав проявлятися інтерес до досліджень туризму як широкого соціо-культурного та інституційного утворення в працях В.Горського, Г.Горак, В.Заблоцького, І.Зязюна, А.Єрмоленка, В.Кизими, М.Кисельова, О.Левицької, В.Ляха, Я.Любивога, І.Надольного, О.Онищенка, В.Пазенка, М.Поповича, П.Табачковського, В.Федорченка, М.Цюрупи містяться методологічно значущі положення щодо комплексної характеристики туризму як соціального інституту, зокрема: «Субстанційні виміри феномену туризму» (В. Кізіма) [73, с. 100-122], де автор наголошує на багатих соціальних потенціях туризму – він впливовий чинник культурної соціалізації молоді, упорядник суспільного простору, інфраструктури людського буття, починаючи з організації робочих місць, закінчуючи породженням якісно нових соціальних ролей, професій (туризмолог), роду занять та форм змістовного дозвілля. «Екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування» (В.Малахов) [109, с. 123-135], де туризм розкривається автором через специфічне, притаманне саме туризму життєве (екзистенційне і моральне) значення. «Екзистенційні виміри туристичної

подорожі» (В.Лях) [101, с. 170-176], де автор підкреслює значення туристичної подорожі, в якій людина має задовольнити свою потребу у самотрансцендентуванні, тобто потребу в самореалізації (наслідком подорожі має стати досягнення певного стану психічної наповненості та відчуття внутрішньої свободи). Розкриті також окремі аспекти туризму як соціального інституту. Основні екзистенціали людського існування в туризмі (знайомства, зустрічі, розставання), змістовні прояви життєвого світу особистості переконливо розкриті в статтях В.Ляха, В.Малахова, Г.Горак, М.Кисельова. Як зазначає М.Кисельов, туризм являє собою значимий феномен нашого сучасника, він є не просто сучасною формою цивілізованого відпочинку чи розваги, це й задоволення цікавості, невід'ємний елемент краєзнавства й ефективний засіб формування адекватного світогляду [75, с. 157-169]. «Туризм – особлива форма зв'язку людини з природою», вважає Г.Горак [40, с. 136-145], з епізодичного, затьмареного умовами повсякденності, щоденного поспіху, «марноти марно» він перетворюється в постійно діючий, звільнений від пут повсякденності, домінуючий серед інших способів екзистенційного буття. Найбільш ефективно на актуалізацію душевних здатностей і екзистенційних станів, вважає вона, впливають нові форми організації туризму, насамперед така як «зелений» туризм, який має значні переваги щодо сумісного туристування.

З'явилися і перші дисертаційні роботи, в яких представлені різні аспекти погляду на туризм як соціального і культурного явища суспільного життя: туризм як форма соціальної активності людини (О.Головащенко), туризм як чинник гуманізації відносин між народами (Е.Слободенюк), туризм в структурі сучасної соціальної комунікативної культури (С.Сарновська, В.Бондаренко-Брінь). В кандидатській дисертації Н.М'яникової (2008 р.) досліджується проблема відповідальності у сучасних соціальних практиках, в тому числі туристських. Захищені також роботи з соціологічних (І Мініч); економічних (С.Мельниченко, Г.П'ятницька, А.Добровольська,

Л.Гонтаржевська, Л.Шульгіна, Т.Ткаченко); правових (І.Валентюк, І.Доляновська, Н.Федорченко) проблем туризму.

Для дослідження туризму як соціоетичного чинника суспільного життя, були також використані матеріали авторефератів кандидатських дисертацій присвячених дослідженню соціоетичних складових суспільного життя. Серед них слід зазначити роботи: О.Дунець «Чинники стабілізації сучасного суспільства (соціально-філософський аналіз)»; О.Пруднікової «Людський вимір у сучасному концепті соціального прогресу (філософсько-історичний аналіз)»; О.Убейволк «Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми»; А.Камбур «Соціальна адаптація особистості в суспільстві перехідного типу: зміна ціннісних пріоритетів»; Ф.Власенка «Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства»; О.Марчук «Феноменологічні концепції іншого в сучасній філософії»; А.Щербини «Соціокультурні регулятиви людської діяльності в технологіях масової комунікації»; Н.Семенюк «Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції» та автореферати докторських дисертацій: О.Довгополової «Метафорична схема обжитого простору: місце іншого, чужого, відторгненого»; Т.Гардашук «Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації».

Однак головна увага дисертанта зосереджена на соціоетичних аспектах туризму, які взагалі не виступали предметом соціально-філософського та етичного розгляду, або ж перебували на периферії дослідницького інтересу.

Перераховані дослідження використовувалися при підготовці дисертаційної роботи. Широка зацікавленість темою туризму, його соціоморальних якостей в сучасному світі ще раз доводить своєчасність обраної теми.

1.2. **Методологія визначення етичних принципів організації туризму**

Методологічну основу дисертації утворили праці класиків світової філософії та твори сучасних соціальних філософів, в яких визначаються поняття, підходи та методи, котрі слугують інструментарієм вивчення туризму як соціоетичного чинника суспільного життя, характеризують мотиваційну та діяльнісну природу туристської поведінки, проблеми самоствердження людини засобами подорожей.

Серед соціально-філософських понять за допомогою яких визначається суспільна природа туризму важливу роль відіграє така категорія як «чинник» (поняття, похідне від поняття «чинити», «діяти», «здійснювати певний вчинок, дію», тобто «те, що чинить, справляє вплив, діюче»). В соціальній філософії під поняттям чинник розуміють діюче начало яке справляє істотний вплив на перебіг суспільних процесів, якість соціального життя, людську поведінку. Воно виступає як соціальний регулятив, як розмаїття соціальних і культурних за своїм походженням і змістом внутрішніх і зовнішніх механізмів забезпечення людської діяльності, її ефективності, які складаються з індивідуальних і суспільних, усвідомлених і неусвідомлюваних, стихійних цілеспрямованих правил, обмежень, заборон та дозволів, вироблених суспільством у процесі його історичного розвитку, які засвоюються людиною під час її соціалізації [205].

В системі чинників суспільного життя виключно важливе місце посідають соціальні інститути. Під поняттям соціальний інститут розуміють стійку форму організації соціальних відносин, завдяки яким відбувається стабільне функціонування певного соціального організму. Соціальні інститути забезпечують історичне успадкування культури, її засвоєння, соціалізацію індивідів, регулювання, координацію та інші види впорядкування суспільних відносин, успадкування і передачу набутого досвіду, звичаїв, традицій, моделей і норм поведінки [30]. На наш погляд

вдалим зразком використання аналізу суспільства є робота В.Беха «Філософія соціального світу» в якій правомірно стверджується науковий статус поняття «соціальне». Під поняттям соціального інституту В.Бех розуміє матеріально-духовні і суб'єктивно-об'єктивні утворення соціального світу [20]. Діяльність соціальних інститутів, на думку Г.Спенсера, забезпечує організовану цілісність соціальної системи й спрямована на збереження сталості соціального організму (суспільства), на злагоджену взаємодію його структурних елементів. Саме мережа функціональних зв'язків між соціальними інститутами визначає взаємозв'язки між людьми й характеризує базову організацію суспільства. Вирішального значення Г.Спенсер надавав людській кооперації, єдності, інтегрованості – передумовам соціального консенсусу [172, с. 141-142].

За цими ознаками можна виділити такі базові соціальні елементи структури суспільства як сім'я, школа, церква, в тому числі й такий соціальний інститут як туризм. Як складний, специфічний соціальний інститут туризм має свою структуру кожний елемент якої особливим чином впливає на суспільне буття людей, зумовлює розвиток всіх ланок соціуму.

Важливим для осмислення туризму як соціального інституту є поняття соціального простору сформульоване в роботах П.Сорокіна, З.Баумана, Г.Зіммеля, А.Лефевра, П.Бурд'є, Б.Верлена та ін. Концептуальна модель соціального простору відображає певний всесвіт який складається з народонаселення Землі. Він сприймається не лише як місцерозташування певних груп, але й їх переміщення і співіснування. В цьому плані значущими для туризмологічного знання є положення, що соціальний простір, це не лише сам фізичний простір, це простір який ми пізнаємо, соціально визначаємо і конструємо. Особлива роль в цьому процесі належить поняттю мобільності (переміщення) яка допомагає «привласнити» фізичний простір. Серед багатьох базових економічних, політичних, релігійних ціннісних орієнтацій мобільності особливе місце належить потягу людей до пізнання і спілкування що й призводить до самостійної цінності подорожей і

експедицій [141]. Відбувається «зануреність в інше культурне поле» [14, с. 146], розпочинається зустріч з усім іншим, незнайомим, коли людина впускає його у свій життєвий простір. Вхідження в новий культурний простір через зміну стилю життя, як зазначає соціолог І.Іонін, може відбуватися логічно необхідними етапами: «Перший етап – засвоєння деякого доктринального ядра, другий етап – вироблення відповідного морально-емоційного настрою. Третій етап – засвоєння поведінкового коду і символіки одягу. Четвертий – вироблення лінгвістичної компетенції. П'ятий – пристосування до мізансцен, де відбувається презентація обраного культурного і життєвого стилю [14, с. 150]».

Основна увага в дослідженні приділена з'ясуванню сутності соціоетичних чинників які формують соціальну та моральну культуру суб'єкта туристичної діяльності, активності. До таких чинників можна віднести: туристичне середовище – особливий елемент соціального середовища, інфраструктуру, подорожі; соціокультурні цінності подорожуючого індивіда, насамперед свободу як можливість вибору об'єктів та засобів пізнання світу, задоволення туристичних потреб, невимушеність реалізації своєї соціальної сутності; розгалужену мережу туристської комунікації як особливої форми спілкування позбавленої зовнішнього примусу, спеціалізований механізм міжіндивідуального та кроскультурного зв'язку; систему державного та громадського управління туристичними процесами.

Свою методологічну «місію» і функціональну соціально значущу роль туризм як чинник, детермінуюче начало виконує різнопланово. Своїми можливостями він сприяє розвитку соціально-економічної сфери суспільства, вдосконалює всі системи суспільних зв'язків. Туризм істотно впливає на продуктивність всіх сумісних з ним галузей господарства, гармонізує їх взаємозв'язки. Туризм є вагомим стабілізуючим чинником суспільного життя під час порушення балансу між позитивними і негативними тенденціями соціального поступу. Він бере активну участь у розв'язанні гострих

екологічних проблем. Виключно важлива роль туризму у вирішенні завдань гуманізації суспільної та індивідуальної свідомості мільйонів учасників туристичного руху, збагачення змісту програм виховання молодого покоління. Незаперечна роль туризму як рекреаційного і гедоністичного джерела задоволення людських потреб.

Серед підходів щодо аналізу соціально-етичної сутності туризму слід виділити: соціально-філософський, системний та діяльнісний.

Соціально-філософський підхід дає можливість представити туризм в якості специфічного соціального феномену та суспільного інституту, особливої суспільної інфраструктури, окремої ланки системи соціальних відносин, помітного чинника розвитку та вдосконалення суспільства. Це не викликає заперечення. Однак традиційно туризм розглядався переважно як індустрія по виробництву і реалізації послуг населенню. Але ж роль туризму в сучасному суспільстві не може обмежуватись лише економічним змістом. Як ключовий елемент соціальної інфраструктури він сприяє формуванню соціальної культури, толерантності, в певній мірі пом'якшує протиріччя й знімає напругу у відносинах між народами. Розвиток туризму як соціального інституту сприяє реалізації принципів відкритості, партнерства і кроскультурної взаємодії.

Подібно іншим соціальним інститутам туризм, має свою специфічну структуру яка включає в себе: розгалужену соціальну службу, для забезпечення робочими місцями сотен мільйонів людей; систему подорожей та екскурсій; рекреалогію яка заснована на антропоцентричній парадигмі. Туризм впливовий провідник «народної дипломатії [177, с. 18-21]», важливий сегмент комунікативної культури. Базуючись на національних можливостях в рамках взаємозалежного і взаємопов'язаного світу, народна дипломатія сприяє зміцненню багатостороннього міжнародного співробітництва, посилює внесок народів в процес досягнення балансу спільних інтересів, забезпечує матеріальне і духовне взаємозбагачення і зміцнює мир та злагоду, сприяє національній і міжнародній безпеці [71, с. 291]. Туризм є суспільною

сферою гостинності яка з часом перетворилася на справжню індустрію, включає в себе численні готелі та інші засоби розміщення; засоби транспорту; центри харчування та розваг, місця пізнавального, ділового, оздоровчого, спортивного та іншого призначення; підрозділи які виконують туроператорську і турагентську діяльність; а також організації, що надають екскурсійні послуги та послуги гідів-перекладачів. Туризм також виступає невід'ємним елементом господарської діяльності, це складний міжгалузевий комплекс, де формується і реалізується туристський продукт, він виступає особливим видом економічної, підприємницької, бізнесової діяльності, як сфера відпочинку людей, спосіб життя, своєрідне хобі тощо.

В осмисленні туризму як соціального чинника важливе місце займає проблема інституалізації туризму та його впливу на соціальні процеси в суспільстві. Застосовуючи системний підхід можна визначити сутність цих впливів. Головними є соціально-інтегративна (внутрішня) та глобалізаційно-інтегративна (зовнішня) складові. Туризм сприяє встановленню, розвитку, відтворенню і продовженню соціальних зв'язків і пов'язаних з ними усталених форм діяльності які утворюються в результаті реалізації спільних інтересів на суспільно-національному та глобальному рівнях. Такими спільними інтересами в туризмі виступають соціальна злагода, безпека, збереження територіальної та політичної цілісності суспільства. Реалізація цих інтересів забезпечує створення доброзичливої мережі відносин між людьми як суб'єктами культури співіснування.

Через соціально-економічну складову, туризм забезпечує зайнятість населення і рост його прибутків, підтримання та відновлення рекреаційних зон регіону. Відбувається утворення середнього класу, продукування нових соціальних ролей, соціалізація і ресоціалізація місцевого населення, розвиток і збагачення соціальної структури.

Аналізуючи соціально-інтегративну складову туризму, слід зазначити що завдяки туризму суспільство стає більш інтегрованим, суспільнопередбачуваним, таким що відповідає критеріям сталого розвитку.

Ця особливість туризму акцентовано показана в Глобальному етичному кодексі (Сантьяго) та в документах ВТО, що характеризують правові засади регулювання туризму. Через знайомство з новим соціокультурним простором відбувається розмивання національних, релігійних та інших стереотипів, забезпечується соціальна взаємодія; посилюється взаємна відповідність окремих елементів соціальної структури. Дана потреба задовольняється в особливій формі – через відвідування, безпосереднє сприйняття і переживання різних культур у різних місцях, коли особисто побачене назавжди стає надбанням, приналежністю думки і почуття людини, розширюючи обрії її життєвого простору.

Туризм є засобом соціалізації людини, під час туристичної подорожі відбувається процес засвоєння індивідом системи знань, норм, цінностей, що дозволяє йому функціонувати як повноправний член суспільства, який духовно освоює і духовно присвоює культуру світу. Туризм допомагає індивіду або групі засвоювати ціннісні орієнтації і загальні норми поведінки, перетворювати їх у мотиви і діяльнісні принципи соціальної активності. В результаті відбувається інтерналізація особистості.

Культурно-моральна складова забезпечує формування нової «соціальної етики», етизацію і гуманізацію туристського бізнесу [149, с. 173-175] в дусі неопрагматизму. Найважливішим є те, що туризм, може стати одним із чинників ствердження універсальної етики, яка своєю чергою є вектором спрямування глобальних гуманістичних цінностей. Адже, спілкуючись, народи більше пізнають одне одного, доходючи висновку, що окрім відмінностей і самотності існує також значна спорідненість, таке пізнання уможливорює ставлення до цих відмінностей і самотності з повагою. З огляду на антисинхронність розвитку культур і ті морально-етичні ускладнення, які з цим пов'язані, туризм постає засобом їх подолання на основі універсальної етики. Туризм є одним із чинників ствердження прав людини, це засіб народної дипломатії, коли спілкування між народами стає на заваді воєнних конфліктів, тобто є стратегічною раціональною у своєму

граничному прояві. Через функцію «народної дипломатії» туризм дає можливість забезпечити різноманітні контакти у туристському процесі сприяти встановленню добросусідських стосунків як між окремими громадянами, так і народами різних країн. Адже людські взаємини в туризмі безпосередні, щирі, прозорі, «теплі». В цьому відношенні великим гуманістичним потенціалом наділені такі різновиди туризму, як «соціальний», «родинний», «молодіжний», «релігійний», «ностальгічний», «подійний», спортивний а також туризм для людей «третього» віку, інвалідів. Можна цілком погодитися із твердженням французького професора М.Бідо про те, що «туризм співзвучний гуманізму [136, с. 18]».

Досліджуючи туризм як соціальний інститут, сферу соціальної діяльності, компонент соціального способу життя, необхідно осмислити його вплив на розвиток і формування суб'єкту туризму – туриста, мандрівника задоволення його потреб, бажань, можливостей. Для цього був застосований діяльнісний підхід – складна єдність мислення, комунікації і дії. Важливим завоюванням діяльнісного підходу є те, що на його основі зовсім по-новому можуть вирішуватися проблема взаємозв'язку людини і соціального інституту. Тільки мислєдіяльнісний підхід дозволяє представити соціальні інститути і людину як систему здібностей і особливих дій у вигляді конкретних вимог до організації процесів мислення, комунікації, дії в конкретних ситуативних контекстах [46, с. 116-123]. В докладах на останньому Всесвітньому філософському Конгресі «Переосмислення філософії сьогодні» (Сеул, 2008 р.) підіймалися питання пов'язані з переосмисленням моралі, демократії, справедливості через призму практичної філософії, а відповідно діяльнісного підходу. Йде пошук якісно нової стратегії людської життєдіяльності. Ця стратегія передбачає створення антикризових соціальних механізмів, діяльність яких має бути спрямована на приборкання загрозливих для людських спільнот процесів, мінімізації їх руйнівних наслідків, забезпеченню стабільного характеру суспільного поступу [66, с. 3-4]. Отже, таким ефективним механізмом на сьогоднішній

день є новий соціальний інститут як туризм. Діяльнісний підхід забезпечує аналіз туризму як сфери духовно-практичної активності індивідів.

Туризм – це усвідомлений вибір і діяльність людини, у процесі якої реалізуються вкрай важливі змістоутворюючі функції формування особистості: самопізнання і самореалізація, культурний, духовний і моральний розвиток індивіда. В процесі туристської діяльності, під час здобуття безцінного соціального досвіду спілкування, адаптації і соціалізації формуються особистісні риси людини. У зв'язку з цим можна зробити важливі висновки про соціальну значущість туризму в житті як окремо взятої людини, так і людської спільноти в цілому.

Розширення взаємодії соціальних суб'єктів, в тому числі і цілих соціумів у існуючому глобальному просторі здійснюється через крос-культурно-комунікативну функцію. Формулюючи мету і спосіб цієї взаємодії можна сказати наступним чином: щоб запобігти низці соціальних, соціально-екологічних та глобально-екологічних криз та катастроф, необхідно гармонізувати практично-мотиваційні взаємини між індивідами, індивідом та суспільством, а також між різними соціумами та групами соціумів у глобальному масштабі. Саме туристські комунікації дозволяють встановлювати стосунки невимушеного, добровільного спілкування, заснованого саме на довірі, щирості, добродійності. Туризм здатний приміряти конфронтуючих, розв'язувати конфлікти, його комунікативні можливості дозволяють досягати «інтерсуб'єктивного узгодження смислу».

Конкретизацію зазначених підходів в дисертації забезпечують різноманітні методи дослідження, серед яких особливо виділяються.

Екзистенційний метод, який дозволяє дослідити специфіку проявів у туризмі через основні екзистенціали: вибір, самовизначення, ситуацію «турботи», ризику, надії тощо.

За допомогою культурологічного методу досліджуються соціокультурні (в тому числі моральні) якості людини як суб'єкта туризму. Аналізуються чинники, які покликані забезпечити основні соціальні і

культурні потреби, гармонійний, духовний розвиток особистості подорожуючого. Яскравим прикладом застосування даного методу слугують положення сучасних філософів Т.Лютого та О.Яроша, які досліджуючи феноменологію туризму зазначають: «по-перше, йдеться про спосіб уявлення людиною себе як самості, котра здатна спізнати себе на тлі носіїв іншої культури: про вияв атрибутів культурної комунікації, де кожен сприймається крізь призму протилежності (сюди конче має входити не лишень рецепція себе у порозумінні з іншим, але й враховуватися шанси сприйняття тебе іншими; по-друге, це зворотній момент, коли у межах власної культури зустрічаємось з носіями інших культур у процесі обопільного спілкування) [102, с. 110-111]».

Синергетичний метод дає можливість розглянути туризм не лише як плановоорганізаційну діяльність, а як самоорганізацію людського буття, спрямовану на саморозвиток, самовдосконалення та самооновлення. Концепція самоорганізації може бути представлена як проблематичність виживання людства в цілому. Критична ситуація в якій людина здійснює свою практичну діяльність призводить до нового формування картини світу, нового наповнення таких понять як «людина», «природа», «нація», «суспільство», а також нового осмислення відношень «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – людина». Отже синергетичні наробки тут стають міцною змістоутворюючою основою [13, с. 96-97]. Розвиток суспільства стає сприятливим для виникнення й стабільного існування високоорганізованих форм життя й високоорганізованих цивілізованих форм соціальності. Цеметуючим чинником у цих процесах стають соціальні морально-духовні цінності як індивідуальної так і суспільної свідомості. Синергетичний метод враховує всі сторони життя; нехтування будь-яким з них може призвести до порушення рівноваги й гармонії. В умовах сучасного взаємопов'язаного світу індивід не може не враховувати всіх сторін соціально-природної дійсності, співвідносити власні цілі з усім комплексом чинників: соціальних, екологічних, морально-духовних, культурних,

психологічних тощо. Недотримання будь-якого з них може призвести до невдачі у досягненні життєво важливих цілей. Синергетичний підхід до сучасного життя вимагає від індивіда певної універсальності, вміння оволодіти досвідом у декількох сферах життя. Характеризуючи взаємозалежне синергетичне суспільство, Й.Масуда пише: «Синергетичне суспільство це таке суспільство, яке розвивається завдяки кооперативним і взаємодоповнювальним зусиллям індивідів і груп досягти спільні цілі, встановлені суспільством як цілим [48, с. 361]». Отже, важливим в синергетичній взаємодії і узгодженій соціальній дії соціальних суб'єктів є їх взаєморозуміння й колективне (інтерсуб'єктивне) розуміння загальних цілей діяльності суб'єктів, розуміння ними мети діяльності контрагента по взаємодії, об'єднання та синтез їх цілей в загальну мету діяльності групового соціального суб'єкта.

Туризмологічний метод забезпечує наукове осмислення соціального та морального змісту різноманітних практик сучасного туризму, формування сучасної «туристської свідомості», яка сприяє вирішенню проблеми самоусвідомлення людини через контактування зі світом, з іншими людьми, внаслідок чого вона усвідомлює своє місце в світі, в суспільстві.

Висновки до першого розділу

Науково-теоретичною базою дослідження стали роботи видатних мислителів античності, праці класиків світової філософії та сучасних філософів, які займаються дослідженням туризмологічних проблем.

Великого методологічного значення для дисертації набули рефлексії над феноменом подорожей філософів, письменників, географів, державних діячів, дипломатів, їх ціннісні спостереження і узагальнення щодо подорожей, їх соціальне і культурне значення. В роботах мислителів минулого була визначена сутність подорожей як одного з найшляхетніших

занять, які збагачують ментальність, розширяють кругозір тощо (Сократ, Фалес, Аристотель, Монтень). Завдяки подорожам у світі примножується кількість блага у вигляді краси, мудрості, знань і зменшується кількість зла, безглуздості, потворності. Вдосконалюється соціальне буття через прагнення людини до більш справедливих форм організації суспільства (Платон). Своїм прикладом філософи створювали взірць оптимальної поведінки мандрівника в пізнавальних подорожах (М.Монтень). Подорожі гармонізують взаємини зі світом, завдяки творчій ініціативі людини (Г.Сковорода), впливають на формування політичної позиції (Ж.Руссо), є прекрасним засобом уникнути повсякденної неминучості (Б.Паскаль). Подорожі формують світоглядні установки і визначають сенс життя. Для кожного віку, вони дають різну користь: для юних років – слугують поповненням освіти, для зрілих – є поповненням досвіду (Ф.Бекон). Ця людинотворча тема є теоретично і методологічно значущою і для розуміння такого якісного різновиду подорожей як сучасний туризм.

Поняття соціальної детермінації людської поведінки були сформульовані в роботах Дж.Локка, Т.Гоббса, П.Сорокіна, Е.Дюркгейма, які стали методологічною основою для осмислення окремих сторін соціоетичної складової туризму. Осмислюючи детермінацію людської поведінки дані філософи визначили, що вона обумовлена соціальними реаліями, функціями які повинна виконувати людина у повсякденному житті. Ці положення стали вихідними для усвідомлення особливої ролі туризму який дає людині можливість вийти за рамки повсякденності, створює нові умови для відчуття свободи.

Завдяки працям М.Бубера, Е.Левінаса, С.К'єркегора, Ж.-П.Сартра, М.Гайдеггера, була з'ясована природа моральних цінностей, їх орієнтуюча значущість для індивіда. Одним із вирішальних чинників, що зумовлює туристську діяльність, є бажання людини глибше пізнати як навколишній світ, людей, так і саму себе. Сутність людини М.Бубер вбачає у її взаємозв'язку з іншими людьми. Єдність знаходиться в ізначальному

міжсуб'єктному спілкуванні, а культура набуває місію всезагального людського спілкування (Е.Левінас).

Доведено, що моральні та соціальні цінності туризму засвоюються в процесі соціалізації, мають орієнтуючу значущість для індивіда. Важливими в цьому плані є соціально-філософські твори, в яких розкривається сутність моральних засад людської життєорієнтації: «етика дозволяє пізнати, що належить робити, від чого слід утримуватися» (Аристотель). «Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу всезагального законодавства» (Е.Кант).

Важливе місце у дослідженні туризму, як соціоетичного чинника суспільного життя, було надано глибокій характеристиці сучасної «ситуації людини», її спробі подолати «владу повсякденності», вирватися із «обійм» «несправжнього існування», в тому числі засобами подорожей. У розриві з повсякденністю, «випадковістю» свого буття людина виявляє свою присутність у світі самовизначається (М.Гайдеггер). Тому саме від людини залежить картина світу, сенс буття взагалі, тому саме людина сповна несе відповідальність за створений нею світ, за все, що в ньому діється.

Визначено, що важливе місце для розуміння соціоетичної ролі туризму в суспільстві відіграють такі аксіологічні екзистенціали як «благо» (добро), «свобода», «спілкування»; «толерантність», «відповідальність», які вдосконалюють особистісне буття індивіда, впливають на всіх суб'єктів туристського процесу, формуючи в них соціально-відповідальну, підприємницьку, комунікативну, екологічну, етичну, екзистенціальну культуру.

Методологічно значущими положеннями щодо комплексної характеристики туризму як соціального інституту так і окремих його соціально-філософських аспектів стали роботи українських філософів О.Базалука, В.Воронкової, В.Горського, О.Головащенко, Г.Горак, Т.Гордашук, В.Заблоцького, І.Зязюна, А.Єрмоленка, В.Кізіми, М.Кисельова, В.Кущерця, О.Левицької, В.Ляха, Я.Любивога, В.Малахова, М.Михальченка,

І.Надольного, О.Онищенка, В.Пазенка, М.Поповича, П.Табачковського, В.Федорченка, М.Цюрупи, П.Яроцького в яких вперше репрезентовано новий напрям суспільствознавства «філософія туризму».

Для дослідження туризму як соціоетичного чинника суспільного життя були застосовані різноманітні підходи, серед яких: соціально-філософський, системний та діяльнісний. Конкретизацією зазначених підходів виступили різноманітні методи дослідження, такі як: екзистенційний, культурологічний, синергетичний та туризмологічний.

В результаті, було доведено, що в процесі свого розвитку туризм набув статусу соціального інституту, який системно впливає на всі сфери суспільного життя сприяючи його гармонізації та удосконаленню. В структурі цього впливу було визначено такі складові як глобалізаційна (туризм як чинник загальноцивілізаційних процесів, діалог національних культур); соціально-економічна (зростання добробуту, боротьба з бідністю); соціально-інтегративна (утворення середнього класу, продукування нових соціальних ролей, соціалізація і ресоціалізація місцевого населення, розвиток і збагачення соціальної структури); культурно-моральна (становлення нової «соціальної етики», етизація і гуманізація туристського бізнесу).

РОЗДІЛ 2

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ВИМІРИ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Ціннісні орієнтації суб'єктів туристичної діяльності

Початок нового тисячоліття характеризується глибокими соціальними змінами у всьому світі. Глобальна економічна криза, яку ми переживаємо сьогодні, як зазначає А.Єрмоленко, – це не просто криза економічних інституцій, вона є свідченням кризи людини та суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій та моральних норм. Тому головним у «діагнозі» кризового стану нашого суспільства є аномія, морально-етична криза, що охопила всі його структури та системи: від окремого громадянина до систем та інституцій суспільства в цілому.

Руйнуються старі системи цінностей, формується нове суспільство, яке характеризується складністю і невпевненістю, ризиком і невизначеністю. Радикальну зміну системи цих цінностей О.Тоффлер пояснює переходом від Другої хвилі цивілізації до Третьої, в якій основні спрямовуючі принципи стають зворотними. Відбуваються не просто еволюційні зміни, а справжній злам епох. Тоффлер називає це зіткнення людини з новою реальністю «футурошоком», тобто шоком від зустрічі з майбутнім [104, с. 53-74]. Мільйони індивідуумів шукають свою справжню індивідуальність, – або якусь магічну терапію, щоб знову стати цілісною особистістю, зазначає він [167].

Нова соціокультурна сфера ставить незвичні проблеми перед собою і суспільством, зокрема – як поєднати цінності матеріального благополуччя і прагнення до «повнокровного життя», ефективність виробництва і збереження навколишнього середовища, цінності «формальної праці» і потребу в самовиявленні. Для того, щоб вижити, людство має внутрішньо змінитися, переключитися на інші цілі, знайти нові ціннісні орієнтації.

Отже, однією з актуальних проблем цього періоду стає проблема цінностей та ціннісних орієнтацій, які виконують складні і різнобічні регулятивні, світоглядні та соціальні функції. Характерною рисою сучасного суспільства стає орієнтованість на морально-ціннісний підхід до соціуму із застосуванням принципу етичної визначеності соціокультурних феноменів.

Поняття «цінність» у філософський обіг було введено в 60-х роках XIX ст. німецькими неокантіанцями (послідовниками Канта) Р.Г.Лотце, Г.Коген та ін. З того часу проблему цінностей висвітлює така «фундаментальна дисципліна», як аксіологія (від гр. *axios* – цінність), яка наряду з онтологією і гносеологією утворює ядро філософії та досліджує ціннісне ставлення людини до дійсності, «уможливлює пізнання ціннісної структури світу їх рефлексію у ціннісних формах свідомості» зумовлює втілення аксеологічних видів людської діяльності [119, с. 5]».

Під цінностями розуміють основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації. Цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства в цілому [153]. Цінність – це розуміння, яке вказує на культурне, суспільне або особистісне значення (значущість) явищ і фактів дійсності [180, с. 649].

Вперше поняття цінності в спеціальному, вузькому смислі використовує І.Кант. Цінності, на його думку, – це: вимоги, направлені до волі; цілі, які стоять перед людиною; значущість тих або інших факторів для особистості. Згідно підходу Гегеля, цінності поділяються на економічні (утилітарні) і духовні. Перші виступають як товари і характеризуються з боку їх «кількісної визначеності». В другому випадку цінності пов'язані зі свободою духу, і всім, «що має цінність і значущість», – духовно за своєю природою [34].

Отже, можна виділити принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, – і цінності,

які, навпаки, надають смислу існуванню самої людини. Цінності, які обслуговують самоствердження людської особистості, якою вона є, – і цінності, котрі творять і відроджують людину в певній принципово новій якості. Цінності другого типу інколи називають «вищими», або «культурними», або «смісложиттєвими», або ж просто «самоцінностями», оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самостійним, самодостатнім і, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

Однак, не дивлячись на різні форми диференціації цінностей і їх релятивний характер, найвищою і абсолютною цінністю є сама людина, її життя. Людина – це самоцінність, абсолютна цінність. Вона є суб'єктом цінностей і ціннісного відношення. До вищих цінностей слід також віднести і такі, найбільш загальні для людей цінності як сенс життя, добро, справедливість, краса, істина, свобода і т.ін. «Той Світ, який продовжує життєдіяльність, є Світом Цінностей. Цінність по своїй суті є позачасовою й безсмертною. Її сутність не базується ні на яких мінливих обставинах», стверджує видатний філософ ХХ ст. А.Уайтхед [170, с. 306].

Серед вищих цінностей особливо слід відмітити питання потягу людини до самоактуалізації. Згідно підходу щодо вищих цінностей в соціалізації і самоактуалізації особистості видатний американський вчений А.Маслоу писав, що самоактуалізуючі люди залучені в деяку справу. Вони віддані цій справі, яка для них є чимось дуже цінним. «Один присвячує своє життя закону, інший – справедливості, ще хтось – красоті або істині. При тому всі вони тим або іншим чином присвячують своє життя пошуку того, що я назвав «буттєвими» (скорочено «Б») цінностями, тобто пошуку граничних цінностей, які є природними і не можуть бути зведені до чогось більш високого. Є близько чотирнадцяти таких Б-цінностей: істина, краса, простота і деякі інші [116, с. 110]. Буттєві цінності, на думку Маслоу, є сенсом життя для більшості людей.

З проблемою вищих цінностей і перш за все сенсом життя пов'язана і проблема екзистенційного вакуума. Виокремившись із всього світу свідомістю, людина, на думку екзистенціалістів, виявилася здібною до духовного життя. Це дало їй можливість трансценденції, спробі виходу за межі світу. Пошуки нового світу є явищем моральнісного порядку. Вони викликані незадоволеністю світом. За цими словами стає неминуче пригнічення людини соціальністю.

В умовах панування ринкових відносин людина часто втрачає свої вищі цінності, які складають сенс її життя. Цей стан особливо розповсюджується в наші дні. Втрата цих цінностей веде до втечі від реальності. Але також вірно й інше судження: «Якщо не хочеш бігти від реальності, потрібно знайти в ній людські цінності [68, с. 123]». В процесі первісного вибору саме людина створює цінності, саме людина визначає обличчя цього світу. Вибір має здійснюватися не під тиском обставин, а через визнання того, що кожен індивід є творцем людських цінностей і що його первісна свобода є основою усіх цінностей. Як зазначає В.Франкл у своїй книзі «Людина в пошуках смислу», в людині закладені три основні «екзистенціали» людського існування це – свобода, духовність і відповідальність.

Інший представник цього напрямку К.Роджерс вважає, що людині притаманна інтенція до самовиявлення, до самоактуалізації. Щодо можливостей зміни напрямку технологічного розвитку, є певні напрацювання теоретичного плану. Згідно з японським вченим Й.Масудою, який висунув гіпотезу щодо появи нового виду людини *homo intelligens*, який прийде на зміну *homo sapiens*'у, людини з іншою світоглядно-етичною орієнтацією («людина мудра»), *homo intelligens* має стати «кооператором природи», оскільки його основна мета – розвиватися згідно з загальними законами Всесвіту. Ця людина вже не нехтуватиме природою, а буде співробітничати з нею [129, с. 73-88].

Імператив еволюції виступає як моральне удосконалення. Це той рівень морального удосконалення, який можна вважати підготовчим до

кардинальної зміни людської природи. Людство може вижити, лише поставив у центр свого існування систему абсолютних цінностей. Як зазначав у свій час Д.Лихачев – ХХІ ст. повинно стати «століттям людини», переходом від матеріальних до духовних цінностей. Істинно людські цінності виявляються як раз через моральні цінності, під якими розуміють, що будь-яка моральна людина вже живе у відповідності з євангельськими принципами, нехай він навіть не розуміє цього. Потреба в «моральному» удосконаленні людини в наступну історичну епоху викликана об'єктивною необхідністю виживання людства [76, с. 3-16].

Моральні цінності є орієнтиром для моральної свідомості людини, вищою серед яких є ідея Добра. Їхній смисл не вичерпується кінцевими потребами не тільки людського індивіда, а й будь-якого класу, суспільної або культурної формації чи навіть людства в цілому. Навпаки, сенс існування самих індивідів, класів, культур, суспільства і людства загалом суттєво пов'язаний з відкритістю для них ідеї Добра та інших основних моральних цінностей. Обираючи подібні цінності і вільно присвячуючи їм свої вчинки, людина утверджує тим самим свідоме ставлення до норм і принципів моралі, духовну гідність і дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості загалом. Поруч із цінностями, істотний структуруючий вплив на моральну свідомість справляють святині, висхідною для яких є, безперечно, релігійна сфера.

Значне місце в системі цінностей посідає духовно осмислене розуміння блага – як позитивного змісту буття. Як позитивна здійсненність буття благо – є світоглядною характеристикою, що визначає певну цілісну якість ставлення людини до дійсності. Причому ця якість, надзвичайно важлива для розвитку людської моральності. Щоб ідея блага здобула безпосередньо моральне значення, вона має бути осмисленою як чинник волевизначення людської особистості – те, що людина сприймає не в абстрактно світоглядному плані, а як рушійну силу власного вибору, джерело власних зобов'язань. Осмислена таким чином, ідея блага трансформується в ідею

добра. Запорукою моральної небайдужості є принципова довіра до буття, ставлення до нього як до блага.

Розглядаючи основні змістові визначення добра в історії етики, можна виділити такі принципові підходи як: гедоністичні теорії добра (від гр. *hedone* – насолода), відповідно до яких вищим або єдиним добром вважається задоволення; утилітаристична концепція добра (від лат. *utilitas* – користь, вигода), яка робить наголос на розмежуванні цілей і засобів, але саму користь нерідко тлумачить теж як задоволення або відсутність страждань; евдемоністичної концепції морального добра (від гр. *eudaimonia* – щастя, блаженство), відповідно до якої сутністю добра й вищим принципом моральної поведінки проголошується щастя. Щасливе життя передбачає розумне самообмеження, свободу волі, духовне самовдосконалення, культивування таких вищих задатків людського духовного й душевного світу, як жадоба пізнання і безкорислива дружба тощо. Широкої популярності наприкінці XIX – на початку XX ст. набула еволюціоністська етика, яка ототожнювала моральне добро з «більш високим» ступенем розвитку, причому самий розвиток поставав головним чином у біологічному його аспекті. Фундатором цього напрямку вважається англійський філософ-позитивіст Г.Спенсер. На противагу всім розглянутим, метафізичні теорії моральності виходять із припущення про позаемпіричну, надчуттєву природу й зміст вищих моральних цінностей. Яскравим зразком подібних теорій є, зокрема, вчення І. Канта про категоричний імператив. Добро в Канта постає як атрибут автономної моральної волі; добрим є вчинок, відповідний моральному закону як такому – не менше, але й не більше.

Цінності набувають соціального сенсу, реалізуються і справляють вплив на свідомість і поведінку особистості лише в тому разі, якщо вони глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю як ціннісні орієнтації в світі людських потреб і, передусім, моральних. Разом з тим, цінності функціонують не тільки в індивідуальній свідомості, а й в колективній, масовій свідомості, в якій при деяких обставинах, можуть відбуватися

синергетичні ефекти [100]. Таким чином, ціннісну орієнтацію можна уявити як здатність моральної свідомості постійно в найрізноманітніших ситуаціях спрямовувати помисли й дії людини на досягнення тієї чи іншої моральної цінності.

Ціннісні орієнтації є найважливішим елементом у структурі особистості; в них відображається вибіркове, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є функція регулятора зовнішньої поведінки індивіда [152, с. 201-239]. Ціннісні орієнтації є найважливішими елементами внутрішньої структури особистості, що закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, і виконують функцію відмежування суттєвого, значущого для даної людини від несуттєвого, незначущого. Сукупність ціннісних орієнтацій, що склалися, утворюють певним чином сфокусовану вісь свідомості, котра забезпечує усталеність особистості, наступність певних типів поведінки й діяльності, яка виражена у спрямованості потреб та інтересів. Ціннісні орієнтації є наважливішим чинником, який регулює, детермінує мотивацію особистості. Ціннісні орієнтації діють як на рівні свідомості, так і на рівні безсвідомого, визначаючи спрямованість вольових зусиль, уваги, інтелекту. Виконуючи функцію найважливіших життєвих регуляторів особистості, ціннісні орієнтації є соціальними настановами вищого рівня, такими, що регулюють усю цілісність способу життя на протипагу настановам особистості на окремі соціальні об'єкти та ситуації, що регулюють окремі її вчинки [63, с. 146-156].

Ціннісна орієнтація може бути спрямована як на справжні, високі цінності, так і на хибні, навіть на «антицінності». Ступінь моральності особистості, її духовності великою мірою залежить від укоріненості в її психіці стійких орієнтацій на гуманні цінності та ідеали.

Сьогодні наше суспільство кровно зацікавлене в тому, щоб кожна особистість знайшла себе й своє місце в зовсім нових умовах, у системі

принципово нових ціннісних координат, що виникли в результаті значних соціально-економічних і політичних змін. Людина відчуває потребу відновити у собі почуття впевненості. Відбувається пошук засад універсалістської моралі. Особливого значення набувають ідеї нового гуманізму де основна увага приділяється піднесенню ролі і значення людини як істоти, що зорієнтована на позитивні цінності, здатна до добродісної поведінки, призначена до щастя та свободи.

Глибокий вплив на переосмислення поняття гуманізму справив А.Швейцер. Одним із його важливих досягнень було поглиблення таких понять як «духовність», «моральність», «етичне», «культура», «гуманізм». А.Швейцер виходить з ідеї про реальну життєперетворювальну енергію етики, її здатність справляти вплив на ключові події у суспільному житті. Він стверджує, що «епоха живе енергією, яка виникла в її розміркованні про етику...» і що «ми можемо здобути більше влади над речами, якщо сміливо почнемо розв'язувати проблеми за допомогою моралі». Він розглядає етику як реальну рушійну силу історичного процесу [204, с. 103, 233]. Привертає увагу концепція філософа і математика початку ХХ ст. Л.Нельсона, згідно з якою фундаментальним принципом існування суспільства має бути принцип захисту людської гідності. Прогрес слід мислити як такий напрям руху історії, коли ефективність технологій слугує гідності кожного члена суспільства. Гідність людини несумісна з примітивізацією її духовного життя [143, с. 416-422].

Отже, посилення уваги до соціальної проблематики, зокрема до морального життя людства, пошук спільних цінностей допоможе інтегрувати суспільство у певну цілісність. Отже, для того щоб нове суспільство змогло задовольнити потребу людей у приналежності до спільноти, воно має знайти якісь нові форми їх об'єднання. Такою формою на сьогоднішній день може стати туризм як соціальний інститут який впливає майже на всі сторони суспільного життя.

Цінності та ціннісні орієнтації в туризмі предмет концепції туристської аксіології – до завдань якої належить відображення у понятійний спосіб ціннісного значення туристських подій та акцій, вибору людиною орієнтацій у її «мандрівному житті». Визначення належного та бажаного, того, що заслуговує на позитивну оцінку (благо, добро), набувають для учасника туристських акцій статусу «значення [162, с. 276]».

Здійснюючи соціально-філософський аналіз цінностей та ціннісних орієнтацій в туризмі, насамперед необхідно визначити, який статус для учасника туристських дій мають поняття «блага», «добра», «бажаного» тощо.

Отже, коли ми говоримо про етичний вимір туризму то розглядаємо його через призму основних моральних понять – добра та зла, обов'язку, відповідальності, справедливості, свободи вибору, щастя, честі та гідності, совісті та сорому, толерантності, поваги, співчуття, любові, тобто аналізуємо його з точки зору певних вимог (належного, тобто такого як має бути) та ступеня відповідності чи невідповідності цим вимогам (суцього, тобто такого яке є в реальності).

До недавнього часу вивчення феномену туризму здійснювалося в основному в контексті його економічних можливостей (прибуток, гроші, економічна ефективність тощо). Туризм не тільки пов'язаний з більшістю галузей економіки (зокрема промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, інформаційні технології, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, страховий бізнес, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо), а й стимулює їхній розвиток. Для того щоб мати успіх в туристичній діяльності, необхідний професійний, заснований на потребах клієнта і виконання вимог законодавства підхід до організації виробництва, просуванню і реалізації тур продукту [130, с. 192].

Однак соціально позитивний вплив туризму полягає не тільки в багатофакторному зростанні його економічних можливостей, а й в морально-культурному оздоровленні і розвитку суспільства. Як наголошують фахівці

авторитетних Міжнародних організацій – ООН, ЮНЕСКО, ВТО, XXI-е століття має стати часом «гуманітарного повороту», переходом до людиноорієнтованої моделі.

Розвиток туризму як масового явища, почався завдяки наданню людині права на щорічну оплачувану відпустку, що стверджувало про його великий гуманістичний потенціал. Започаткування зміни усталеного образу туризму виключно в економічних тонах було здійснено Манільською Декларацією яка була прийнята в 1980 р. на засідання 107 країн-учасниць, були осмислені і сформульовані основні особливості туризму як соціокультурного і економічного феномену в загальному просторі людських цінностей [110, с. 53-57].

Цей документ наголошував, що економічний аспект туристичної діяльності не вичерпує її сутності, що туризм може розвиватися лише в умовах миру, на основі справедливості, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи і співробітництва всіх держав, незалежно від їх економічних і соціальних систем, а також має слугувати моральною основою для міжнародного співробітництва.

В декларації були оголошені базові цінності туризму, особливо відзначено пріоритет духовних цінностей над матеріальними і технічними сторонами туризму. В якості основних духовних цінностей туризму були названі:

- а) повний і гармонійний розвиток людської особистості;
- б) постійно зростаючий пізнавальний і виховний внесок;
- в) рівні права у визначенні своєї долі;
- г) визволення людини, яке розуміється як право на повагу його індивідуальності;
- д) визнання самобутності культур і повагу моральних цінностей народів [110, с. 53-57].

Ідеї гуманістичного характеру в розумінні сутності феномену туризму були започатковані також в Документі Акапулько, прийнятому в Мексиці в

серпні 1982 року на Всесвітній нараді по туризму. Концепція туризму в нових гуманітарних вимірах виходила з того, що «право на відпочинок як природне продовження права на працю, повинно утверджуватися як основне право людини на щастя [53, с. 248-254]».

Своє бачення розвитку туризму в гуманістичних вимірах засвідчили також такі документи міжнародного значення, як «Кодекс туриста» «Хартія туризму» (схвалені у 1985 році на VI сесії Генеральної асамблеї Всесвітньої туристської організації. Софія, 26 вересня 1985 року), «Гаазька декларація по туризму» (Гаага, 14 квітня 1989 року). В них наголошувалось на:

- необхідності захисту та примноженні туристичних ресурсів, оскільки незіпсоване природне, культурне та людське середовище є основною умовою розвитку туризму;

- спричинених туризмом непорозуміннях (соціальних, культурних та економічних) між туристами та місцевим населенням, а також одноманітності в поведінці туристів та в їхніх потребах, що в перспективі може негативно вплинути на культурну різноманітність та самобутність місцевого населення (за умови відсутності контролю та планування відповідними органами);

- шанобливому ставленні туристів до політичного, соціального морального та релігійного устрою в місцях транзиту та тимчасового перебування;

- толерантності по відношенню до звичаїв, вірувань, вчинків місцевого населення та самій великій повазі до природного та культурного надбання;

- упередженні будь-якої аморальної можливості використання туризму;

- гарантуванні гідного відношення до туристів (особливо до вразливих категорій туристів – людей похилого віку, інвалідів, дітей, молоді), що визначається незаперечною основою розвитку туризму;

Гаазька декларація наполегливо закликала парламенти, уряди, державні та приватні організації, асоціації та установи, що відповідають за туристську діяльність, професіоналів у галузі туризму, а також самих туристів ретельно враховувати її принципи та більш того, постійно ґрунтуватися на ній у своїй діяльності [28, с. 63-68].

Значно розширила розуміння гуманістичних потенцій туризму Балійська декларація по туризму (24-27 вересня 1996 року), стверджуючи, що туризм – це важлива потреба людини, котра не обмежується дозвіллям та відпочинком. Наголошувалось на тому, що туризм може підвищувати якість людських взаємовідносин незалежно від етнічних, расових та соціокультурних відмінностей і покликаний відігравати помітну роль у забезпеченні взаєморозуміння та в покращанні міжнародних відносин. В цьому документі досить чітко констатується наявність як позитивних так і негативних сторін туристичної діяльності: «туризм заснований на різноманітності природи, релігії, культурних цінностей та традицій і тому може справляти як позитивні так і негативні впливи, тому в цьому зв'язку необхідно зберігати збалансоване відношення між людьми та їх культурним і природним середовищем, а також розвивати національну самосвідомість [11, с. 209-210]». Балійська декларація наголосила на тому, що розвиток туризму має бути націленим на забезпечення благополуччя місцевих спільнот, сприяння взаєморозуміння людей, на охорону природи та оточуючого середовища, а також збереження традицій і різноманітних соціальних, культурних, релігійних цінностей.

Монреальська декларація «До гуманного і соціального бачення туризму» поклала за мету дати відповідь на ключове питання – «Що становить собою соціальний туризм?». Один із варіантів відповіді образно визначив соціальний туризм як «дизайнера суспільства». Вказана декларація закликала до забезпечення доступності туристського відпочинку для всіх, включаючи сім'ї, молодь та людей похилого віку. Згідно цьому документу етичною вимогою є боротьба проти нерівності та проти ігнорування осіб з

іншою культурою, з обмеженими засобами та можливостями як матеріального так і фізичного характеру. Оскільки соціальний туризм покладає за мету забезпечення доступності подорожей та туризму для максимальної кількості людей, не обмежуючи себе єдиною метою отримання максимального прибутку, то він є вагомим внеском у підвищення культурного рівня значної кількості населення [120, с.80-84].

Однак, активний розвиток туризму спричинив цілий ряд негативних наслідків передусім соціального характеру. Наступний документ «Манільська декларація по соціальному впливу туризму» (Маніла, 22 травня 1997 року) виступив з рішучими намірами ліквідації «соціальних пороків та експлуатації, пов'язаної чи такої, що асоціюється з туризмом та суміжними з ним видами діяльності [111, с. 213-214]. Зазначено, що туризм спричиняє не лише культурні, але й екологічні втрати та зиски, вплив котрих на біологічну різноманітність та такі тендітні екосистеми як коралові рифи, археологічні об'єкти, гори, прибережні зони та водно-болотисті місцевості викликають особливу турботу та покладають за мету перед світом розвиток екотуризму [111, с. 213-214]. Цей документ задекларував потребу розробки та прийняття «Глобального етичного кодексу туризму».

Отже, «Готуючись до зустрічі нового тисячоліття WTO розробила і 1 жовтня 1999 р. ухвалила на XIII Генеральній Асамблеї в Сантьяго (Чилі) Глобальний етичний кодекс туризму. У ньому викладені ідеї попередніх декларацій та інших основоположних документів WTO. Проте цьому Кодексу властиві ознаки нового мислення, що відображають зміни у людському співтоваристві на зламі тисячоліть. Враховуючи те, що згідно з прогнозами WTO, обсяги міжнародного туризму в найближчі 20 років зростуть майже втричі (1,6 млрд. туристів у 2020 р.), глобальний етичний кодекс туризму, завдяки розвитку туризму має допомогти максимально збільшити вигоди для населення туристських центрів [178].

Необхідність прийняття Глобального етичного кодексу туризму обумовлювалася потребою максимально зберегти позитивні результати від

розвитку туризму для населення туристичних центрів та самих туристів і мінімізувати його негативні впливи на оточуюче середовище та культурну спадщину народів світу. Глобальний етичний кодекс туризму визначив комплекс орієнтирів для стійкого розвитку світового туризму. Він опирається на етично спрямовані ідеї попередніх декларацій та діючих професійних кодексів і започатковує нове етичне мислення, що є відображенням моральних викликів сьогодення. Центральною категорією етичного кодексу є поняття «відповідального туризму», котрий має ґрунтуватися на розумінні та розповсюдженні загально етичних цінностей в дусі терпимості та поваги різноманітності релігійних, філософських та моральних переконань. Він окреслює морально визначені правила співпраці, що ґрунтуються на засадах терпимості та взаємоповаги для туристських напрямків, урядів, туроператорів, туристичних агентств, трудящих та самих мандрівників [178]. Зобов'язує учасників туристського процесу оберігати природне та культурне довкілля, котрі становлять визначальну передумову існування туризму. Висловлюється глибоке переконання, що за умови дотримання певного ряду принципів та правил відповідальний туризм може примирити економічні інтереси з негативними екологічними наслідками туристичної діяльності, мінімізувавши їх, зменшивши тиск туристичних потоків на оточуюче середовище, збалансувати відкритість для міжнародних обмінів та захист соціальної і культурної самобутності народів.

Отже, спираючись на попередній аналіз найважливіших документів міжнародного значення для розвитку туристичної індустрії, можна стверджувати, що туризм в силу свого масового характеру сприяє в цілому підвищенню якості життя, доступності для все більшої кількості людей культурних цінностей світового значення. Долучення до духовних цінностей та ідеалів культури різних народів сприяє естетичному та моральному розвитку людини, стабілізації психічного здоров'я людей, суспільних і соціальних відносин у цілому.

Великого значення набуває гуманітарна спрямованість туризму, яка яскраво виявляється у розвитку соціального туризму. Розширюються можливості подорожей для молоді, сімейних пар, осіб похилого віку та людей з фізичними вадами. Виконуються рекреаційні завдання, тобто з метою відновлення та оздоровлення.

Туризм завжди надає широкі можливості культурного спілкування. Людина завжди прагне пізнати предметно та чуттєво навколишній світ та інших людей як ситуацію культурного спілкування. Формування здатності розуміння культури своєї країни та культури іншої країни та іншого народу є тим результатом живого товариського зв'язку спілкування, що стає засобом її подальшого існування.

Туризм дає творчі імпульси для розвитку культури. Культурний обмін пробуджує більш глибокий інтерес до звичаїв, традицій інших народів і цивілізацій, виступає як конкретне виявлення діалогу. «Входження» в іншу культуру та пізнання інших культур допомагає краще зрозуміти і власну культуру, і самого себе. Особистісні контакти, сприяють толерантності, повазі до національної своєрідності звичаїв, вихованню в дусі культури миру та демократії, як закликає ЮНЕСКО.

Розвиток туризму, як підкреслюється в Манільській декларації по туризму 1980 р. і Монреальській декларації 1996 р., має сприяти збереженню національної самобутності культури та слугувати заслоном проти засилля масової культури.

Розвиток туризму сприяє зміцненню національних особливостей, традицій гостинності різних народів. Відповідно до традиційних понять щодо відносин між людьми закони гостинності вважаються священними.

Демонстрація культурних традицій своєї країни іноземним туристам допомагає їх більш глибокому розумінню та виховує патріотичні почуття, національну гідність.

Отже, прокладаючи маршрут особистості в аксіологічному просторі, туризм вводить людину у світ істинних цінностей, робить їх більш

доступними. Широкого соціокультурного значення набувають різноманітні аксіологічні інтерпретації туризму: «туризм – посол миру» (Всесвітня туристська організація); «туризм – атрибут миру» (В.Квартальнов); «туризм – з метою миру і регіонального розвитку» (ЮНЕСКО); соціальний туризм – «дизайнер суспільства», туризм – «фактор індивідуального і колективного самовдосконалення»; туризм – «фактор стійкого розвитку», туризм – «сфера, яка використовує культурне надбання людства та вносить свій вклад у його збагачення» (Глобальний етичний кодекс туризму) та ін.

В туризмі вирізняються два основних типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними вітальними потребами й базовими інтересами людини як біологічної істоти (потреби в русі, відпочинку, фізичній релаксації тощо), і цінності, які надають духовного смислу існуванню людини як соціальної істоти (необхідність самореалізації, самоствердження, творчої діяльності та самовдосконалення, розширенню пізнавального горизонту тощо).

Характерною ознакою туристичних атракцій стає задоволення окрім біологічних і фізіологічних – культурних, соціальних та моральних потреб.

Одним із чинників формування «цивілізації людини» може стати етика спілкування і співжиття [136, с. 23-24]. Особливого філософсько-гуманістичного значення в цьому плані набуває комунікативна культура особистості як основна ланка концепції теоретичної моделі «вселюдських цінностей». Гуманістично-терапевтичний сенс комунікативної культури визначається її ціннісними нормативами серед яких: визнання гідності людини (принцип самодостатності особистості); доброзичливого ставлення до альтернативних, несхожих думок, переконань, способів життя (принцип толерантності). В туризмі ці принципи проявляються дуже виразно.

Саме на даних нормативах комунікативної культури базується концепція «нового гуманізму», важливими ідеями яких стають ідеї «особистісного активізму», сприйняття людини як «діяльності», а соціуму як життєвого простору діючої людини. Головною умовою в туристичній

діяльності стає творчоперетворювальна робота індивіду, яка дає можливість по-новому сприймати світ, опановувати такі соціальні цінності, як свобода, рівність, справедливість, гідність. Взаємодіючі та взаємодоповнюючі один одного ці принципи в разі їх дотримання сприяють утворенню моральної аури спілкування, суспільної атмосфери довіри як підґрунтя дружнього єднання, соціальної злагоди і цивілізованого консенсусу. Адже довіра – це зв'язок, позбавлений утилітарно-егоїстичного інтересу, психічна та моральна взаємодія, яка багато в чому не може бути пояснена раціонально (Е.Дюркгейм). Довіра – індикатор «доконтрактової солідарності» (Р.Мертон), особисто-інтимний і водночас надіндивідуальний елемент людського співжиття, який забезпечує певну рівновагу в стихійному світі повсякденних контактів та зустрічей. Довіра як цінність – значно більше, ніж констатація необхідності та неминучості виваженої прагматики людського співіснування: «ти – мені, я – тобі». Довіра є необхідною запорукою різнобічних, взаємокорисних зв'язків, в тому числі і в сфері туризму, в якому беруть участь мільйони людей. Туризм сприяє взаємопізнанню і взаєморозумінню, утвердженню довіри народів між собою. Створюючи своє вчення А.Швейцер апелював до гуманності, людинолюбства, лагідного ставлення людини до свого ближнього, не тільки тому що цього вимагає етична заповідь, але й тому, що така поведінка відповідає нашій сутності. Етика, яка враховує інтереси і щастя окремішності, базується на ідеї цінності «кожного людського буття». За переконанням А. Швейцера «довіра в будь-якій справі є тією першочерговою цінністю, без якої не може обійтись жодна справа. Вона здатна забезпечити умови для процвітання в усіх сферах [203, с. 439]». На думку Р.Рорті, у суспільстві необхідні відносини солідарності між різними індивідами, які засновані саме на довірі для зменшення кількості жорстокості у суспільстві. Люди повинні знайти консенсус, задля звільнення людей від болю та приниження людської гідності. Один з найцікавіших підходів в осягненні довіри як образу віри з точки зору унікальності діалогічної природи людини та її повноцінного буття предствлений у працях

відомого філософа, гуманіста, громадського та релігійного діяча М.Бубера. Саме довіра, на його думку, є умова внутрішнього розвитку людини, встановлення гармонійних відносин людини з іншими людьми та зі світом. М.Бубер говорить про необхідність формування вміння вести продуктивний діалог при вирішенні складних міждержавних, міжкультурних та релігійних питань [78, с. 271-275].

Отже, туристське спілкування, яке засновано на довірі і позбавлене зовнішнього примусу стає однією із головних соціальних цінностей туризму. Як зазначає В.Пазенок, туристське спілкування – це одна із універсальних форм міжособистісного спілкування, яке за умов інтернаціоналізації та глобалізації життя людей перетворилося на один із важливих факторів, що визначають зміст життя людства [137, с. 18]. Важко переоцінити можливості туризму в утворенні дружніх людських контактів. Розглядаючи різні інтерпретації соціокультурної комунікації в туризмі ми бачимо, що туризм є не лише видом рекреаційної діяльності, відновлюючої працездатність та природну гармонію людського організму, а й таким її видом, який розширює канали комунікації між різними соціумами в умовах сучасних глобалізаційних процесів. Туризм робить свій внесок в збагачення культурної та природної спадщини людства, сприяє порозумінню народів та суспільств.

Головна мета туризму як демократичної форми людських контактів – зміцнення і примноження гуманістичного потенціалу співтовариства, сприяння миру і злагоді між народами [53, с. 248-254]. Це кредо туризму чітко проглядається, зокрема, у тематичних гаслах Всесвітнього дня туризму, які щорічно проводяться в країнах – членах ВТО. Ось деякі з них: «Внесок туризму в зберігання культурної спадщини, у зміцнення миру і взаєморозуміння» (1980); «Туризм – важливий чинник миру на землі» (1986); «Туризм створює єдність у світі» (1989); «Зв'язок, інформація й освіта – рушійні чинники розвитку туризму» (1991), «Туризм – фактор зростаючої соціально-економічної солідарності та зближення народів» (1992), «Туризм –

фактор миру і толерантності» (1996), «Туризм: збереження світової спадщини для нового тисячоліття» (1999), «Технології і природа: два актуальні аспекти розвитку туризму на світанку XXI століття» (2000), «Туризм – інструмент миру і діалогу між цивілізаціями» (2001), «Екотуризм – ключ до стійкого розвитку» (2002), «Туризм: рушійна сила подолання бідності, створення робочих місць та соціальної гармонії» (2003).

В цих документах підкреслюється необхідність толерантних форм спілкування. Важливим завданням туризму вважається досягнення більш високого рівня поваги і довіри між усіма народами. Як зазначалося в документі Акапулько, туризм повинен сприяти духу справедливості, гармонії і поваги між народами і пізнанню світу. У програмному документі «Хартія туризму» державам рекомендується сприяти зростанню туристської свідомості і контактам туристів з місцевим населенням що повинно покращити взаєморозуміння, сприяти інформованості туристів створити умови для знайомства і розуміння звичаїв місцевого населення. В документі також зазначається, що приймаючи туристів країни та їх населення вправі чекати від них розуміння і поваги до місцевих звичаїв, релігій і інших сторін культури.

У «Кодексі туриста» наголошується, що турист повинен бути позитивно налаштованим до культури місцевого населення, утримуватись від підкреслювання економічних, соціальних і культурних відмінностей, існуючих між ним і місцевим населенням.

Власними виключно багатогранными можливостями туризм здатний розв'язувати цілу низку взаємопов'язаних проблем високого суспільного звучання. Одна із них – забезпечення інтеграції нашого «розірваного світу», сприяння посиленню тенденцій солідарності, комунітаризму. «...Завдяки прямим, спонтанним і недокучливим контактам, що їх здійснюють чоловіки і жінки, які представляють різні культури і способи життя, туризм, – зазначає Глобальний етичний кодекс туриста, – сприяє забезпеченню в світовій та

регіональній спільнотах атмосфери добросусідства і гостинності [36, с. 89-98]».

Особливу увагу аксіологія туризму приділяє моральним засадам туристичних подорожей. Центральне місце в системі цих засад відводиться свободі. Заснований на духовному розкріпаченні, туризм здатен бути унікальним засобом саморозвитку особистості, реалізації її свободи. Саме свобода визначає «присутність» людини у світі, вона не лише винятково важлива антропологічна ознака, але й визначальний показник її духовного світу. Як цінність духовного рангу свобода є джерелом і умовою усвідомлення туристом власної гідності. В процесі подорожі людина, як ніде відчуває себе вільною через невимушеність вибору, можливості пересування. Свобода ж людини тотожна її глибинній екзистенції, бо опирається на готовність до вільного самовизначення.

Туризм як соціальний інститут здатний забезпечити одну з найважливіших складових діяльності людини, яка направлення на відновлення і розвиток його фізичних, духовних і інтелектуальних сил за допомогою соціального туризму. Перетворившись на суспільне явище грандіозного масштабу і значущості, соціальний туризм відображає зрілість соціальних відносин, впливає на стабільність суспільства, якість життя його громадян.

Першим міжнародним актом в якому відкрито згадується о понятті мобільності і зачіпає передумови реалізації «права на відпочинок» є Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Організацією Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р. Серед тридцяти статей, які складають текст Декларації, в статті 13 міститься посилення на право на свободу пересування, і непрямым чином, на туризм. В продовженні стаття 24 уточнює: «Кожна людина має право на відпочинок і досуг, включаючи право на розумне обмеження робочого дня і на оплачувану періодично відпустку». Комбінація права на відпочинок з правом на свободу пересування, у поєднанні з властивим людині прагненням

до пошуку і пізнання, дали життя першим формам туризму і з часом привели до затвердження «права на відпочинок і туризм».

Велику роль у реалізації цього права відіграє БІТС – як всесвітня організація соціального туризму, яка завжди надихала високими принципами Всесвітньої декларації прав людини, слугувала більш конкретним цілям і задачам, які були висвітлені в Маніфесті молодіжного туризму» (1967 р.), Венській хартії (1972 р.), Монреальській декларації (1996 р.) і доповнень до неї, прийнятих в м.Обань (2006 р.). В них містяться неперехідні принципи соціального туризму, які були основою і продовжують нею залишатися для тих, хто здійснює благородну місію, початок якої було покладено в Брюсселі в 1963 р.

В останні роки облік соціального туризму почав втрачати свої найкращі риси. В західному світі став сприйматися головним чином як щось близьке до благодійності. Тому сьогодні продовжують виникати питання, чи зберігає концепція соціального туризму свою актуальність. Для цього необхідно відповісти на цілий ряд питань. Яке ж місце займає соціальний туризм в сучасному світі, які принципи, цінності відстоюють організатори туризму, з якими проблемами стикається соціальний туризм? Які його перспективи на початку третього тисячоліття?

У найширшому розумінні під соціальним туризмом розуміються подорожі, що субсидуються із джерел позабюджетного фінансування та за рахунок коштів, що виділяються державою на соціальні потреби [179, с. 127]. Сутність соціального туризму також інколи визначається відповідно до суспільного статусу основного контингенту його учасників – це туризм для незаможних, діяльність, що спрямована на рекреацію (відновлення) людини за рахунок надання мінімального «необтяжливого» набору туристських послуг.

Соціальний туризм доцільно розглядати в контексті завдань та цілей соціальної політики. Розвиток соціально орієнтованих видів туризму також має ґрунтуватися на наукових засадах. Плідні наукові результати виникають

«у разі проведення досліджень на межі наукових дисциплін, концепцій або при творчому залученні понять однієї науки для розвитку іншої... [206, с. 54-58]» – справедливо зазначає Ю.Яковенко. «Соціологічний вимір туризму» передбачає проведення як загальнотеоретичних, так і конкретних маркетингових досліджень, вивчення туристського ринку попиту і пропозицій, створення системи забезпечення економічної та соціальної ефективності туристських підприємств. Зокрема, дослідження організації змістовного культурно-дозвільового середовища, яке, в свою чергу, активно впливає на тих, хто перебуває у ньому. Соціально визначеною є також така туристська діяльність, яка переслідує мету соціальної адаптації його учасників до культурно-освітніх можливостей суспільства, що особливо важливо для підростаючого покоління, а також для осіб «третього віку» та інвалідів. Соціальний туризм як загальнодоступний виконує також заохочувальну функцію, стимулюючи суспільно корисну активність людей. Всілякої підтримки заслуговують заходи щодо розвитку соціально орієнтованих форм і видів туризму.

Перехід від орієнтації на елітарний туризм до зацікавленості в розвитку недорогих масових видів туризму не тільки сприятиме розвитку соціальних контактів, реалізації демократичних прав людини на змістовний відпочинок, а й забезпечить збільшення туристських потоків, що в свою чергу позитивно позначиться на бюджеті району, міста, країни в цілому.

Отже в туризмі третього тисячоліття соціальний зміст повинен бути збережений, але при цьому запропоновані і здійснені його нові форми. Це повинен бути туризм, наповнений більш глибоким культурним змістом, заснований на принципах сталого розвитку, солідарності у доповненні до його традиційної соціальної адресності.

Таким чином, соціальна націленість, стійкість і солідарність стають стовпами на яких може бути побудований новий і сучасний соціальний асоціативний туризм, який буде повністю доступним, сповнений глибокого культурного змісту, відповідальним. Все це відноситься як до послуг

матеріального характеру, так і до культурно-розважальних програм. Туризм повинен стати місцем в якому людина завдяки організації, прийому, спілкуванню і культурної анімації не тільки розкривається як особистість, а й збагачується знаннями про інші країни і місцевості.

Але туристичні послуги не повинні сприйматися лише в матеріальному розумінні і оцінюватися з точки зору особистої вигоди. Відчуваючи занепокоєння у зв'язку з проявами суто споживчого і антисупільного підходу до туризму, здатність спотворити справжню сутність туристичної діяльності, ЮНВТО розробила Всесвітній кодекс туристської етики і розпочала компанію міроприємств по боротьбі з бідністю, проти експлуатації дітей, сексуального туризму і всіх форм насильства.

Історія і сучасна роль БИТС зобов'язують нас підтримати таку позицію, яка була продиктована необхідністю вчити інших і вчитися самим казати «да» туризму, який допомагає спілкуванню народів і культур, казати «да» туризму, який дає можливість для здійснення відкриттів і взаємного руху вперед, туризму, який приносить радість, відчуття «свята». Все це повинно супроводжуватися гідною і поважною поведінкою самих туристів. Отже туризм не є істинним туризмом, якщо він не націлений на пізнання світу і нас самих, якщо він не сприяє соціальному, культурному і гуманітарному збагаченню, а також не має права зватися туризмом, якщо він не прокладає шлях до миру [1].

Набули актуальності вивчення та аналіз сучасного стану соціального туризму і в Україні. В Стратегії розвитку туризму і курортів, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6.08.08 за № 1088-р [159], серед основних напрямів реалізації Стратегії передбачається «розробити механізм державної підтримки впровадження туристичного продукту соціального характеру». Концепція соціального туризму в Україні базується на трьох основних принципах: забезпечення відпочинком і оздоровленням кожного члена суспільства шляхом залучення в середовище туризму людей з низьким рівнем доходів; субсидування туристських поїздок незаможних

громадян; участь державних і суспільних структур у розвитку туризму. Ця концепція реалізована на практиці в багатьох високорозвинених країнах світу, таких як Швейцарія, Німеччина, Франція. У Російській Федерації до Державної Думи вже внесений і активно обговорюється законопроект «Про соціальний туризм», так як в нашій державі ще тільки підходять до розуміння необхідності розвитку соціального туризму. До категорії соціального туризму можуть бути віднесені: дитячо-юнацький туризм, молодіжний (студентський) туризм, туризм літніх людей, туризм інвалідів, а також за мотиваційною ознакою: спортивний туризм, зелений (сільський) туризм, екологічний туризм, а також усі інші види туризму для вищезазначених соціально-вікових категорій. Суспільно важливим і пріоритетним для держави є дитячо-юнацький туризм, який має сприяти вихованню та освіті молоді засобами туристсько-краєзнавчої діяльності, формуванню всебічно розвиненої особистості. Не сформована в Україні система молодіжного (студентського) туризму, не розвиваються такі види соціального туризму як туризм літніх людей та туризм інвалідів. Розвитком спортивного туризму займається Федерація спортивного туризму України. Розвиваючись на межі спорту й активного дозвілля, туризм сприяє розвитку внутрішнього туризму шляхом пропаганди дешевого й водночас ефективного відпочинку. Зелений (сільський) туризм в Україні перебуває на стадії формування. Як показує досвід європейських країн, зелений туризм сприяє ефективному господарюванню, поліпшенню благоустрою та санітарного стану населених пунктів, зокрема садиб селян, об'єктів соціальної сфери на селі й туристських об'єктів. При цьому підвищує зайнятість сільського населення, відроджуються народні промисли, зростає виробництво. Розвиток екологічного туризму Україні сприятиме створенню освітніх екологічних програм для широкого загалу населення, розробці туристських маршрутів заповідними територіями з метою збереження природного середовища.

Отже роль і значення соціального туризму в нашій країні незаперечна. Лише створена в державі система соціального туризму на сучасному етапі

здатна дати повноцінний туристський продукт, який би задовольняв потреби учнівської та студентської молоді, людей пенсійного віку, інвалідів та інших соціально вразливих верств населення у відпочинку, оздоровленні, пізнанні навколишнього світу. Тому наступним кроком повинно стати прийняття Закону України «Про соціальний туризм», адже в нинішніх умовах, в існуючому нормативно-правовому полі соціальний туризм ефективно розвиватися не в змозі [79, с. 3-5].

Туризм – це елемент людської культури, специфічна людська діяльність, яка позначається як на самій особистості, так і в світі цінностей, які вона створює. Культуру не можна обмежити якоюсь однією стороною життєдіяльності, не можна звести до сукупності результатів людської діяльності, адже вона охоплює всі сфери життя, представляючи собою процес виробництва і відтворення особистості, задоволення її матеріальних і духовних потреб.

Розуміння і сприйняття цінностей культури, яке здійснюється в туристських подорожах, реалізується через витлумачення, інтерпретацію (герменевтика). Людина, що пізнає, не лише спостерігає і слухає розповіді, але й особисто «розшифровує» зміст пам'яток історії, шедеврів архітектури, «витворів природи», тим самим освоює їх, робить своїм («привласнення»). Пізнаючи «світ Іншого», артефакти його середовища людина водночас уявляє і осмислює багатоваріантність культурного і туристичного простору, визначає особливості свого перебування в ньому. Порівнювальність, компаративізм, оцінювання та самоідентифікація – важливі світоглядно-філософські риси, які ініціюються туристськими подіями. Внаслідок цього у людини формується складний етико-психологічний комплекс культурозумовлених відчуттів – задоволення і незадоволення, заздрощів і гордощів, радощів та розчарувань тощо.

Культурні цінності – це об'єкти, що мають значну цінність, важливе матеріальне і духовне значення в житті народів в цілому і народонаселення даної місцевості, а тому захищаються від руйнування та пограбування

міжнародним гуманітарним правом, від недбалого поводження з ними місцевими законами та звичаями. До них відносяться: цінності рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як: пам'ятки архітектури, твори мистецтва, рукописи, книги та наукові колекції; ансамблі будинків; будинки, головним чином призначені для зберігання та експонування рухомих культурних цінностей, такі як: бібліотеки, музеї, а також сховища культурні цінності; центри, в яких утримується значна кількість об'єктів культури.

На важливість взаємозв'язку культури та туризму як найпотужніших ціннісноутворюючих факторів сучасної цивілізації націлюють рішення ЮНЕСКО. В них усвідомлюється необхідність здійснення глибокого аналізу міжнародних туристичних потоків, висвітлення туристичної діяльності, її впливу на людство з точки зору активного поширення гуманістичних процесів у світі. Оскільки туризм наприкінці ХХ ст. набув глобального характеру, він став одним з пріоритетних напрямків діяльності ЮНЕСКО. З огляду на нагальність вироблення адекватного концептуального інструментарію для оперування глобальними реаліями «культури світу» та «культурного розвитку»; наприкінці 80-р. ХХ ст. ООН започаткувала Світове десятиріччя культурного розвитку (1988-1997 рр.), в якому взяли участь усі спеціалізовані установи системи ООН. В Документах Світової конференції з питань культурної політики (1982 р., Мехіко) підкреслювалось, що «культура сьогодні може розглядатись як комплекс визначальних рис – духовних і матеріальних, інтелектуальних і емоційних, – характерних для певного суспільства чи соціальної групи. Крім мистецтва та літератури, вона включає в себе способи життя, основні права людини, системи цінностей, традиції та вірування, туризм [49]».

Туризм – це процес контакту культур, соціальних груп, народів, які відвідуються туристами. Кожна «приймаюча» культура, може запропонувати безліч цінностей: природні (краса та самобутність природи, особливий клімат), духовні та культурні (народна творчість, побут, особливості

етнічного розвитку), а також соціальні. Надана система цінностей може бути глибоко відмінною від звичних для туриста культурних надбань, що може призвести до так званого «культурного шоку». Але це ж протиріччя, внаслідок взаємодії різних систем цінностей, може також стати і чинником їх збагачення, якщо воно позитивно сприймається та призводить до розвитку та вдосконалення індивідів і груп, що спілкуються.

Завдяки розвитку туризму посилюється взаємовплив, взаємопроникнення культур. Розгортається процес масового долучення до загальнолюдських культурних цінностей. При тому не означає, що уніфікація культурних норм, прийняття загальної єдиної системи цінностей зменшує значущість здобутків національних культур, адже для туризму останні мають особливу цінність. Національна культура, чим вона унікальніша тим більше вона здатна поповнити скарбницю загальнолюдської культури.

Визнаючи унікальність цінностей та значення кожної культури для світової цивілізації, моральних ідеалів, традицій, звичаїв, обрядів, художнього бачення і вираження світу у побуті, міжнародна спільнота сьогодні відзначає необхідність збереження самобутності та розквіту кожної окремої культури світу. З огляду на це Всесвітня туристська організація підписала Хартію культурного туризму (1976 р.), в якій зокрема визначила вагомий вплив туризму на історико-культурну спадщину. Цей документ зазначає, що туризм справляє на історико-культурну спадщину значний позитивний вплив з тієї точки зору, що інтереси, пов'язані з власне туристичним розвитком, водночас сприяють захисту, збереженню та відновленню історичних міст і культурних пам'яток.

Наряду з духовними та культурними цінностями в туризмі, можна виділити цінності, які є туристичними ресурсами різних країн (природні багатства та матеріальні цінності, тобто ті ресурси, безконтрольне використання яких можуть призвести до їх виснаження або навіть повного зникнення).

Визнаючи природний туризм та екотуризм як найцінніші форми, що справляють особливо збагачуючий вплив на людину, слід водночас добиватися захисту природничого спадку, який складається з екосистем і біологічної різноманітності. Учасники туристського процесу, і особливо професіонали сфери туризму, мають погоджуватися з певними обмеженнями на діяльність в особливо вразливих місцях і заповідниках (зони «проблемної екології»). Людина що подорожує, як і будь-який суб'єкт господарчої діяльності має, нарешті, зрозуміти свою відповідальність за збереження природи. Адже, це – не просто «довкілля», «оточуюче середовище», а органічна частка самого людства. Ми здатні вижити і розвиватися «тільки усвідомивши себе синами і доньками землі в природній спільноті та сприйнявши позалюдську природу як наш природний спільно світ [105, с. 65-70]» – зазначає німецький філософ Клаус Міхаель Маєр-Абіх.

Отже, однією з основних стратегій перспектив розвитку туристичної галузі є збереження та відновлення культурних цінностей, розробка механізму раціонального та екологічно збалансованого використання природного та історико-культурного потенціалу. Дані програми свідчать про зміну пріоритетів туристичної галузі з урахуванням соціально-етичної складової. Це дозволяє говорити про створення нової соціальної етики, яка базується на найкращих принципах людської моралі – відповідальності за все живе.

2.2. Екзистенційно-позитивний етичний сенс туризму

Центральною проблемою сенсу туризму, на якій зосереджують увагу філософи-екзистенціалісти, є проблема екзистенційних інтенцій туризму як одного із дійових засобів подолання або, принаймні, пом'якшення негативних сторін справжнього існування людини (істинне, «автентичне»

людське буття), насамперед тоді, коли людина від споглядально-чуттєвого способу буття переходить «до самої себе» (самоусвідомлення). Визначальними об'єктами екзистенціалізму в туризмі стають: людина як унікальна істота, яка реалізує себе через мандри та подорожі, через задуми звернуті у майбутнє; філософію буття; гуманізм; проблему свободи та відповідальності.

Центральним поняттям філософії екзистенціалізму стало поняття «екзистенція», яке визначає спосіб справжнього буття особистості. Породжене в процесі осмислення відчуження і кризових трансформацій свідомості це поняття є креативним і вагомим чинником сучасного філософського мислення у пошуках нового смислу моральної відповідальності в умовах різноманітних викликів глобалізації та інформаційного суспільства. Екзистенція – це концентрація на людській сутності, виявлення людського «я» завдяки якому людина виступає як унікальна особистість, як самоцінність безвідносно до того, що думають про неї інші, чи що думає про себе вона сама. Одночасно екзистенція не є чимось усталеним, це відкрита можливість, це доля якій людина повинна підкоритися, це життєве завдання особистості. Сутність цього завдання в реалізації себе як індивідуальності, гармонії із самим собою. «Екзистенціальне» – є формою переживання індивідом духовного життя, фактом і способом його психоемоційної укоріненості в душі людської істоти. Духовний рух, духовне життя, що його започатковує навіть елементарний акт виявлення інтересу, і який згодом перетворюється на життєве спрямування, кероване волею, є водночас і рухом «екзистенціального», виявом екзистенції як такої. Якщо він відбувається, «екзистенціальне» вступає у права свого володіння людською істотою. Адже не існує уявлення щодо майбутнього, яке виступає і як факт певного волевиявлення особи поза відчуттям співучасності, ставлення до навколишнього з позиції ціннісного пріоритету завжди до чогось спонукає або відвертає; сам процес волевиявлення, коли він уособлюється в часі, у життєвій плинності, обов'язково пов'язаний або із

можливістю відчуття невизначеності чи запалу, розпачу, або надії [145, с. 23-83].

Таке розуміння сутності екзистенції людини можливо тільки в комунікації з екзистенцією іншого. Екзистенція проявляє себе в різних станах, переживаннях, діях людини. Оскільки прояви екзистенції у кожної людини глибоко індивідуальні, то саме через екзистенцію проявляється то специфічне, особливе, конкретне, що відповідає сутності кожної особистості.

Людина повинна весь час боротися за свою «самість», постійно шукати смисл свого буття, самореалізовуватись, самостверджуватись, достойно протистояти будь-яким спробам соціального маніпулювання, нести відповідальність за все, що відбувається навколо нас.

Саме тому дуже важливим для осмислення сутності туризму є думки філософів-екзистенціалістів, де існування людини як мандрівної істоти, розкривається в таких проявах буття як вибір, свобода, відповідальність, зустрічі, єднання з природою, усвідомлення себе через критичний стан і т.ін.

Як зазначає Сартр, специфічність людини проявляється у її постійній «націленості» на майбутнє. Проте, майбутнє завжди багатоваріантне, отже людина постійно перебуває в ситуації вибору, що є, власне, єдиною умовою людського буття. Як правило вибору передують сумніви, боязнь невдачі, невірності рішення і т. ін. Вони роблять вибір складним, суперечливим процесом, якого людина часто намагається уникнути. Навіть якщо людина відмовляється вибирати, це теж своєрідний вибір – вибір не вибирати. Отже, універсальною характеристикою людського існування, за визначенням Сартра, є свобода. Він вважає людську свободу універсальною, «тотальною» [184]. «Людина є такою, якою вона себе вільно обирає [158, с. 87]».

Тільки завдяки своєму вільному вибору індивід стає тим, ким він є. При цьому туризм як галузь дозволяє зробити цей вибір найбільш приємним, легким комфортним. В туризмі це – планування поїздки з варіаціями її здійснення, комплексом очікуваних результатів.

У виборі цих можливостей, як зазначає М.Гайдеггер і реалізується свобода людини. Свобода людини в туризмі є тотожною її екзистенції, бо спирається на готовність до вільного самовизначення. Саме завдяки подорожі відбувається самоствердження людини, постійний вихід за «межі знайомого» і «повернення до самого себе». Трактуючи проблему свободи екзистенціалізм ставить людину в ситуацію відповідальності за власний вибір. Разом з тим брак свободи особи знижує відчуття відповідальності її за власні дії, котре впливає на можливість вияву свободи інших особливостей, а також на стан довкілля [175, с. 469-483]. Тому екзистенційній людині, де б вона не знаходилась під час подорожі потрібно усвідомити свою самостійність, свободу і відповідальність.

Великого значення позитивному визначенню свободи людини, її відкритості світу, діяльної активності, приділяв німецький філософ Е.Ротхакер. Вона набуває смислу тільки завдячуючи трансценденції, яка постійно залишається відкритою, вона завжди прагне реалізувати проект того, чим вона бажає бути [194, с. 261-313]. Істинне буття формується виходячи із самого себе. Тільки завдяки свому свободному вибору людина стає тим, ким вона є. Звідси випливає абсолютна відповідальність особистості за свою сутність – відповідальність, яку вона відчуває одночасно зі страхом втратити цю сутність. Свобода може виродитися у просте свавілля, якщо вона не поєднується з відповідальністю. Відкритість людської екзистенції, здатність проектувати власне існування, знаходити реалізацію в самотрасценденції формують ядро концепцій Н.Аббаньяно та О.Больнова. Згідно з їх концепцією «позитивного екзистенціалізму», екзистенція – це єдиний можливий обрій у розумінні людини як свободи.

Свобода для людини, таким чином, – це не тільки дар, але й важкий тягар. Він приречений на свою свободу. Людська екзистенція, вибираючи один із можливих шляхів свого розвитку, ангажує, зобов'язує тим самим сама себе і сама задає собі форму [151].

Як стверджував французький філософ-екзистенціаліст Г.Марсель, людина відзначається тим, що вона виходить за межі безпосередньо даного, що їй властива здатність до безперервного руху як в плані просторового переміщення, так і в плані духовного зростання. Це дало йому підставу визначити людину як *Homo viator* («людина мандруюча»). Як ключову фразу до книги «*Homo viator*» Марсель наводить таке висловлювання: «Можливо, стабільний земний порядок може бути запроваджений лише в тому випадку, коли людина збереже виразну свідомість того, що ми могли б назвати мандрівними умовами людського існування [114, с. 175]». Автор тут мав на увазі, що людина має протягом життя непевно прокладати собі дорогу серед того, що було створено і згодом віджило і перетворилося на руїни, та згодом повертаючись до самого себе. Розтлумачуючи цю фразу, Марсель застерігав, що йдеться не про еволюцію, а про певний стан, який можна було б позначити як «потойбіччя», як те, до чого треба ще дійти. «Ідея подорожі, якій звичайно не надають суто філософського змісту або суто філософського значення, має, проте, одну неоцінену перевагу: вона побудована на означеннях, які включають у себе і час, і простір; і було б варто докласти зусиль, щоб дослідити, в який спосіб здійснюється в ній подібний синтез [114, с. 13]». Тобто мається на увазі, що подорож передбачає різні виміри, зокрема й такі, які не обов'язково пов'язані з просторовим переміщенням.

У філософсько-екзистенціалістському розумінні подорож являє собою вихід за межі звичного, або те, що Марсель назвав «потойбіччям». Звичайно, він вкладав в це поняття своє розуміння, і зокрема співвідносив його з поняттями «надії», «свободи» тощо. Застерігаючи при цьому, що не слід плутати останні з моральними означеннями у Канта, або з якимись бажаннями. З одного боку, надія – це щось просте, на кшталт: «Ти повернешся», і водночас – це певний рух, постійний зв'язок між поверненням і новизною. Це – реставрація, з одного боку, і оновлення, з іншого. Або, як зазначає Г.Марсель, «надія – це, по суті... схильність душі, укорінена в комунальному досвіді, до здійснення трансцендентного акту на противагу

бажанням та знанням, досвіді, яким вона стверджує живу безперервність у часі, що її цей досвід водночас засвідчує і започатковує [114, с. 79]».

«Шлях до життя проходить крізь Іншого» – такий світоглядний висновок зробив із окресленої ситуації грецький філософ Христос Яннарас [208, с. 31]. Інші (чи Інше), що ми з ними зустрічаємося на життєвому шляху, можуть бути очікуваними та неочікуваними. На думку Отто Больнова перші, позаяк вони заздалегідь заплановані, не є зустрічами у власне екзистенціальному розумінні.

Особливе місце у екзистенціалізмі займає проблема зустрічей, котрі вияскравлюють особливий характер їх агентів. У праці «Екзистенціальна філософія і педагогіка» виокремлено дев'ять властивостей даного феномена: 1) Зустріч є чимось несподіваним і непередбачуваним. 2) Вона доленосно й засадничо відрізняється від того, на що я очікував, відтак змушує мене повному орієнтуватися в світі. 3) Зустріч є непересічною і тривожною подією, що виштовхує мене з моєї життєвої колії. 4) У випадку зустрічі йдеться про деяку чужу реальність, на яку я наштовхуюсь та стійко витримую її натиск. 5) Витримуючи цей натиск, я показую, ким я є насправді. 6) У потрясінні зустрічі я мушу зберегти самого себе. 7) Риси зустрічі належать до мого внутрішнього осердя, належать до моєї сутності. 8) Зустріч це несподівана подія (хоча іноді до неї й можна підготуватися), яка вражає мене немов блискавка, порушуючи самі підвалини мого життя. 9) Зустріч – подія, яка не має чіткого часового виміру. Однак вона може бути плідною тривалий час (наприклад, любов, дружба, ненависть, стосунки вчителя та учня) [21].

З-поміж наведених властивостей зустрічі виокремимо ту, яка є чи не найістотнішою для розуміння людини яко мандрівної істоти. Маємо на увазі не тільки міру людського самоствердження через розгортання всіх сутнісних сил цієї істоти, але й можливість збереження людини в конкретній ситуації.

Тому істинною сутністю людини стає його творча свобода.

За визначенням представника філософської антропології, німецького філософа Е.Ротхакера – людина є творцем і носієм культури. А культура

розглядається як специфічна форма висловлення творчої відповіді особистості на виклик природи, як стиль життя і спосіб орієнтації у світі. Здійснюючи значний вплив на розвиток екзистенціалів людського буття, культура задає загальний вектор переживань, сприяє їх гармонізації, створює прецедент для нових вражень [80].

Однією з головних потреб людини є потреба у духовному спілкуванні, завдяки якому можна наповнити свою екзистенцію об'єктивним змістом, відчутти себе потрібним комусь іншому. Саме «екзистенційне мандрівництво» спрямоване на віднайдення того, із ким особистість була б у змозі «гідно вступити в діалогічне спілкування усім своїм єством». Спілкування з іншими значною мірою сприяє екзистенційному характеру комунікації. Спілкування з іншими значною мірою сприяє екзистенційному характеру комунікації. Відсторонення від повсякденних турбот, пройнята настроєм святковості або принаймні позбавлена щоденної напруги людина здатна дослухатись до іншого, пройнятись його проблемами, обмінятись думками, діяти в унісон з порухами його душі.

Розглядаючи туризм як суто «людське підприємництво», слід виокремити екзистенціальний вимір буття мандрівника, насамперед у його єдності з природою, визначальним середовищем людини, що подорожує. Щоб бути, а не просто перебувати в цьому світі людині не можна втрачати первісний зв'язок з природою, вона повинна постійно оновлюватися у ній не лише в організмічному значенні, але й як стан людської душі, як постійне спонукання до дії, спрямованого на проникнення в таїну буття і органічне злиття з ним. Туризм є дієвим засобом реалізації цієї мети.

Це вид діяльності, в якому найповніше забезпечується відповідність людини природі не як зовнішній силі, а як внутрішньої складової її духовності. Те, що ввійшло у «плоть і кров» її екзистенційного буття має можливість актуалізуватись. Перейти з пригніченого, напівзабутого стану в першоплановий фон її відчуттів і настроїв [110, с. 53-57].

Аббаньяно назвав позитивний тип взаємин з природою «коекзистенцією». Коекзистенційний вимір туризму – не просто вимога часу, але й можливість гарантувати самозбереження людства. Значущість природи зазначає К.Льовіт «Адже коли відсутня природа, то зникає не тільки якась одне існуюче або одна сфера існування між іншими, ні тоді руйнується цілісність існуючого у своїй буттєвості [97, с. 53-55]».

Як зазначає професор Г.Горак «Туризм – особлива форма зв'язку людини з природою. З епізодичного, затьмареного умовами повсякденності, щоденного поспіху, «марноти марно» туризм перетворюється в постійно діючий, звільнений від пут повсякденності. Домінуючий серед інших способів екзистенційного буття [40, с. 141-142]». Ми бачимо, що домінуючим зв'язком людини з природою є екзистенційно-особистісне, яке реалізуються в різних видах туризму, насамперед у «зеленому» туризмі, який найкраще відбиває глибинну сутність людської екзистенції у її природних вимірах. Екзистенційність цього процесу полягає в тому, що індивід самотворить і свої життєві прояви шляхом організації, вольових зусиль, цілепокладання, смислових орієнтацій і т.п. він мобілізує і своєрідно використовує отримане від природи.

Однак взаємовідносини людини і суспільства, з точки зору екзистенціалістів, характеризуються також і відчуженістю одне від одного. Туризм допомагає відчуженій людині, яка охоплена трагічним умонастроєм, якщо не подолати його – що не завжди можливо, – то, у всякому разі, шукати і знаходити своє «Я», сенс свого життя. На шляху «до самої себе» людина долає три ступені: естетичну, етичну, релігійну. Принцип естетичної стадії – детермінація існування людини зовнішнім світом, незалежним від волі особи. Людина «прив'язана» до зовнішнього, орієнтується на насолоду, примітивно обирає тільки той об'єкт, котрий може принести «задоволення». На етичній стадії здійснюється справжній вибір, бо людина звільнилась від зовнішніх обставин і сама обирає себе. Принцип етичної стадії – обов'язок, адже завдяки йому людина здійснює акт самовизначення. Однак це

самовизначення абстрактне, бо спирається лише на розсудок, згідно з вимогами морального закону. Принцип релігійної стадії – страждання. Вибір набирає конкретного характеру, завершується сходження людини до самої себе. А оскільки людина «у себе вдома», то вона набуває усієї повноти «дійсного буття», повноти власного, унікального буття, своєї екзистенції. Екзистенція є спосіб буття властивий людині, в якому виокремлено саме індивідуальність людського існування. Екзистенціальний вимір людської буттєвості стає необхідною умовою розв'язання будь-якої антропологічної проблеми. Саме на цій стадії людина надзвичайним зусиллям волі відмовляється від попередніх звичок існування, сприймає страждання як принцип існування, а тому прилучається до долі розп'ятого Христа. На думку Шелера, людині властива деяка природжена прихильність, любовне ставлення до речей, до інших людей, яку неможливо вивести з її біологічної природи. Отже, вважає Шелер, становлення людини як духовної істоти є одночасно втіленням, здійсненням божественного в людині. Інший представник релігійної антропології Хенгстенберг розглядав людину як істоту, відкритую для «ніщо» і для нескінченності.

На думку К.Ясперса, істинний смисл буття розкривається перед людиною лише в граничних, кризових ситуаціях. Досліджуючи «дійсні глибини» екзистенції в екстремальному туризмі, які відкриваються перед людиною тільки в особливих умовах, розуміємо, що тільки в такі моменти людина спонтанно усвідомлює своє «справжнє» існування (свою свободу). Тож сучасний туризм неодмінно включає можливість екстріму – вторгнення у галузь відчайдушних спроб здійснити нездійсненне.

Справжньому туризму притаманна екзистенційна легкість, вважає В.Малахов: «феномен туризму визначається тим, що туристичні траєкторії принципово зворотні. Людина може подорожувати, а потім повернутися додому й займатися попередніми справами. Це може бути і недоліком, і здобутком даного типу діяльності [109, с. 123-135]».

Отже, подорож завжди пов'язана з цим подвійним рухом: самоствердження і самоподолання, це – постійний вихід за межі знайомого і повернення до самого себе. Ціннісними рушіями в цьому є свобода і внутрішні потреби людини.

2.3. Свобода – ядро соціоморальної мотивації активності людини, що подорожує (*Homo viator*)

Свобода в туризмі – це реальний прояв невимушеної реалізації людиною своєї соціальної сутності засобами туристських подій, пошук і «освоєння» свободи через туризм і мандри [162, с. 273]. Адже виявити себе, «реально відбутися» людина може лише завдяки здатності показати свою волю, здійснити вибір форми життєдіяльності, світоорієнтації, поведінки, продемонструвати творчу, невимушену, тобто свобідну, діяльність [135, с. 11-56].

Мета свободних подорожей входить до базових потреб людини починаючи з фізіологічних і закінчуючи пізнавальними, культурними, духовними, самореалізаційними. Як вдало зазначив В.Горський «Не будь-яка подорож може бути названа туризмом, не кожний подорожуючий – турист. Але безсумнівним лишається такий факт, що будь-яка туристська діяльність є мандрівною і кожен турист є «*Homo viator*», – людина, що здійснює мандрівку [42, с. 68]». В історії української культури, пише він, в глибинах людської ментальності укорінено «тяжіння до мандрівки на зустріч з «іншим», прагнення зрозуміти інше, прилучитися до нього, розширити світ власного буття... [42, с. 70]».

Отже, свобода особистості – це суперечливий процес творення нових життєвих реалій за законами загальнолюдських культур і виходом за їх межі. Саме через свободу людина здобуває й підтримує велич своєї особистості. Міра особистості безпосередньо визначається рівнем її свободи. Завдяки

свободі людина входить в історію. Свобода є своєрідним показником людяності, одним із вирішальних чинників її сутності [6, с. 85].

Завдяки туризму, свободі, яку він дає людині, можна збагнути і пізнати навколишній світ і Всесвіт в цілому, його закони і сутність, життя та культуру інших народів, випробувати себе у незвичних екстремальних ситуаціях, а також глибоко пізнати та зрозуміти культуру свого народу, власний культурний горизонт сприйняття та розуміння світу. Як писав свого часу М.Монтень «Моя потреба у свободі така велика, що якщо б мені заборонили доступ до якогось куточка, що знаходиться де-небудь в індійських землях, я відчув би себе деякою мірою приниженим [122, с. 193]».

Актуальність проблеми свободи і туризму насамперед пояснюється такою подією як «туристська революція», яка подарувала людству таке поняття як вільний час. Ще Маркс казав, що мірилом багатства суспільства є не робочий, а вільний час, коли особистість може реалізувати свою потребу в самоствердженні (саморозвиваючись і самореалізуючись) [5, с. 434-438]. Як зазначає Франческо Франжіаллі «туристська революція ХХ століття – настільки ж творча і важлива, як індустріальна революція, що почалася двома століттями раніше [188, с. 7]». Адже туризм є не тільки одним із важливих проявів свободи сучасної людини, але й, найголовніше, суспільним простором, в якому здійснюється її особиста самореалізація, моральне самовизначення, регуляція людських відносин.

Однак трактування туристської свободи неможливо без визначення свободи взагалі. У сьогоденній філософській свідомості, проблема свободи набуває найрізноманітніших інтерпретацій, не виключаючи й синтезу декількох підходів до її пояснення. Це зумовлено, окрім іншого, невичерпністю людини й суспільства як носіїв свободи [48].

На сьогоднішній день є близько двохсот визначень свободи, що засвідчує її багатовимірність та неоднозначність. Такий загальний, абстрактний підхід треба уточнювати, оскільки до уваги необхідно брати насамперед ті обставини, в яких людина живе, діє, має змогу виявити себе.

Е.Фромм пропонує розділити свободу на два види – «свободу від» і «свободу для». Перший вид свободи означає набуття незалежності, звільнення від перешкод на шляху особистісного росту, «свобода для» – це реалізація у творчості, в конструюванні унікального проекту свого життя [196, с. 178]. Як зазначає В.Малахов «Справді вільними люди стають тільки тоді, коли усе їхнє буття виявляє творчу згоду і відповідність з рішенням їхньої волі. Цей стан виходить далеко за межі необхідного обґрунтування будь-якої конкретної відповідальності, але в засаадничому плані він є тією «розкішшю», що взагалі дає людині змогу відповідати по-людські [108, с. 106]».

Найбільш вдалим з етичної точки зору для дослідження туризму як соціоетичного чинника суспільного життя є визначення свободи Н.Хамітова і С.Крилової, як здатності людини бути собою, відкритою до змін на основі отримання особистістю єдності в: сутності і існуванні, духовності і душевності, цілепокладанні і цілереалізації, мисленні і бутті [197, с. 177].

Отже проблема свободи і проблема особистості взаємопов'язані. Адже осмислення феномена свободи – привілей рефлексуючої особистості, людини, яка не тільки розуміє сутність свободи, бачить її багаточисленні іпостасі, варіанти і прояви, але й спроможна опанувати її можливості, свідомо здійснити «необхідний» вибір свободи [135, с. 35]. Свобода – визначальний чинник, показник людини як особистості, яка має великий духовний, насамперед моральний потенціал, яка мислить і діє з почуттям власної гідності та відповідальності за свої вчинки.

Ключовим у теорії свободи і концепції особистості є поняття вибору. Будучи абсолютно вільною, людина проектує власний світ свого буття, окреслює свої можливості. Ця постановка питання надихає і сучасних теоретиків свободи особистості: «свобода завжди є свобода вибору індивідуальної позиції при зіткненні із власною долею» (В.Табачковський) [161, с. 91-99]. Як зазначають класики світової філософії Ф.Гегель, Г.Сковорода, М.Бердяєв категорія свободи знаменує здатність індивіда

здійснювати невимушений вибір свого життєвого проекту, вибір, насамперед, «самого себе», своєї здатності усвідомити і реалізувати власні сутнісні сили [34, с. 372].

Вибір шляхів задоволення різноманітних туристських потреб повертає людині всю повноту переживання життя. Людина стає вільною, в першу чергу, коли вона має свободний від догм і забобонів світогляд і має можливість вільно пересуватися в соціальному просторі. Людина стає вільною для здійснення своєї туристської мрії, вона вже не виглядає закинутою в цей світ без усілякої спрямованості і не загублюється в повсякденних незначних подіях. Мандруючи, людина живе зосереджено, єдиним домінуючим інтересом і зводить до цього інтересу все розмаїття своїх життєвих подій.

Головна роль у ситуації вибору належить питанню про ціннісні орієнтації людського вибору. Аналізуючи динаміку туристичних подорожей, ми бачимо що вона змінюється у напрямку зростання комунікативних, духовних, культурних, тобто потреб саморозвитку і самореалізації особистості. Невід'ємною складовою ціннісних орієнтацій особистості, як зазначає В.Пазенок є «туристська свобода» і свобода особистості взагалі. Головним об'єктом туризму стають не маршрути, готелі, кемпінги, турбюро й агенції, а особистість, що подорожує, світ її інтересів, бажань, прагнень, ціннісних орієнтирів, насамперед такого із них, як свобода [137, с. 19].

Особливу роль у виборі відіграють моральні установки особистості, така система відносин людей, коли за кожним з них визнається право на гідність, повагу, право на життя, гідного людини. Соціальність передбачає пріоритет моральних засад суспільного життя, в тому числі таких як справедливість, рівність, обов'язок, відповідальність [139, с. 3-8]. Саме внаслідок особистісного вибору людина може бути причетною до сил добра чи зла. Визначальний вплив на ситуацію вибору чинить свідомість і почуття відповідальності. Отже повноцінна в моральному відношенні свобода передбачає, свідоме ставлення людини до власної волі, вміння

підпорядковувати її загальнолюдським смислам і цінностям, нормам універсального спілкування. Завдяки свободі, як цінності духовного рангу, турист усвідомлює значення своєї власної гідності. Тільки за цих умов людина здатна реалізувати свій вибір у тому значенні й обсязі, який вона бажає.

Для того що бути насправді вільною, особистість повинна володіти кількома видами свободи: матеріально-економічно, політично-правовою, морально-інтелектуальною та свободою вільного часу. Всі вони фокусуються у свободі вибору, яка концентрується в обранні виду туризму, бажаного виду подорожі, її програми, змісту тощо.

Поняття «туристської свободи» можна розкрити через базові функції, які виконує туризм як соціальний інститут, насамперед такі як: економічна, соціально-демографічна, культуротворча, гуманістична, людинотворча та екологічна. Туризм також виконує функцію «народної дипломатії», де за визначенням В.Квартальнова, під «народною дипломатією» розуміють «зв'язки громадськості... країни із зарубіжними організаціями [70]», адже туризм створює сприятливі соціально-економічні умови для розвитку свободи особистості, для демократизації суспільства.

Свобода людини насамперед визначається політичними, економічними й соціальними умовами її існування. Політичне поневолення, неприхована економічна експлуатація, культурна нерозвиненість можуть накладати суттєві обмеження на прояви свободи людини. Певна емансипація від такого роду зовнішніх щодо особистості обмежень розкриває новий, більш глибокий пласт проблеми свободи: свободи морального й культурного вибору, свободи світогляду, інтелектуальної творчості й самореалізації.

Феномен свободи в туризмі можна розглядати у різних площинах. «По-перше, – це свобода фізичного переміщення великих контингентів людей у географічному й соціально-політичному просторі. По-друге, – реалізація можливостей економічної свободи, яка, звичайно, визначається рівнем достатку індивідів, що стають туристами. По-третє, – забезпечення

надзвичайно широкого спектру вибору подорожуючим того, де саме географічно він має намір відпочивати й розширювати власні враження та знання про світ, які країни бажає відвідати, з якими народами спілкуватися, у яке соціокультурне середовище зануритися. І, нарешті, це – свобода визначення соціальним суб'єктом (індивідом, спільнотою) напряму (соціального вектора) власного світоглядного, культурного й духовного розвитку, який можна стимулювати тим чи іншим типом або маршрутом туристичної подорожі [175, с. 469-483]».

Свобода у її філософському розумінні є однією із базових людських цінностей. Цінності – категорії, що характеризують значення явища культури для людини, їх здатності задовольняти людські потреби, внаслідок чого вони отримують оцінку як «доброї» чи «поганої», і визначають вибір людьми, спосіб ставлення до цих явищ і відповідно напрям своєї діяльності. Сукупність ціннісних ідеалів, які випрацьовує філософія, визначає духовний горизонт людського світоставлення, формує смислоутворювальне підґрунтя людського буття, що зумовлює спрямованість і мотивування людського життя, зміст конкретних вчинків.

Серед ціннісних орієнтацій в туризмі слід особливо виділити питання потягу людини до самоактуалізації, до подолання власних обмежень. Як писав американський психолог Абрахам Гарольд Маслоу «самоактуалізація – це не тільки кінцевий пункт подорожі, а й сама подорож з її рушійною силою. Це щохвилинна актуалізація усіх наших чуттєвих і навіть передчуттєвих можливостей [116, с. 59]».

Центром пізнання в туризмі є сама людина, її духовні якості – свобода, гідність, честь, благо тощо. Можна погодитися з висновком французького філософа Жана-Поля Сартра про те, що людина – це насамперед свобода. Свободу Сартр розуміє не як свободу духу, яка веде до бездіяльності, а як свободу вибору, яку ніхто не може відняти у людини. Концепція свободи волі розгортається у Сартра в теорії «проекту», згідно з якою індивід не належить самому собі, а проектує, «збирає» себе в якості такого. Тим самим,

він повністю відповідає за себе і свої поступки. Для цього як найбільш підходить цитата Понжа, яку він привів в статті «Екзистенціалізм – це гуманізм»: «Людина – це майбутнє людини [151]».

Подорожуючи по різних куточках землі людина постійно виходить за межі знайомого, знайомиться з іншими народами, іншими країнами, іншими культурами. Туристична діяльність постає як «портрет» епохи, народних традицій, цивілізаційних перетворень і як результат соціальної диференціації, утворення духовних співтовариств та ін. Туристична діяльність входить до об'єктивного процесу формування соціальної комунікативності як об'єктивної потреби людей. Туризм, як живе недокументальне знання, належить до системи комунікативних циклів: від соціального простору до психофізіологічної сутності індивіда (реалізація ідей, цінностей, оцінок, установок і т. ін), у вчинках і діях і, навпаки, від суб'єктивного світу окремої особистості до соціального простору (створення нових зразків поведінки, життєвих стратегій, світоглядних орієнтацій).

Туристська свобода конституює людину як індивідуальність, обґрунтовує її солідарність з іншими людьми, тобто детермінує можливість її співпраці, використання соціального досвіду інших спільнот при здійсненні власного життєвого проекту [82, с. 16].

В статті Б.Грушина «Можливість і перспективи», виділені ряд моделей реалізації туристської свободи особистості:

1. Органічна модель туристської свободи особи. Для неї характерно співпадіння туристських орієнтацій людини з пануючими в суспільстві поглядами на подорожі. Реалізація туристської свободи особистості відбувається в узаконених суспільством формах.

2. Страглістська (від англійського *struggle* – боротьба) модель туристської свободи особи. Їй притаманний конфлікт особи, чий погляд на туризм/подорож не співпадають із загальновизнаними в суспільстві.

3. Ескапістська (від англійського *escape* – втеча) модель туристської свободи особи. Людина через неспівзвучність свого «Я» і пануючого в

суспільстві «Ми» ховається від суспільства за допомогою туризму, щоб у тих чи інших формах туризму реалізувати своє «Я».

4. Адаптивна модель туристської свободи особи. Особа пристосовується до оточуючих соціально визнаних форм туризму, не виявляючи ніякої ініціативи в пошуках нових нестандартних об'єктів туризму [47, с. 3-18].

Отже свобода в туризмі розкривається через різновид людської дії, активності. Туристська пізнавальна активність, потреба у мандрівництві людини визначається історично виробленими і засвоєними соціокультурними програмами, котрі орієнтують особистість на пізнання і освоєння навколишнього світу, побудові нових систем взаємовідносин, отриманні особистістю нових емоційних та естетичних вражень і засвоєння нею цікавих форм соціального досвіду.

Всякій формі пізнавальної активності, в тому числі і туристської, притаманний творчий елемент, бо пізнання є внесенням в буття світла істини. Саме творча діяльність дає почуття свободи і власної значущості. Туризм сприяє творінню людиною самої себе. Як зазначає І.Бичко «Творчість – це мандри свободи в просторі і часі людського духу [184, с. 168]». А туристська творчість, за визначенням О.Головащенко – це не одноразовий акт, якому повинно бути присвячене все життя людини, а здатність залишатися самим собою, жити самобутньо, в межах людяності, якою б справою не займався, – найважливіше завдання творчості. Світ відкривається по-новому, ніколи раніше невідомим чином, тільки в результаті (реальної або віртуальної) мандрівки людини [39, с. 179-186]. Творча свобода спонукає людей до більшої самостійності у прийнятті рішень, вимагає від них творчої самовіддачі, оригінальних, нестандартних підходів. Саме у креативній, цілеспрямованій діяльності проявляється духовна сутність людини, її прагнення для саморозвитку і самореалізації. Збільшуються можливості для творчого самовираження індивіда, формування його самобутнього «я» [103, с. 55].

Одним з найефективніших засобів формування вільної, творчої та самореалізованої особистості є туристична діяльність, як один із варіантів самовдосконалення і самореалізації особистості [17, с. 194-209]. Рушійною силою розвитку як особистості, так і суспільства в цілому, вважає російський мислитель М.Бердяєв, є прагнення до свободи, яка розгортається в творчості як у своєму вищому бутті. А творчість знаходить у свободі буттєву глибину і силу. «Мене притягує завжди і в усьому трансцендентне, інше, що виходить за границі і межі, і що містить в собі таємницю» В своїй праці «Філософія свободи» Н.Бердяєв писав, що свобода вкорінена не в буття, а в нічто, свобода безоснована, нічим не визначена. В книзі «Смысл творчества» висловив думку, що творчість є творчість із нічого, тобто із свободи». Творчий акт людини не може цілком визначатися матеріалом, який дає світ, в ньому є новизна, не детермінована ззовні світом. Це і є той елемент свободи, який входить у всякий істинний акт. В цьому і є тайна творчості [69, с. 89].

Отже туристом рухає мета. Метою є нове переживання, турист свідомо і систематично шукає нових пригод, несхожих на старі переживання. Туризм в даному контексті виступає як потреба особистості в реалізації цієї мети.

Реалізація мети відбувається завдяки прояву свободи в туризмі, насамперед пов'язаною з творчою самореалізацією особистості у різних сферах діяльності. Найважливішим аспектом формування людини є становлення її як активної особистості, духовно багатой і гармонійно розвиненої, яка в ході безперервних ідентифікацій приймає рішення відносно себе і свого життя, самовизначається. Вона ставить перед собою мету, аналізує минулий досвід, переглядає систему норм і правил, знаходить своє місце в структурі соціальних відносин і виконує відповідні дії. Ідентифікація в своїй основі має установку дивитися на себе як на об'єкт у порівнянні з іншим об'єктом, розуміти себе як цілісність в процесі визначення границь власної культурної ідентичності. Ідентичність набуває певної динаміки, яка розвивалася на протязі всього життя людини, завдяки чому індивід має

можливість орієнтуватися і адаптуватися в суспільному середовищі [210, с. 9].

Однак свобода відпочиваючого повинна розумітися не лише як стан його зовнішньої, а й внутрішньої комфортності, в якому знімаються погані настрої і дисгармонія людини із собою і світом. Повною мірою задоволення своїх безмежних можливостей в туризмі людина проявляє через свою екзистенцію. Поняття екзистенції як свободи, вводить у філософський обіг італійський філософ другої половини ХХ століття Н.Аббаньяно. Саме через цю екзистенцію, себто реальне існування людини у системі буття він і трактує свободу як властивість людини. «Розуміння свободи, – писав він у праці «Вступ в екзистенцію», – це розуміння людиною самої себе та свого призначення у світі [2]». Екзистенційна людина завжди перебуває в процесі становлення, завжди відповідає за те, що робить із собою. Це свідомий суб'єкт, який сам формує власне становлення до світу й себе. Кожний індивід сам вибудовує свою мораль, а моральний вибір – це акт вільної творчості.

Н.Аббаньяно у своїх працях «Вступ до екзистенціалізму», «Позитивний екзистенціалізм», «Можливість і свобода», «Мудрість філософії» розглядаючи проблему свободи людини, пропонує оригінальний варіант її сучасного екзистенціального вирішення. На думку філософа, сутність людської природи полягає в тому, що вона рівною мірою є як стійкою, незмінною, так і мінливою, рухливою. Проблема свободи постає перед людиною лише тоді, коли вона серйозно ставиться до можливості своєї екзистенції і приймає рішення бути свobodною для неї усвідомлено і реалізується в можливості свого відношення до буття, тобто укріплення себе в цій можливості [4, с. 146-157]. У його екзистенційній концепції свободи, зазначає В.Пазенок «саме вибір зумовлює не тільки з'ясування свободи як проблеми людського існування, але й розв'язання цієї проблеми. Людина – це вибір – центральна теза екзистенціалізму – у Аббаньяно дістає гуманістичну і оптимістичну інтерпретацію. Людська свобода, вважає філософ, це «жахлива свобода». Але «людина, що вибирає» здатна визначити

«можливість бути». Рух екзистенції за своєю сутністю є процесом самовизначення особистості. Залучатися до екзистенції, згідно з Аббаньяно, означає обирати власне призначення і бути вірним йому [134, с. 35]». У праці «Мудрість філософії» Н.Аббаньяно аналізуючи різноманітні філософські концепції ХХ століття, він трактує свободу людини як властивість людини вибирати свій шлях та проектувати своє життя у складних обставинах реального світу. «Розуміння і свобода, – твердить він, – означають проектування і вибір на основі можливостей, якими володіє людина і які визначаються умовами її життя [3]».

В інтерпретації філософа-екзистенціаліста Еріха Фромма смисл «позитивної свободи» полягає в припущенні, що саме людина є центром і метою свого життя. Розвиток індивідуальності, реалізація особистості – найвища мета її життєдіяльності. Позитивний зміст поняття свободи полягає в тому, що обираючи її, людина усвідомлює себе як активну творчу особистість, здатну усвідомити залежність свого життя від неї самої, від того, наскільки активно діючи вона зможе реалізувати свою самість. На думку філософа, диспропорція між свободою від хоч би яких зв'язків і обмеженими можливостями для позитивної реалізації свободи та індивідуальності призвели в Європі до панічної втечі від свободи в нові пута чи, принаймні, до позиції повної байдужості [191]. Е.Фромм намагається відшукати шляхи звільнення особистості з пут відчуження. На його думку, саме вдосконалення соціального характеру і є тим філософським каменем, який допоможе подолати існуючі соціальні катаклізми, вирішити, врешті-решт проблему відчуження. Отже, суть пошуків представників Франкфуртської школи (Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Габермас) один: шлях ліквідації відчуження – вдосконалення внутрішньої природи людини. Людина має знайти саму себе «Буття-з-іншими, – відзначає Мартін Гайдеггер, – повністю розчиняє свою присутність кожного разу в способі буття інших [193, с. 126]».

Отже, екзистенція є спосіб буття властивий людині, в якому виокремлено саме індивідуальність людського існування, завдяки якому

людина виступає як унікальна істота, яка в своїй діяльності, спілкуванні, спогляданні здатна страждати, турбуватись, хворіти, нудьгувати і т.ін. і в той же час долати, досягати, радіти, задовольнятися і т.ін. Екзистенція є особисте існування у формі самопокладання і самотворення. Екзистенціальний вимір людської буттєвості стає необхідною умовою розв'язання будь-якої антропологічної проблеми, неусувним атрибутом філософсько-антропологічної тематики. Як зазначає В.Лях екзистенціальний вимір туризму проявляється через звільнення від попередньо соціально зумовленого життя [101, с. 170-176]. Не туризм є свободою людини, зазначає В.Кізіма, а людина шукає свободу через туризм і мандри. І туризм повинний їй надати цю свободу. Свобода в туризмі – це приховане чарування життям, що не можна пояснити. Воно виступає як свято або ж як хвилююча, захоплююча гра, яка дозволяє людині зіграти нові соціальні ролі, пережити незнані раніше відчуття. Як зазначає В.Кізіма наявність стану свободи (американського стану) фіксується певним індикатором – відчуттям комфортності. Воно пов'язане з тим, що відпочинок у формі американського стану суб'єктивно сприймається людиною як своєрідний «рай» щодо ситуації, в якій перебувала людина до відпочинку [73, с. 108-110].

Стрімке зростання обсягів туристської діяльності протягом останніх десятиліть зумовлене створенням, формуванням і реалізацією певної гами потреб людини. До них відносяться як базові (у рекреації, відпочинку, відновленні фізичних сил), так і потреби розвитку (у спілкуванні, повазі до себе, у повазі з боку інших, самовираження через творчість, самореалізацію (А. Маслоу) [144]. Можливістю задоволення цілого комплексу таких потреб відзначається індустрія туризму.

Задоволення своїх потреб засобами туризму стало можливим завдяки розширенню рівня свободи людини в сучасному суспільстві. В основі цих потреб знаходиться принцип задоволення, який, за Фрейдом, є однією з основних домінант життєдіяльності людини. Туризм дає людині задоволення, яке не можна отримати в повсякденному, монотонному житті. Турист – це

той хто здійснює подорожі заради задоволення або із зацікавленості. Зацікавленість пов'язана з новизною, з новим загостреним сприйняттям, що виникає при зустрічі з чимось незвичним, незнайомим. Все це сприяє розширенню життєвого простору свого буття, духовній свободі.

Тому суттєвою функцією туризму є з'ясування можливостей людини здійснити власне звільнення від пануючої необхідності, розірвати пути відчуження від природи, техносфери, культури, держави і суспільства. Сучасна філософська думка, здійснюючи «черговий поворот» до гуманізму, виділяє проблему людської свободи як одну із центральних.

Як і будь-яка соціо-моральна проблема, свобода в туризмі є внутрішньо-суперечливою. Це досить чітко просліджується в таких видах туризму як елітний, масовий, соціальний.

Разом з тим теоретична і практична потреба визначення сутності свободи особистості вимагає певного узгодження уявлень про неї. Одним із засадничих принципів такої узгодженості є історико-філософська ідея про те, що свобода одного індивіда закінчується там, де вона наштовхується на свободу іншого. Отже «межі свободи» – одне із наскрізних положень філософії свободи особистості. Коли свобода може бути використана не на благо людей, вона повинна певним чином обмежуватися.

Як один із важливих чинників забезпечення свободи особистості туризм посідає чільне місце в правовому полі, що досить чітко сформовано в документах Організації Об'єднаних Націй та Всесвітньої Туристської Організації (ВТО), осередки якої створені у 146 країнах світу. Манільська декларація з світового туризму (1980) зокрема зазначає: «Туризм розуміється як діяльність, що має важливе значення в житті народів через безпосередній вплив на соціальну, культурну, освітню та економічну галузі життя держав та їх міжнародних відносин. Розвиток туризму ... залежить від доступу людини до активного відпочинку і відпустки та його свободи подорожей в рамках вільного часу і дозвілля, глибоко гуманітарний характер яких він підкреслює [110, с. 54]. Декларацією також підкреслюється, що «право на відпочинок і,

зокрема, право на відпустку і свободу подорожей і туризму, що є природним наслідком права на працю, визнаються Загальною декларацією прав людини, а також законодавством багатьох країн як елементи розвитку людської особистості [110, с. 54]». Суспільство у зв'язку з цим має надавати своїм громадянам реальні, ефективні та недискримінаційні можливості доступу до туризму.

Дотримання прав людини і основних свобод для всіх людей незалежно від раси, пола, мови і релігії викладені також у статті 8 «Свобода туристських мандрівок» Глобального етичного кодексу туризму, в якій викладені основні права туристів. Зокрема: туристи та відвідувачі володіють, із врахуванням міжнародного права і національних законодавств, свободою пересування по території своїх країн, а також з однієї держави в іншу; вони повинні мати можливість доступу в зони транзиту й перебування, а також на туристські та культурні об'єкти; туристи та відвідувачі повинні мати доступ до всіх форм внутрішніх та зовнішніх комунікацій; у відповідності з діючими дипломатичними конвенціями вони повинні мати можливість вільно спілкуватись з консульськими властями країн свого походження; туристи та відвідувачі також повинні користуватися тими ж правами, що й громадяни країни що відвідується; свободі пересування також повинні сприяти візові, санітарні і митні формальності для залучення максимального числа людей до міжнародного туризму; відвідувачі повинні мати можливість отримувати, у відповідності з економічним положенням країни, з якої вони виїжджають, суми у вільно конвертованій валюті, необхідні для їх поїздок [36, с. 89-98].

Свобода туристської діяльності передбачає осмислення відповідальності за її наслідки. Туристська відповідальність як з боку організаторів, так і з боку туристів передбачає такі її види: цивільно-правову, кримінальну, матеріальну та моральну. Якщо турист, не враховуючи культурні норми відвідуваної країни, здійснює заборонені в даному регіоні дії, він несе повну відповідальність згідно з законодавством і традиціями

цього регіону, країни. І це, незважаючи на те, що він, по суті, не порушив свою звичну, повсякденну культурну оболонку.

Отже правова держава не просто так обіцяє визволення, але й уможливорює справжню свободу людини за допомогою забезпечення її конституційних прав.

У контексті сучасного онтологічного тлумачення свободи як вільного буття можна і потрібно розглядати відповідальність як основний феномен комунікативної стратегії свободи. Адже саме у відповідальності перехрещуються мовні та реальні відносини людей. Більше того, саме вона є основою свободи. Саме відповідальна людина «засуджена» не так на свободу, як на те, щоб брати на себе відповідальність. Без цього боротьба за рівність та справедливість може завершитися знищенням того, що сприяє їх здійсненню [190].

Отже, як зазначає Н.Аббаньяно, бути свободним – це означає бути вірним самому собі, не втрачати власного сумління, свого призначення, зіткнувшись з супротивом світу і рятуючи солідарність між людьми. Тим самим розуміння свободи – це таке розуміння, яке людина має про себе і про своє призначення у світі. Тільки тоді, коли вона ототожнює себе з призначенням, трансцендентним йому, коли вона бере на себе відповідальність і бореться, тоді людина дійсно свободна [187, с. 225-228]. Свобода ніколи не існує як даність, як вже досягнутий колись стан, яким індивід може насолоджуватись. Людина повинна постійно протистояти обставинам, в яких вона опиняється, зазначає він, постійно повинна робити себе вільною. Отже, «не абсолютна, а обумовлена і тим не менш завжди наявна і активна свобода...», на думку Н.Аббаньяно, є характерною рисою людини, що робить її в істинному сенсі людиною [3, с. 15].

Традиційно тема свободи пов'язана з проблемою моральної відповідальності. Взаємозв'язок свободи і відповідальності – очевидний, добре відомий факт. Межі свободи і відповідальності співпадають. Адже моральна відповідальність людини актуалізується тільки за наявності

свободи волі та можливості керуватися у своїй діяльності лише внутрішніми спонуками за умови вільного вибору між добром і злом, вважає В.Нападиста [125, с. 154-164]. «Без свободи волі не мислиме існування моральності, оскільки, якщо людина не вільна у своїй дії, то вона не може чинити так, як вважає за краще, а визначається до дії не залежними від неї обставинами [38, с. 190]». Тільки там, де я свободний, де мною вільно прийняті рішення, вільно здійснені дії, і я відповідаю за них та їх наслідки. І навпаки – я можу бути відповідальним тільки за те, у чому проявилася моя свобода, зазначає Г.Тулчинський [168, с. 17-31].

Одним із ефективніших засобів формування вільної, творчої та самореалізованої особистості є вільні, туристські комунікації. Комунікація, за визначенням К.Ясперса, входить у структуру свободи яка заснована на взаємній любові й довірі. Людина не може існувати просто як окремий індивід. Свобода особи може існувати тільки тоді, коли свободний інший. Розрив комунікації призводить до знищення свободи, зазначає К. Ясперс, даючи оцінку сучасному стану проблеми свободи [211]. В центрі концепції провідного сучасного філософа Е.Левінаса знаходиться Людина, Я, своєрідний суб'єкт, котрий пізнається, проявляється, існує в умовах діалогу з іншою людиною, Іншим, а цей діалог виявляє сутність людського, формує всі характерні суттєві риси людини, включаючи і суспільну [90].

Завдяки туристській активності різних прошарків населення планети значно збільшується кількість каналів культурної комунікації, що, безумовно, сприяє взаєморозумінню народів, перетворенню ще «закритих» суспільств на більш відкриті, такі, що поступово і добровільно залучаються до світового товариства, що сприяє інтеграції людства на засадах толерантності та гуманізму. Туристські комунікації дозволяють встановлювати стосунки невимушеного, добровільного спілкування заснованого саме на довірі. Туризм здатний примирювати конфронтуючих. Комунікативні можливості туризму дозволяють досягати «інтерсуб'єктивного узгодження смислу та істини». Згідно з комунікативною

концепцією К.-О.Апеля, розробка ціннісних нормативів має здійснюватись саме на комунікації, яка уявляється останньою авторитетною інстанцією. Інаше кажучи, лише на основі досягнення порозуміння у мовленево-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути витворені морально-практичні нормативи [212].

Великого значення в сучасному суспільстві набуває комунікація через посередництво телебачення, інтернет, листування що має велике значення для розвитку відносин між індивідами, розвитку особистості кожного з них. Але насправді глибокі і соціально значущі культурні й особистісні контакти, котрі можуть вплинути на ключові життєві цінності та орієнтації індивідів, відбуваються насправді тоді, коли індивіди як туристи стануть власною ногою на землю іншого регіону своєї або іншої країни, і на власні очі побачать нове природно-географічне та культурне середовище, відмінне від того, де вони постійно живуть, і екзистенційно зануряться в це середовище. Це якісно збагачує життєвий досвід індивідів, відкриваючи для них не тільки щось нове у зовнішньому світі, але й досі невідомі для них самих виміри власного глибинного внутрішнього єства. Розуміння світу, культури тут виявляється не кількісно-інформаційним, а пережитим на власному досвіді, екзистенційним. Ця потреба є внутрішнім стимулом до активності, продуктивної реальності.

Виконуючи свої комунікативні завдання, туризм став складовою всесвітніх економічних відносин і міжнародного співробітництва людей. Сприяючи розвитку процесу інтеграції, він допомагає долученню до скарбів світової культури та досягнень сучасної цивілізації народів усього світу, зумовлюючи відкритість міжнародних обмінів.

2.4. Спілкування як моральна цінність туристських комунікацій

Головним засобом забезпечення міжкультурних зв'язків в туризмі є культура людських взаємин, цивілізаційний спосіб спілкування. В дисертації такий спосіб людських контактів визначається терміном «комунікативна культура». На думку визнаних авторитетів в галузі філософських гуманітарних наук, таких як К.-О.Апель, Ю.Габермас, Дж.Роулс, А.Макінтайр, Р.Рорті саме культура комунікацій на початку ХХІ ст. перетворюється на загальнолюдську норму мислення та поведінки, на «світову етику». Особливе місце у розробці комунікацій ми зустрічаємо у працях таких німецьких філософів як Ю.Габермаса: «Теорія комунікативної дії», в якій розгортається «комунікативна поведінка» (діяльність) індивіда у її власне комунікативному значенні; К.-О.Апель, який наполягає на важливості аксеологічно-нормативного виміру людської поведінки, принципи комунікативного взаєморозуміння.

Українськими фахівцями почала осмислюватися і розроблятися проблематика соціокультурних комунікацій в туризмі в їх теоретико-методологічному аспекті. Тут насамперед слід назвати праці професора В.Пазенка, А.Єрмоленка, В.Антоненка, О.Левицької, В.Ляха, Я.Любивого, В.Федорченка, С.Горського, О.Головащенко.

Комунікація (від лат. *communis* – спілкуюсь з кимось) – в широкому смислі – специфічний для суб'єктів спосіб взаємовідношень, спосіб буття людини у відношеннях з іншими людьми, передача будь-яких даних і обмін інформацією, спілкування. «Комунікація є провідним фактором, що забезпечує формування соціуму, щоденну регуляцію його соціокультурної діяльності, тому що охоплює саме ті процеси із усього розмаїття подій соціокультурної комунікації, які є актуалізованими у «сьогоденному» існуванні суспільства, спрямовані на безпосередній, не відстрочений вплив на людину та соціум, є «швидкодійними» за своєю ефективністю [205]».

Згідно філософському словнику комунікація – у широкому сенсі це термін, що окреслює людську взаємодію у світі. У сучасній філософії використовується передусім як ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, яка розгортається на основі толерантності й порозуміння [181].

Проблема спілкування, взаєморозуміння і взаємоповаги є одним із актуалітетів людської цивілізації XXI ст. яке за своєю суттю і змістом є інформаційним, відкритим, віртуальним, обумовлює такий вектор людської взаємодії – як постійний міжіндивідуальний зв'язок, комунікацію, систематичний контакт людських спільнот з різними культурними реаліями. Як зазначає В.Франкл, «Людина «відкрита світу». Людське існування характеризується подоланням границі середовища проживання виду *Homo sapiens*. Людина намагається і виходить за його межі, в світ, і дійсно досягає його – світ наповнений іншими людьми і спілкуванням з ними, смислами і їх реалізацією [190]».

Спілкування притаманне всім різновидам людської життєдіяльності. Як справедливо зазначає М.Каган, спілкування це – «вільна взаємодія унікальних партнерів», зв'язок, який потребує врахування соціологічного, антропологічного, психологічного та інших аспектів. На його думку, необхідно розрізняти такі поняття як комунікація і спілкування, де спілкування носить і практичний, і матеріальний, і духовний, і інформаційний, і практично-духовний характер, тоді як комунікація є чисто інформаційним процесом [67].

У процесі спілкування, люди не тільки формують свої уявлення про світ, доходять взаєморозуміння, знаходять «спільну мову». Спілкування – це одночасно обмін діями, вчинками, думками і почуттями, переживаннями з іншими людьми, а також звернення людини до самої себе – до власної душі, спогадів, совісті, мрій. Для культурного розвитку людини спілкування стає потребою, його відсутність сприймається як тяжка, непоправна втрата.

Саме у спілкуванні людина має можливість дізнатися, хто є та особа, з якою вона спілкується, встановлює стосунки, визначає погляди, почуття, світосприйняття, цінності, установи. І, сприймаючи іншу особистість, може зрозуміти особистість у собі, самоствердитись.

Визнання цінності кожної людини виявляється у конкретних вчинках, оцінках, поглядах, міркуваннях, а також у міміці, жестах, умінні виділити позитивні якості й ставити їх вище окремих недоліків.

Отже спілкування не може бути позаморальним. Незалежно від типу воно може бути моральним або аморальним залежно від суб'єктивних установок, інтересів, цінностей і ціннісних орієнтацій суб'єктів спілкування. Однак розвиток моральних відносин між суб'єктами не може бути позбавлений якихось протиріч. Навпаки, воно здійснюється через динаміку зіткнення різних протилежних тенденцій і наступне вирішення протиріч між ними.

Нетотожність людських індивідуальностей, їх духовних світів – величезне благо для суспільства, що відкриває нескінченні можливості духовного взаємозбагачення людей. У спілкуванні з тими, хто не схожий на нього, людина набуває нових соціальних якостей, розвиває та удосконалює вже набуте. Разом з тим, несхожість людей один на одного має і другий бік. Чим відчутніші відмінності в характерах, поглядах, вихованні, навчанні, рівнях культури у взаємодіючих суб'єктів, тим більше можливостей для виникнення гострих суперечностей між ними.

Звідси і впливають протиріччя спілкування, які можна поділити на два типи: протиріччя конструктивного характеру, які ведуть до розвитку, поглиблення, удосконалення стосунків та протиріччя деструктивного характеру, які ведуть до руйнування стосунків. Своєчасне вирішення кожного конкретного комунікативного протиріччя дозволяє підняти міжособове спілкування на якісно інший рівень. Вирішуючись і знищуючись, комунікативні протиріччя не зникають повністю, їм на зміну приходять нові

протиріччя, які вимагають, у свою чергу, також конкретних зусиль з боку суб'єктів для їх вирішення.

Визнаючи основні моральні принципи спілкування слід виділити: рівність, любов, співчуття, доброзичливість, альтруїзм, повага, толерантність, вміння вислухати, делікатність, тактовність, довіра. Аморальне ж спілкування будується на таких принципах, як егоїзм, користь, особиста вигода, помста, неповага тощо.

Отже, міжособове спілкування – це жива форма соціальної дійсності, яка розвивається шляхом діалектичних протиріч, що складають її. Знайти шляхи вирішення протиріч спілкування своєчасно, найбільш оптимальним і найменш болючим способом – завдання суб'єктів моральної культури, які протистоять один одному.

Різновидом людської діяльності є моральна культура спілкування, коли соціально-моральна активність спрямована на вирішення комунікативних протиріч таким чином, щоб перемога все-таки залишалася за принципами гуманізму й соціальної справедливості. Саме специфічні людські способи поведінки, які забезпечують гармонійний перебіг процесу спілкування між людьми, і називаються культурою спілкування.

Моральна культура спілкування невід'ємна від моральної культури особи, впливає з неї і являє собою ступінь засвоєння морального досвіду попередніх поколінь у вигляді знань, умінь, навичок, почуттів, установок.

Моральна культура особи включає: культуру моральної свідомості, культуру моральних почуттів і культуру моральної поведінки. Ці складові характеризують рівень засвоєння і реалізації моральності кожної конкретної соціальної особи.

Спілкування є мірилом (дзеркалом) моральної культури людини. Моральна культура спілкування, зокрема, включає: знання культурних моделей поведінки (загальних зразків, етикетних правил, стратегій) і вміння їх адекватно використовувати в кожній конкретній ситуації спілкування. Будь-який людський контакт виникає за умов певного культурного

середовища, учасники спілкування займають ті чи інші соціальні позиції. Моделі поведінки, які визначаються загальнокультурними установками і соціальною роллю, утворюють соціокультурну матрицю спілкування. Ця матриця і дає нам готові форми поведінки. Коли учасники спілкування вступають у формалізований контакт у звичайній, часто повторюваній ситуації, їм не доводиться винаходити способи поведінки; вони мають можливість використовувати готові правила етикету і стратегії спілкування, адаптуючи їх для даного випадку (наприклад, використовуючи готові форми привітань, запропонованих культурною традицією, найбільш доречні у даний момент, конкретизуючи звертання називанням імені того, до кого звертаються).

Якщо ж ситуація і правила поведінки учасників не визначені одночасно традицією і правилами соціальної гри, пристосування доводиться виробляти самостійно. Ці пристосування неминуче будуть включати в себе і етикетні моделі, і відпрацьовані стратегії, але як поодинокі моменти цього нового, не стандартизованого пристосування. Можна сказати, що, пристосовуючись, людина виробляє стратегію, придатну для даної конкретної ситуації спілкування. Моральна культура спілкування особи в тому й виявляється, що на основі знань загальних культурних моделей поведінки особистість може виробляти нові зразки поведінки, які застосовуються до нестандартної конкретної ситуації, адаптуючи вже відоме й усталене (тривале) до нового, нетипового.

Отже, моральна культура спілкування особи являє собою, з одного боку, знання і володіння культурними інструментами спілкування і моральними нормами поведінки, які вироблені в ході суспільно-історичної практики і прийняті в тій соціо-культурній групі, до якої належить людина. З другого боку, це розвинені комунікативні здібності людини, вміння створювати гармонійне спілкування.

Досліджуючи моральну проблему спілкування, зазначимо, що вона була однією із центральних пунктів філософських міркувань видатних

мислителів, починаючи з античних часів і до наших днів. Як зазначає К.Ясперс діалог і комунікація стають центральними поняттями не лише етики, аксіології й гносеології, а й усього його світорозуміння; вони відносяться в ранг критерію філософської істини й ототожнюються з розумом. Поняття толерантності, на його думку, якнайкраще передає моральну атмосферу взаємин учасників діалогу. Бути толерантним означає бути відкритим стосовно іншого Я, почути його й водночас зберегти необхідну дистанцію для того, щоб залишитися собою й дозволити іншому бути іншим. Істина, зазначає М.Бахтін, народжується в діалогічній зустрічі кількох свідомостей. На його думку, життя, моральність, пізнання та творчість практично зливаються в умінні відповісти іншому й чекати відповіді собі; це й означає бути собою [33, с. 253-264].

Мистецтво публічного діалогу пов'язують з іменем давньогрецького філософа Сократа. Він та його учні виробили комплекс засад діалогічної форми обговорення певного питання та пошуку істини, чим заклали основи функціонування ефективності діалогу, які передбачають визнання унікальності кожного партнера та їх принципову рівність стосовно один до одного; можливу розбіжність та оригінальність точок зору; орієнтацію кожної сторони на розуміння й активну інтерпретацію своєї думки іншою стороною; взаємозбагачення позицій учасників діалогу. Згідно Сократу, знайти відповідь на смислоутворювальні питання можливо лише у діалозі, тобто відкритому спілкуванні з іншими людьми. Він вважав, що тільки засобами інтелектуального і морального проникнення у своє «Я» досягається самовдосконалення, добродійність і блага життя. Першими заклали основи філософського підходу до феномену спілкування давньогрецькі філософи (Аристотель), наголошуючи при цьому на його етичному змісті [52, с. 109-118]. Поступово, протягом подальшої історії, формувалися різні підходи до феномену спілкування.

В осмисленні спілкування в туризмі досить виразно виділяється соціально-філософський підхід, згідно з яким спілкування розуміється як

певний актуалізований (об'єктивований) процес людської взаємодії; аксеологічний, коли спілкування розглядається як незаперечна цінність людської свідомості і культури; етичний, який досліджує людські взаємини за допомогою таких моральних понять як гідність, взаємоповага, справедливість тощо.

Одним із центральних при дослідженні спілкування в туризмі став діяльнісний підхід який розкривається через визначення специфіки суб'єкт-суб'єктних відносин, а також через поняття суспільних взаємодій, різноманітних форм людського спілкування, міжлюдських зв'язків, діалогу в ході якого виробляється спільний погляд на речі та дії з ними. Теорія комунікації розглядає соціальне значення комунікації, яка означає та характеризує різноманітність зв'язків та відносин, що виникають у людському суспільстві.

Соціальна комунікація є необхідною складовою самопізнання соціального суб'єкта; без самопізнання соціальної тотальності, як зазначає Ю.Габермас, неможлива його саморегуляція та самоорганізація. Без самовіднесеного макросуб'єкта така річ, як саморефлексивне пізнання суспільної тотальності, стає так само немислимим, як вплив суспільства на самого себе, по-друге, певної операційної системи, яка діє як частина для цілого та справляє вплив на це ціле; навіть модерні, значною мірою децентровані суспільства дотримуються у їхній повсякденній комунікативній дії певного віртуального центру саморозуміння...; цей центр є лише проекцією, але досить ефективною [29]. Комунікація, на думку Габермаса, не обмежується лише національними рамками. Він зазначає, що кордони завжди проникні, кожна громадськість відкрита для інших громадськостей; їхній дискурсивній структурі вони зобов'язані універсалістській тенденції, яку навряд-чи можна приховати. Кожна окрема громадськість вказує на всеохоплюючу громадськість, у якій, нарешті, суспільство створює остаточне знання про себе. Європейське просвітництво детально розробило цей досвід і записало його у своїх програмних положеннях [29].

Суспільство – не просто макропростір, де розгортається комунікація, де пульсують і переплітаються русла комунікативних потоків, де вібрує багатоголосся мов, де живе одночасно і взаємно визначає одне одного як те, що включає давно минуле, так і те, що є ще нерозгорнутим майбутнім. Суспільство само є метафорою комунікації, її тілом і душею», зазначає український вчений В.Заблоцький [65]. Л.Вітгенштейн у своїх «Філософських дослідженнях» аналізує спілкування як сферу духовно-практичної активності індивідів, завдяки якій сутність людини знаходить безпосередній та адекватний прояв. За висловленням Л.Вітгенштейна людина «існує для себе» (усвідомлює себе) тільки тому, що вступає в мережу комунікативних зв'язків з іншими людьми. Цей комунікативний зв'язок він окреслив як «форму життя». У розумінні Л.Вітгенштейна будь-яка форма життя передбачає деякий вибір на фоні надмірності з багатогранності ресурсів життя [27]. Сучасна комунікативна революція у великій мірі інтенсифікувала міжлюдські (в тому числі – міжособистісні) контакти, збагативши всі рівні культурного існування досвідом знання Іншого – інших культурних світів, інших цінностей і святинь, іншого світосприйняття і змісту буття. Отже знайомство і оволодіння іншими культурними традиціями допомагає як найглибше усвідомити себе в якості носія загальнолюдського спадку, краще зрозуміти свою культуру і традицію як частку загальносвітової культури. Взаємопроникнення цивілізаційних світів збагачує культури, формує нову соціокультурну ситуацію у світі. Жодна культура вже не може подолати виклики сучасності без культурного досвіду інших народів, без набуття рис толерантності і готовності до взаєморозуміння. Альтернативи цьому вектору особистісного ствердження просто не існує. Тільки так можна протистояти стресам «культурного шоку», запобігти руйнівним проявам зіткнення цивілізацій і росту конфліктогенності. Отже, зараз як ніколи стрімко формуються нові уявлення про світ, взаємодії людини і суспільства, новий світовий порядок; здійснюються прориви в різних областях людської діяльності.

Отже, комунікація, як зовнішня форма індивідуального соціокультурного генезиса людини – є механізмом соціалізації, як способу підтримки її зв'язку і взаємовідносин з навколишнім середовищем та людьми.

Зрозуміло, що в сучасному світі, є досить багато каналів комунікації – економічної, політичної, культурної, освітньої тощо. Тому серед різновидів соціально-економічної, соціально-політичної та культурної комунікації слід виділити специфічні риси та особливу роль туристичної комунікації як однієї із універсальних форм міжособистісного спілкування, яке за умов інтернаціоналізації та глобалізації життя людей перетворилося на один із важливих факторів, що визначають зміст життя людства. Особливе методологічне значення для нашого дослідження є визначення В. Пазенка. Визначаючи сутність туристського спілкування він пропонує наступну дефініцію «комунікація – глибокі, соціально-значущі культурно-особистісні зв'язки, котрі можуть вплинути на ключові життєві цінності та орієнтації мандрівної людини [162, с. 271]».

Таким чином, треба зазначити, що найкращій спосіб знайомства з культурою країн і народів відбувається завдяки соціокультурним комунікаціям в туризмі. Вивчення соціокультурних комунікацій та її проявів у сучасній туристській діяльності, розуміння основних принципів життєустрою, розуміння комунікацій як елементу зв'язку між різними соціокультурними системами, є на даний момент надзвичайно перспективним напрямом наукового дослідження. Пов'язаний із явищами глобалізації туризм передбачає регулярні контакти у різних сферах між представниками різноманітних культур. Завдяки цим багатоманітним контактам відбувається взаємодія соціокультурних цінностей, способів життя, світоглядних орієнтацій та практичних інтенціональностей великих груп людей, що належать до різних соціальних організацій.

Як зазначає К.Ясперс, відбувається формування єдиного взаємозалежного світу, в якому, як вважає він, ніде не може відбутися нічого,

щоб воно не зачіпало інших [210]. До цього слід додати наявність таких засобів зв'язку та інформації як радіо, телебачення, комп'ютерні системи, за допомогою яких видатні наукові досягнення, та художні твори, нові форми соціального та політичного життя дуже швидко стають надбанням усього цивілізованого світу. Як ніколи активно культури взаємопроникають одна в одну. П'єр Тейяр де Шарден, говорячи про «планетизацію» людства, зазначав, що народи і цивілізації досягли такого ступеня периферійного контакту, або економічної взаємозалежності, або психічної спільності, що далі вони можуть зростати лише взаємопроникаючи один в одного [50].

Безсумнівно, що така інтенсивна взаємодія та комунікація представників різних соціумів інтенсифікує взаємодію систем цінностей індивідів та соціальних груп, вдосконалює засоби та мову їхньої взаємодії та взаєморозуміння, виробляє спільну основу в їхніх життєвих орієнтаціях, мотиваціях та цінностях, сприяє можливості більшої координації їхніх дій у різних сферах суспільного життя – економічній, політичній, екологічній, культурній.

Все це вимагає розв'язання низки практичних завдань та питань соціокультурної комунікації одночасно. Міжкультурна компетентність сприяє виробленню практичних навичок соціокультурних комунікацій із представниками інших культур, дозволяє вивчати традиції представників інших культур та максимізувати співробітництво та взаєморозуміння.

Спілкування в туризмі як безпосередні суб'єкт-суб'єктні відносини визначаються насамперед цілями і цінностями, на які орієнтується подорожуючий. Воно являє собою форму творчої активності, яка допомагає виявити і розкрити різні грані особистості. Саме спілкування сприяє самовираженню, реалізації і презентації свого внутрішнього світу, своєї людської гідності. Тому призначення і сенс спілкування в туризмі полягає у визнанні цінності іншої людини, як самої себе, і через це, – визначення своєї людської, моральної цінності, реалізації її.

Метою спілкування в туризмі є планування і координація спільної діяльності індивідумів в туристичній діяльності, яка має як матеріальний характер (матеріальні об'єкти – носії соціальних цінностей – знаряддя, предмети, засоби людської праці) так і духовні (ідеї, думки, ідеали, цінності).

Процес комунікації в туризмі – важливий гуманістично орієнтований аспект міжособистісної та міжсоціумної комунікації. Можна виокремити три основні стадії або етапи комунікативного процесу в туризмі. По-перше, – комунікація туриста у власному найближчому соціальному оточенні (сім'я, друзі) з приводу своєї майбутньої подорожі ще до початку її здійснення. По-друге, – комунікація з навколишнім природним середовищем і соціокультурним середовищем під час самої туристичної мандрівки. Саме тут відбувається безпосередня комунікація між представниками різних народів, соціумів, культур. По-третє, – комунікація туриста у власному первинному соціальному середовищі після повернення з подорожі. Причому треба зазначити, що міжкультурна міжособистісна комунікація не зникає після повернення туристів з подорожі, а триває в їхньому власному соціокультурному середовищі у «знятому» вигляді. Духовно й культурно збагачені після подорожі, туристи переносять міжкультурний, міжцивілізаційний комунікативний процес у власний соціокультурний простір, реінтерпретуючи сприйняті під час подорожі запозичені, а також експліковані завдяки міжкультурному діалогу власні колективно-позасвідомі соціокультурні моделі. Такий діалог культур робить кожна з них більш універсальною, більш креативною, більш інтегрованою у глобальний соціокультурний мультиверсум. Разом з цими процесами виробляється універсальна мова глобальної комунікації, яка охоплює не тільки економічну, політичну, наукову, торговельну, правову, а й чуттєво-емоційну та світоглядно-сміслову сфери. Причому така універсальна мова аж ніяк не нівелює культурну самобутність на особистісну індивідуальність найрізноманітніших суб'єктів цієї комунікації.

Міжнародним співтовариством цей процес найвірогідніше сприймається як формування, функціонування та розвиток певної інфраструктури, яка, з одного боку, забезпечує постійний безпосередній контакт соціокультурних систем різних народів, а з іншого боку, в цій взаємодії поступово формується єдиний глобальний соціокультурний простір при збереженні самобутності національних культур.

Отже туризм – стимулятор міжнаціональних контактів і глобалізації соціального життя. Він не тільки зближує народи, але й сприяє певній цивілізаційній уніфікації – стандартизації суспільного життя в різних куточках планети на принципах запозичення найбільш сприятливих розумінню загальнолюдських цінностей критеріїв облаштування соціального життя інститутів [57, с. 9-39]. Як зазначає Е.Слободенюк, туристична комунікація є одним із найпотужніших чинників встановлення довіри між народами та гуманізації відносин між ними [154, с. 41-57].

Досліджуючи роль та значення комунікації в туризмі, можна виділити також її різні види та форми. Це може бути стихійна комунікація туристів у місцях курортного відпочинку, наприклад, на морському або гірському курорті. Іншою буде комунікація туристів, які відвідують історико-культурні пам'ятки, культурно-видовищні заходи, театри, концерти, олімпіади, інші спортивні змагання, карнавали, фестивалі. Зовсім іншим, більш глибоким і спеціалізованим, буде спілкування під час конгресів, наукових конференцій, семінарів, симпозіумів тощо. Особливою буде комунікація у паломницькому туризмі, під час тривалих відвідувань монастирів, шкіл медитації та духовного самовдосконалення. Багато туристів протягом року здійснюють кілька подорожей різних типів, що можуть послідовно охоплювати майже всі з перелічених вище видів комунікацій.

Рівень міжкультурної, міжсоціумної комунікації в туризмі визначається, окрім іншого, рівнем особистісного та цивілізаційного розвитку представників різних соціумів, які безпосередньо контактують між собою, а також створенням сприятливих умов для такої комунікації. «Тільки

у спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається людина в людині, як для інших, так і для самого себе [18]», – писав М.Бахтін. Спілкування є обов'язковою умовою формування загального інтелекту, розвитку емоційної сфери і волі людини. Спотворене, порушене спілкування веде до деформації внутрішнього світу і психічних властивостей особи. Розвиток індивідуальної свідомості також неможливий без спілкування.

Особливого значення має глибинна екзистенційна міжособистісна комунікація, що заснована на діалозі та сутнісному взаєморозумінні між індивідами, на духовності такого спілкування. На думку К.Ясперса, ми є можлива екзистенція, що проявляється у незадоволенні, котре відчуває людина внаслідок невідповідності наявного буття внутрішньому світові; у безумовному, котрому підпорядковане наше наявне буття, у безперервному устремлінні до єдиного; в усвідомленні недосяжного спогаду того, що душа споглядала до буття світу (Платон), і в усвідомленні безсмертя як продовження життя в іншому образі протягом нескінченного часу [209]. Ця екзистенція осягає себе лише в співтоваристві з іншою екзистенцією за допомогою комунікації; людина знаходить у світі іншої людини як єдину таку дійсність, з якою вона може об'єднатися у розумінні та довірі. Тому необмежена готовність до комунікації – є рішенням стати на шлях людського буття. Говорячи словами К.Ясперса, «Тепла, приватна, людська зустріч двох індивідів, – говорить Ясперс, – більш ефективна як умова для позитивних змін, ніж цілий набір технік, що ґрунтується на вивченні теорії або оперантному обумовленні [189]».

Подорожуючи по різних країнах світу можна зазначити, що основою комунікації в туризмі є розуміння інших культур. При взаємодії з людьми, що представляють інші культури необхідно вирішувати такі завдання, як зміцнення стосунків і встановлення взаємної довіри; покращення зв'язків та подолання мовного бар'єру; вдосконалення підходів, що сприяють усуненню культурних розбіжностей; відпрацювання методів ефективної роботи на міжнародному рівні; визначення особливих умов, де можуть виникнути

культурні непорозуміння; вирішення проблем та знаходження консенсусу у суперечливих питаннях. Для цього необхідно зважати на такі культурні компоненти як географія, релігія, система цінностей, традиції та звичаї, мова.

Велику роль в цьому відіграє міжнародний туризм, завдяки якому неможливо вже знайти етнічні спільноти, які б не зазнали впливу як з боку культур інших народів так і більш широкої суспільної середина яка існує в окремих регіонах і в світі в цілому. Все це відобразилося в бурхливому зростанні культурних обмінів і прямих контактів між соціальними групами, окремими індивідами різних країн і культур. Отже спілкування в туризмі, як соціальне явище, є важливим фактором суспільної інтеграції. А проблема інтеграції суспільств – це насамперед проблема толерантного взаєморозуміння між людьми, можливості їх спілкування.

Без толерантності людство не може існувати в подальшому, оскільки толерантність як основа міжнародних взаємин стає передумовою подальшого існування цивілізації [165]. «Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння), різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами-індивідами, соціальними групами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях [182, с. 567]». Поява терміну «толерантність» характерна саме для сучасного стану світового співтовариства коли люди все більше розуміють установлення цивілізованих, дружніх взаємовідносин між різними народами і країнами.

Як зазначає В.Лисенко, для того щоб зрозуміти, хто ми такі, необхідно зрозуміти, ким ми не являємося. Звернення до іншого, чужого допомагає нам зрозуміти самих себе і як індивідів і як членів групи. Усвідомити себе, своє Я, ми можемо лише через «не-Я». Автор називає це першим принципом ксенології (з дав. грецької «ксенологія» – «наука про іншого»). Другий принцип ксенології полягає в тому, що будь-яка соціальна і навіть особиста ідентичність актуалізується через зіткнення і конфлікт з чужою ідентичністю.

Третій принцип ксенології пов'язаний з тим, що чуже «не-Я», все одно залишиться конструкцією нашого Я, оскільки ми так чи інакше будемо виділяти в ньому те, що перегукується з нашим «Я». Отже, наш «Я-образ» вже закладено в саму модель чужого. З цього впливає четвертий принцип: образ чужого в тій чи іншій культурі (як і для тієї чи іншої особистості) може слугувати важливим показником рівня її особистісного розвитку: «скажи мені, який твій чужий, і я скажу тобі, який ти! Отже образ чужого може бути інструментом як самоствердження, так і саморозуміння, самооцінки, самокритики, і навіть самовдосконалення! [99, с. 61-77]».

Отже, толерантність визнає наявність у світі несхожих груп і їх прагнення знайти спосіб для співіснування. Актуальність цієї проблеми підтверджуються прийняттям ЮНЕСКО «Декларації принципів толерантності», проголошенням 16-го листопада Міжнародним Днем толерантності, оголошенням ООН десятиріччя 2000-2010 рр. Декадою культури мира і ненасильства в інтересах дітей планети. Отже, однією з важливих ознак толерантності, на сьогоднішній день, є передусім, можливість домовлятися. «Жити в плюралізованому світі, означає «жити самому і дати жити іншому». Імператив толерантності: «Будь у злагоді навіть з незлагодою!», «Живи сам і дай жити іншому!», «Не роби з іншим того, чого ти сам не став би терпіти!». Тож, толерантність – це насамперед «етичне самообмеження концептуальної непримиренності [77, с. 159-169]».

Необхідність толерантних форм спілкування з прибулими туристами, які орієнтують їх на контакти, які б сприяли справжньому спілкуванню заснованому на взаєморозумінні і взаємодовірі, висвітлюються в таких документах як: Манільська декларація зі світового туризму (1980), документ Акапулько (1982), Хартія туризму і Кодекс туриста (1985), Гаагська декларація з питань туризму (1989), Монреальська декларація (1996), Глобальний етичний кодекс з туризму (1999) та ін. Зокрема в документі Акапулько відзначається, що туризм повинен сприяти духу справедливості, гармонії і поваги між народами і пізнанню світу [118].

У Хартії туризму державам рекомендується сприяти зростанню туристської свідомості і контактам відвідувачів з місцевим населенням з метою покращання взаєморозуміння і взаємного збагачення, сприяти інформуванню туристів з метою створення умов для розуміння звичаїв місцевого населення в місцях туризму і тимчасового перебування. Разом з тим, як говориться в документі, приймаючи туристів країни та їх населення вправі чекати від туристів розуміння і поваги до їх звичаїв, релігій і інших сторін їх культури [199, с. 87-89]. Отже, «ознайомлення з культурою інших народів не може зводитись до відвідування території інших країн. Потрібно всіляко заохочувати виїзних туристів до пізнавального заглиблення в звичаї і традиції відвідуваного народу як водночас самозаглиблення – лише в такому разі людині відкривається єдиний розум, властивий усім народам, і вона спрямовує свої туристичні цілі на міжнародне взаєморозуміння. А розуміння другого утверджує між людьми й народами дружні і мирні взаємини [56]».

Загальними принципами, якими керується міжнародний туризм є наступні: визнання рівних прав народів у визначенні своєї долі, визначення самобутності культур і повага моральних цінностей народів, право людини на повагу її гідності та індивідуальності.

Вказані принципи і вимоги, утверджені у практиці міжнародного туризму, просякнуті духом справжнього гуманізму і демократизму, вони є основою для налагодження «діалогу» культур, під час безпосереднього спілкування туристів з населенням.

У взаємодії, взаємовпливі і взаємозбагаченні культур істотну роль відіграють туристські організації, які сприяють безпосереднім контактам представників культури різних країн світу. До таких організацій, зокрема, відносяться Міжнародна академія туризму, Міжнародна асоціація наукових експертів у галузі туризму, Міжнародна федерація журналістів і письменників з туризму.

Велике значення для налагодження культурних контактів між народами світу має тісний зв'язок ВТО й інших туристських організацій

всесвітнього характеру – з ООН, особливо з ЮНЕСКО (Організацією Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури). ЮНЕСКО, членами якої є понад 120 держав, співробітничает у справі розвитку взаємного пізнання і розуміння між народами, використовуючи для цього всі засоби спілкування, сприяє справі народної освіти, поширенню знання, встановленню співробітництв між діячами культури, організує міжнародні конференції вчених і засновує міжнародні організації науковців, допомагає у розповсюдженні і популяризації науки в тому числі такій комплексній науці як туризмознавство.

За допомогою ЮНЕСКО міжнародні туристські організації провели ряд міжнародних конференцій з різних питань розвитку суспільства і культури.

Отже, безпосереднє спілкування представників різних країн і культур під час туристських взаємообмінів, діяльність міжнародних туристських організацій, спрямована на посилення взаємокорисних зв'язків між народами – все це сприяє не лише взаємозбагаченню культур, але й зближенню народів, утвердженню миру.

В умовах наявності глобальних проблем, загроз самому існуванню людства немає іншого шляху для самозбереження людства, крім шляху порозуміння, вироблення спільних гуманістичних ціннісних орієнтацій.

Головна проблема сучасності за словами видатного представника соціального глобалізму А.Печчеї, полягає у тому, як жити, не гублячи самого себе, як жити, щоб зберегти минуле (традиції і культуру), як жити, щоб не вступати у конфлікт з іншими спільнотами людей. Велике значення для нього має культивування високого рівня духовності. «Ця потреба є внутрішньою... Бо без щирого духовного пробудження відродження нашої справжньої людяності буде неможливим [215, с. 25]». Вирішенню цієї проблеми в значній мірі сприяє туризм, видатний культурний феномен нашого часу.

Міжнародний туризм сприяє не тільки взаємопізнанню і взаєморозумінню, а також утвердженню довіри між собою. Однак знаходячись в іншому соціальному середовищі, люди все ж таки дивляться, інтерпретують і оцінюють одні й ті самі речі по різному. Що вважається нормальною поведінкою в одній культурі, часто є неприйнятною в іншій. Непорозуміння виникають тоді, коли ми використовуємо власні критерії, намагаючись зрозуміти невластиві нам реалії.

Таким чином, головною метою в туризмі стає орієнтація особистості, що освоює «чужий» життєвий світ і культуру та цінності, повагу до іншого, його прав, задовольняючи внутрішні мотиви туриста та орієнтуючи на потреби інших.

Як зазначає В.Гастиншиков, розглядаючи ступені культурної обізнаності, які відображають культурні відмінності, можемо визначити такі підходи: обмежений, етноцентричний, синергетичний, спільний.

Мій підхід – це єдиний вірний підхід. На цій стадії люди нехтують зіткненням культурних відмінностей (Обмежений підхід). Я знаю їх шлях, але мій шлях кращий. Люди знають про інші способи взаємостосунків, але вважають свій досвід кращим. На цьому рівні культурні відмінності можуть бути джерелом проблем, якими люди нехтують, зменшуючи їх значення (Етноцентричний підхід). Мій Шлях і Їх Шлях. На цьому рівні люди усвідомлюють, що культурні відмінності можуть бути джерелом як проблем, так і переваг, і готові використовувати культурну різноманітність для пошуку нових рішень і альтернатив (Синергетичний підхід). Спільний напрямок. Цей четвертий і заключний рівень передбачає, що люди з різних культурних осередків здатні знаходити спільну мову. Шляхом постійного спілкування люди створюють нові правила поведінки, які відповідають специфічним ситуаціям і потребам (Спільний підхід) [32, с. 74-81].

Важливо пам'ятати, що не тільки національні культурні відмінності впливають на наше спілкування. Певна поведінка притаманна кожній нації. Інші тенденції пов'язані з віком, професійною культурою або статтю.

Невербальна комунікація ділиться на цілий ряд категорій. Ось найтипівіші з них.

Ми можемо вважати себе культурно обізнаними, якщо ми усвідомлюємо, що: ми не є всі однакові; схожість і відмінності є однаково важливими; є багато способів вирішення проблеми; кожна ситуація може вимагати іншого рішення. Певні відносини допомагають будувати мости культури. Недооцінка, незнання іншої культури та традицій, мови, невербальної комунікації, може кінець кінцем призвести до грубих помилок, які можуть мати невиправні наслідки.

Також для запобігання непорозуміннь, необхідно набути навичок кроскультурного спілкування, відповідної поведінкової культури у місцях, де знаходяться культурні та духовні цінності, об'єкти, що мають значну цінність, важливе матеріальне і духовне значення в житті народів в цілому і народонаселення даної місцевості, і тому захищаються від руйнування та пограбування міжнародним гуманітарним правом, від недбалого поводження з ними місцевими законами та звичаями. До них відносяться: цінності рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як: пам'ятки архітектури, твори мистецтва, рукописи, книги та наукові колекції; ансамблі будинків; будинки, головним чином призначені для зберігання та експонування рухомих культурних цінностей, такі як: бібліотеки, музеї, а також сховища культурні цінності; центри, в яких утримується значна кількість об'єктів культури.

Велике значення для досягнення єдності або консенсусу має дискурс, який є практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної злагоди. В етичному ракурсі дискурс є складною єдністю мовної практики і екстралінгвістичних факторів, необхідних для розуміння тексту, яке дає розуміння про учасників комунікації, їх установках і цілях, умовах виробництва і сприймання повідомлення. За визначенням А.Єрмоленко, дискурс – це спосіб діалогічно аргументованого перевірення спірних домагань значущості стверджувальних та нормативних

висловлювань (а також дій) з метою досягнення універсального (тобто значущого для всіх, хто здатний до розумної аргументації) консенсусу [60]. В сучасній етиці як практичній філософії поширеним підходом є проголошення спілкування як творчого і постійно здійснюваного дискурсу, що веде до витворення справжнього взаєморозуміння. Обґрунтовуючи свою позицію Г.Гадамер зазначає, що солідарність, яка згуртовує людей і робить їх партнерами у діалозі, завжди достатня для того, щоб досягнути взаєморозуміння та взаємовигоди. Часом це потребує нескінченного діалогу між двома співбесідниками. Те саме можна сказати і про внутрішній діалог, який веде людська душа із собою. Звична річ, що у діалозі ми увесь час стикаємось з бар'єрами: буває, що ніби говоримо один повз одного і не можемо порозумітись. Він переконаний, коли б цього не було, ми б ніколи разом не пройшли того шляху, який долаємо, часом не знаючи один одного. На цьому тримається вся людська згуртованість, вся соціальна стабільність [31].

Одним із найважливіших факторів культури в контексті міжнародного туризму виступає культура ділового спілкування. У світі існує кілька сотень національних і регіональних культур світу. Але усталеним типом культури відзначаються декілька регіонів. Зважаючи на специфічний вплив культурного чинника у міжнародному туризмі, можна виокремити такі регіони, як: Західна Європа, Центральна Європа, Східна Європа, в т.ч. СНД, Північна Америка (США і Канада), Латинська Америка, Далекий Схід (Японія, Китай, Північна і Південна Корея), Південна Азія (в першу чергу – Індія), арабсько-мусульманський Схід (арабські країни, а також Іран, Пакістан, Туреччина та деякі інші), Північна й Екваторіальна Африка тощо.

За Р.Льюїсом, культури народів світу умовно можна поділити на три типи культур:

– моноактивні – інтроверти, орієнтовані на завдання, чітко планують діяльність;

– поліактивні – екстраверти, орієнтовані на людей, балакучі й компанійські;

– респективні – інтроверти, орієнтовані на збереження поваги [98].

Моноактивні типи народів мають урівноважений характер, терплячі, віддані своїй справі, систематично планують майбутнє, пунктуальні, дотримуються графіків і розкладів, ретельно виконують свою роботу, надають перевагу інформації з офіційних джерел. До цієї групи народів відносять німців, скандинавів, англійців, американців, канадців.

Поліактивні типи характеризуються імпульсивністю, емоційністю, нетерплячістю, схильністю до неформального спілкування. Вони можуть легко переходити від виконання однієї справи до іншої, планувати майбутнє лише в загальних рисах, займатися водночас декількома справами, працювати у будь-який час, розмовляти годинами, жестикулювати. Представники респективних типів – це мовчазні, терплячі, шанобливі люди, які вміють уважно слухати, додержуватись гнучкого графіку роботи, бути пунктуальними, незворушними під час ділової бесіди, уважними, з повагою ставитись до репутації іншого, планувати і приймати рішення повільно. уникати конфронтації в діловому спілкуванні. Серед таких народів слід назвати японців, китайців, корейців, сінгапурців, в'єтнамців, малайців, а в Європі – фіннів, естонців.

Проміжне положення займають слов'янські народи. Так, західні слов'яни (поляки, чехи, словаки), а також хорвати і словенці ближчі до моноактивних культур. Східні (росіяни, українці, білоруси) й південні слов'яни (болгари, араби, македонці, боснійці) – тяжіють до поліактивних культур.

Як бачимо, туристичний діловий світ неоднорідний як у соціально-політичному, так і в національному плані. У кожного народу є власні культурні традиції, свій національний характер. Зважаючи на це, представники різних народів та регіонів світу повинні враховувати національні особливості спілкування при проведенні спільних справ. Їх слід

знати, щоб запобігти певним труднощам і навіть конфліктним ситуаціям між партнерами. Для приклада зупинимось лише на деяких типових національних стилях спілкування.

У зв'язку із задекларованою спрямованістю вектору розвитку нашої держави до інтеграції з Європою, саме Європейський тип культури викликає у нас найбільшу зацікавленість. Хоча поряд із загальними рисами менталітету в Європі є також і певні тонкощі, що розрізняють між собою європейські країни. За культурою ділового спілкування виокремлюються: Західна Європа із субрегіонами – Північна Європа (переважно протестантська); Південна Європа (переважно католицька); Центральна Європа (католицько-протестантська і частково православна); Східна Європа (православна).

У Західній Європі діють чотири правила вишуканої поведінки: ввічливість, простота, вихованість, гідність. Особливою ознакою доброго виховання є точність в усьому. Належна увага приділяється зовнішньому вигляду. При зверненні до партнера краще називати його за титулом. Більш відвертіші й емоційніші у спілкуванні представники Південної Європи. Вони часто надають перевагу неофіційним зустрічам. До речі, за своєю ментальністю і методами ведення переговорів багато в чому близькі до них латиноамериканці. Але вони ще більш емоційні, експресивні.

Арабо-мусульманський Схід – відзначається дуже сильним впливом релігії на всі сфери життя, в тому числі й на ділові відносини. Араби не прощають іноземцеві зневажливого відношення або жартів щодо ісламу. Тому українським туристичним фірмам, які прагнуть співробітничати з партнерами ісламського Сходу, слід уникати вчинків, що принижують гідність арабів: зловживання алкоголем, непристойний одяг, фамільярність по відношенню до жінок. При відвідуванні сім'ї вашого партнера треба виявляти щиру цікавість до всіх членів його родини. Треба їсти правою рукою і брати лише ті блюда, що вам запропонують. Араби звикли говорити

багато, голосно й емоційно. Араби не терплять реклами, особливо в її американському або європейському виконанні.

Культура народів Далекого Сходу формувалась під впливом буддизму, конфуціанства (Китай), синтоїзму (Японія). Характерною рисою представників цього регіону є неприйняття всього іноземного, якщо воно нав'язується їм під тиском. Серед інших рис слід назвати ввічливість, повагу до субординації і смиренність. Китайці віддають перевагу офіційності, чітко дотримуються дистанції між начальством і підлеглими. Рідко говорять «ні». Особливе значення в організації прийомів мають обіди, під час яких слід покуштувати кожний делікатес. Японці велике значення приділяють неформальним відносинам. Віддають перевагу не рукостисканню, а поклону. Листи японцю треба віддавати двома руками.

Отже, культура в діловій комунікації – це взаємодія національно-психологічних властивостей і мови. Вступаючи в ділове спілкування з партнером по міжнародному туристичному бізнесу, треба знати його мову. Разом з тим ні в якому разі не можна ігнорувати невербальні засоби комунікації – жести, міміку, інтонацію, голос, одяг, вираз очей тощо. Вирішальне значення ролі фактора культури у міжнародному туризмі полягає у вмінні зрозуміти суть людської природи та побачити ті культурні навички, якими обумовлена їхня поведінка. Взаємини з партнерами по співпраці будуть більш ефективними, якщо ми сприймаємо і розуміємо особливості й відмінності культур, які ми не в змозі змінити.

Адже туризм, це не лише відпочинок, пізнання різних культур, а й наполеглива праця людей щодо його організації. Найбільш яскраво людина проявляє себе у спілкуванні під час виконання професійних обов'язків. Професійне спілкування в туристичній діяльності вбирає в себе всі особливості професії, є важливою складовою і засобом реалізації цієї діяльності. В туризмі, більш ніж де виникає необхідність забезпечення високого рівня культури спілкування яке базується на трьох складових: «– комунікативні установки, які «включають» механізми спілкування; – етичні

норми спілкування, прийняті у даному суспільстві; психологія спілкування (категорії, закономірності, механізми сприймання й розуміння одне одного); – вміння застосовувати ці знання з урахуванням ситуації, відповідно до норм моралі, конкретного суспільства та загальнолюдських цінностей [202, с. 21]». Люди, що працюють в даній галузі, у своїй діяльності повинні не тільки виявляти моральні якості, а й впливати через них на інших. Важливою умовою при цьому відіграє інноваційна активність, яка залежить від духовного, морального і творчого потенціалу суспільства, яка є результатом застосування творчих можливостей та знань кожної конкретної особистості, людського інтелекту, що в свою чергу стимулює подальший рост творчої діяльності [130].

Етика і етикет службових взаємин зобов'язують працівників бути ввічливими і уважними до будь – якого клієнта, щиро готовими взяти участь у вирішенні його справ. Від того, як кожний працівник ставиться до людей, з якими він має справу, залежить імідж установи.

Вміння вести ділові бесіди і переговори, встановлювати контакти з партнерами і керувати колективом підлеглих – ключ до успіху в туристичному бізнесі. Як зазначає Е.Шредер, сучасний бізнес, в тому числі й великий, хоча істотно і змінився, повинен враховувати наслідки синтезу економічного та соціально-морального. «Етика сучасного бізнесу, – пише Е.Шредер, – має об'єднувати елементи етики ринку та етики ієрархічних організацій, а сучасні бізнесмени, в кінцевому підсумку, мають керуватися принципами справедливого управління, взаємовигідних ринкових операцій і корпоративної етики [54]». В працях Т.Томаса, П.Бергера, Д.Річарда, Д.Фрітце, А.Макінтайра, П.Сінгера, Дж. Келлахан порушуються питання щодо місця етичних принципів в господарському підприємстві. Зокрема з'ясовуються співвідношення універсальних і «службових», «ділових» моральних принципів, вплив етичних стандартів на «організовану поведінку» працівників підприємницьких компаній, врахування вимог «соціальної відповідальності» в стратегічному плануванні розвитку бізнесу. Отже

проблеми моралі все більше набувають актуальності [148, с. 244-255]. Так Р.Соломон доводить, що такі моральні чесноти, як чесність, справедливість, ощадливість, є необхідними компонентами як бізнесмена так і пересічної моральної людини. А Макінтайр в працях «Після добродетності» та «Чия справедливість? Яка раціональність?» інноваційно інтерпретує фундаментальну для сучасної етики думку, сформульовану свого часу Арістотелем, що основою суспільної моралі є «реалізація людського життя», «блага», тобто ціннісних принципів, які поділяють члени сучасного «комуніального співтовариства» Цінності життя виступають як сукупність комуніальних, тобто спільних благ [106]. Отже, результативне спілкування в бізнесі, в тому числі туристичному – одна з основних причин виникнення проблем в роботі тощо. Недарма відомий американський мільйонер Дж.Д.Рокфеллер стверджував, що спілкування з людьми – це товар, за який він готовий заплатити більше, ніж за щось інше.

Фахівцям в галузі туризму потрібно не тільки знати, а й діяти відповідно до моральних принципів, тому що об'єктом їхньої діяльності є людина. Від професійного такту залежать взаємини з іншими людьми та вирішення ділових проблем, які виникають під час спілкування. Працівники сфери туризму повинні безпосередньо знати бажання та потреби споживачів, особисто зустрічатися з клієнтами, кожен з яких має свої риси характеру, темперамент, звички тощо. А оскільки всі люди різні, успішна ділова взаємодія неможлива без творчого підходу до кожної ситуації, без добору відповідних словесних конструкцій та несловесних сигналів, що їх супроводжують. Маючи справу з іноземцями, слід пам'ятати про національні особливості спілкування. У кожного народу свої культурні традиції, свій менталітет. Їх не можна ігнорувати. Поки інтереси сторін співпадають, національні інтереси практично не помітні. Правила етикету повинні обов'язково закладатися в будь-якій туристичній інфраструктурі, яка хоче мати ділові стосунки з іншими організаціями, залучати їх до ефективного співробітництва і, врешті – решт, мати від цього прибутки.

Однією із форм професійної моралі для тих, хто фахово займається цим видом суспільної діяльності стає етика туризму. На міжнародному семінарі «Реалізація етичних принципів при розвитку туризму» (вересень 2000 р., Тель-Авів) підкреслювалося, що поведінці як туриста, так і фахівця туристської справи (туроператор, турагент, керівник турфірми тощо) морально-психологічні якості посідають чільне місце. Кожна порядна, вихована особистість при зустрічі з незнайомими людьми намагається, як правило справити приємне враження. Сучасний погляд на туризм та його дійових осіб полягає в тому, що туристський бізнес як форма суспільної діяльності також повинна повною мірою відповідати людським вимірам», бути гуманно-центрованою, при цьому не за формою, а за суттю. І не випадково професіонали туристської справи вважають, що туризм має плануватися і практикуватися як «привілейований засіб індивідуального і колективного вдосконалення [58, с. 24-26]».

Туризм стає унікальним засобом самоосвіти і самовиховання (етика, педагогіка і психологія туризму). Вагомий внесок з цих питань було зроблено дослідниками Київського університету туризму, економіки і права. Так, професор В.Федорченко, у своїй праці «Підготовка фахівців для сфери туризму: Теоретичні і методологічні аспекти», узагальнив наопрацьований досвід щодо подолання проблем, з якими стикаються організатори туризму, запропонував ефективні педагогічні методики які сприятимуть вдосконаленню туризму в Україні [173]. В роботі професора Н.Фоменко «Педагогіка вищої школи: методологія, стандартизація туристської освіти», здійснена спроба ввести магістрів в коло найважливіших педагогічних проблем і завдань на шляху осмислення проблем виховання і навчання майбутніх фахівців туристського профілю [186]. Особливе місце в галузі педагогіки приділено методиці розробки галузевих стандартів в напрямку «Туризм» в роботі Г.Цехмістрової та Н.Фоменко «Управління в освіті та педагогічна діагностика» [200].

На основі аналізу майбутньої професійної діяльності фахівців для туризму викладачами кафедри педагогіки і психології Київського університету туризму, економіки і права (О.Лукашевич, М.Скрипник) розроблено курс «Психологія міжособистісного спілкування» [96], що охоплює психологічні аспекти спілкування та комунікативні технології професійного спілкування в туризмі. Розуміння майбутніми фахівцями з туризму психофізіологічних механізмів спілкування й комунікації особистості, соціальної природи міжособистісного спілкування є основою організації не лише соціальної структури міжособистісної взаємодії, а й використання здобутих знань й умінь в майбутніх професійних ситуаціях.

В нашому дослідженні одне з провідних місць у підходах до феномена спілкування в туризмі належить філософській етиці, яка виходить з того, що спілкування розуміється як взаємини, які «навантажені» моральним сенсом. В етичних концепціях чільне місце посідає «соціальна етика», одним із показників якої є «орієнтація на іншого» (М.Вебер) [25], а завданням – гармонізація індивіда і суспільства. Соціальність як теоретичний концепт вживається тепер і як своєрідний виразник того, якою мірою люди здатні своєю діяльністю впливати на обставини свого життя (діяльнісний підхід). Американський філософ Дж.Кемпбелл вважає, що самоусвідомлення людиною свого «Я» можливе лише в процесі соціальної взаємодії, в межах «соціального контексту» [72].

Як зазначає у своїй праці А.Єрмоленко «Этика ответственности и социальное бытие человека» (1994) де були дослідженні фактори, які спричинили у 80-90-х роках посилення тенденції «аксіологізації», «етизації» і «рекультивації» економічної теорії, соціології і філософії, «етична людина» поступово стає привабливішою за «людину соціологічну» і «економічну [64]». Аналізуючи праці провідних західних філософів, зокрема К.-О.Апеля, одного із основних розробників концепції комунікативної етики, А.Єрмоленко справедливо наголошує на тому, що актуальним теоретичним завданням є пошуки оптимального варіанту взаємовідношень традиційних і

сучасних (постконвенціональних) механізмів функціонування етичних норм і цінностей [62, с. 72-73].

В такому разі спілкування виступає як синонім моральності, яка розгортається назовні, тобто взаємини, що безперечно мають позитивне ціннісне значення. В цьому розумінні в понятті спілкування не вписуються контактні суперечки супротивників, агресивні напади, безпринципні конкурентні дії. Справжнє спілкування істотно відрізняється від квазіспілкування, сурогатних форм людських взаємин. Воно просякнуте гуманістичною інтенцією, що проявляється у здатності суб'єктів спілкування до сумісного буття (спів-життя, спів-розуміння, спів-причетності). «У дискурсивній етиці набувають нового значення такі класичні етичні категорії як «відповідальність», «справедливість», «рефлексія», «зрілість» та «суверенність особистості», «обов'язок та сумління», отримуючи нове, інтерсуб'єктивне забарвлення [62]».

Однак завдяки досягненням науково-технічного прогресу, винаходу всесвітньої мережі Інтернет, комп'ютерних технологій, мобільного телефону люди в усьому світі стають ближче один до одного. Великого значення набуває комунікація через посередництво телебачення, Інтернет-мережу, листування примушуючи розглядати формування туристського простору з урахуванням зростаючих соціальних потреб і комп'ютерних можливостей які надаються сьогодні. Йде пошук «інших шляхів», нестандартних рішень, інноваційного стилю мислення. Все це характерні особливості культури цивілізації «третьої хвилі», постіндустріального інформаційного суспільства. Туризм як один із значних соціальних інститутів сучасної цивілізації, відображає світові тенденції, враховує їх у своїй специфічній діяльності. Адже як зазначає В.Пазенок, сучасне суспільство це не тільки період науково-технічної, інформаційної революції, а й не менш масштабної рекреаційної революції [133, с. 24-29]. Рекреація (фр. recreation, пол. rekreacja відпочинок, від лат. recreatio відновлення сил) відновлення чи відтворення фізичних і духовних сил, витрачених людиною в процесі життєдіяльності;

рекреація включає різноманітні види діяльності у вільний час, спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола особистих і соціальних потреб та запитів. Як влучно констатує американський просвітник Бенджамін Франклін, що той, хто здатний відпочити, перевищує того, хто здатний завойовувати міста.

Для все більш зростаючих потреб туристів з'являються нові види альтернативного туризму: екстремальний, ностальгічний, фестивальний або карнавальний туризм. Всі ці альтернативні види туризму знаходяться в широкому діапазоні інноваційної, винахідницької туристської діяльності, бурхливий вибух якої є характерним для ХХ-го століття. Все це вимагає особливої форми комунікації.

Завдяки інформаційним технологіям, важливою частиною туристського продукту можуть стати такі інформаційні послуги, як «віртуальний» інструктаж, «телекомунікаційне знайомство», комп'ютерні ігри, розваги та ін. На новий рівень можна підняти якість інформаційної підготовки туристів, якщо використовувати віртуальні тренажери і спеціальні інформаційно-довідкові системи, наприклад, геодезичного, метеорологічного і медичного профілю.

Принципово нові можливості перед «похідним» туризмом відкривають сучасні технології комплексної інформаційної підтримки за допомогою, наприклад, космічних і авіаційних систем спостереження, зв'язку та навігації. Як зазначає О.Базалук, в основу формування і розвитку космічного туризму закладена природна схильність людини до пізнання, посягання невідомого (якщо подивитись на це питання через феноменологію Е.Гусерля, через інтенціональність свідомості, то в основі пізнання лежить «пізнання про», а саме природна відкритість свідомості перед світом). А також можливість організувати перспективний, прибутковий бізнес [10, с. 30-36].

Однак будь-які інформаційні технології які постачаються, в тому числі і системою Інтернет, нездатні замінити необхідність та корисність

міжособистісних контактів подорожуючих людей, вчених, бізнесменів, спеціалістів різних професій.

Подальший розвиток туризму пов'язаний, на наш погляд, не з хаотичним нагромадженням форм, рівнів тощо, а з певною підпорядкованістю його процесу здійснення діалогу, зближенню культур різних народів, тобто з проявом його, як соціокультурної комунікації.

Високого філософсько-гуманістичного значення в наслідок ціннісного опанування світом набуває формування комунікативної культури особистості. Поняття «комунікативна культура» логічно пов'язує визначення сутності спілкування – такі як взаємодії, стосунки, відносини, контакти, обміни тощо, в певну систему, визначає спілкування як цілісне суспільне і духовне, в тому числі психологічне і моральне утворення. За змістовним визначенням комунікативна культура близька до комунікативної етики, системи моральних принципів, норм і цінностей, які покликані надавати міжсуб'єктивним взаєминам насправді гуманістичного значення. Культура вже не трактується як одна із форм суспільного життя, різновид суспільної свідомості. Культура – це загальна коренева основа суспільства, система позитивно визначених цінностей, символів, речей, інститутів, відносин. В цьому широкому розумінні будь-яка сторона суспільного життя або людської життєдіяльності має бути культурно-визначеною, тобто мати аксеологічне і моральне значення. Комунікація, людське спілкування, яке інтегрує всі складності суспільного і індивідуального людського життя, відповідно, також визначається культурою, має відповідати її вимогам і високим критеріям. «Світ людини – це надбудований над світом природи світ культури і міжсуб'єктивних зв'язків і відносин, світ соціальності», – пише А.Хамідов [195, с. 370].

«Комунікативна культура» – основний елемент концепції «нового гуманізму» – синонім культури людських взаємовідносин. Вона формується дією цілого ряду чинників. Це і зв'язки в сфері бізнесу, і політичні переговори, і процеси, і культурні, освітні, інформаційні обміни, і етнічні

зв'язки. Однак туризм у структурі комунікативної культури посідає особливе місце. Як підкреслювалося в Гаазькій декларації з туризму (1989 р.) сучасний туризм перетворився «на основний засіб міжособистісних зв'язків і політичних, економічних та культурних контактів, що стали необхідними внаслідок інтернаціоналізації всіх секторів життя націй [28, с. 63-68]».

Особлива соціальна цінність і значущість туризму як інструмента комунікативної культури саме і полягає в тому, що він здатний грати миротворчу роль у ситуаціях міжнародних та інших конфліктів, бути стабілізатором цивільної злагоди, чинником добросусідства, дружби і взаєморозуміння людей. Адже саме туристські комунікації дозволяють встановити стосунки невимушеного, добровільного спілкування, заснованого саме на довірі, щирості, добродійності. Туризм здатний примірити конфронтуючих, розв'язувати конфлікти, його комунікативні можливості дозволяють досягати «інтерсуб'єктивного узгодження смислу».

Як найдемократичніша форма людських взаємин туризм здатний сприяти моральній меліорації, оздоровленню сучасного суспільства, яке гостро потерпає від набутого соціального іммунодефіциту – браку щирості і теплоти людського спілкування. Гуманістично-терапевтичний сенс комунікативної культури визначається її ціннісними нормативами, серед яких пріоритетними є визнання гідності людини (принцип самодостатності особистості); доброзичливого ставлення до «альтернативних» або несхожих думок, переконань, способів життя (принцип толерантності). Взаємодіючі і взаємодоповнюючі один одного ці принципи в разі їх дотримання сприяють утворенню моральної аури спілкування, суспільної атмосфери довіри як підґрунтя дружнього єднання, соціальної злагоди і цивілізованого консенсусу.

Головна мета туризму як демократичної форми людських контактів – зміцнення і множення гуманістичного потенціалу співтовариства, сприяння миру і злагоди між народами. Це кредо туризму чітко проглядається, зокрема, у тематичних гаслах Всесвітнього дня туризму, що щорічно

проводяться в країнах – членах ВТО. Ось деякі з них: «Внесок туризму в зберігання культурної спадщини, у зміцнення миру і взаєморозуміння» (1980); «Туризм – важливий чинник миру на землі» (1986); «Туризм створює єдність у світі» (1989); «Зв'язок, інформація й освіта – рушійні чинники розвитку туризму» (1991), «Туризм – фактор зростаючої соціально-економічної солідарності та зближення народів» (1992), «Туризм – фактор миру і толерантності» (1996), «Туризм: збереження світової спадщини для нового тисячоліття» (1999), «Технології і природа: два актуальні аспекти розвитку туризму на світанку XXI століття» (2000), «Туризм – інструмент миру і діалогу між цивілізаціями» (2001), «Екотуризм – ключ до стійкого розвитку» (2002), «Туризм: рушійна сила подолання бідності, створення робочих місць та соціальної гармонії» (2003) [174, с. 42-56].

Власними виключно багатограними можливостями туризм здатний розв'язувати цілу низку взаємопов'язаних проблем високого суспільного звучання. Одна із них – забезпечення інтеграції нашого «розірваного світу», сприяння посиленню тенденцій солідарності, комунітаризму. «...Завдяки прямим, спонтанним і недокучливим контактам, що їх здійснюють чоловіки і жінки, які представляють різні культури і способи життя, туризм, – зазначає Глобальний етичний кодекс туриста, – сприяє забезпеченню в світовій та регіональній спільнотах атмосфери добросусідства і гостинності [36, с. 89-98]». Учасники таких «недокучливих», невимушених зустрічей – а їх число з року в рік збільшується, своїм спілкуванням витворюють альтернативну (або доповнювальну) Інтернету живу загальнопланетарну мережу міжіндивідуальної комунікації.

Висновки до другого розділу

Туризм як соціальний інститут ефективно сприяє розв'язанню актуальних соціальних, моральних і культурних проблем сучасного суспільства.

Доведено, що позитивна модель туризму реалізується через систему туристських цінностей і ціннісних орієнтацій, які носять яскраво виражений соціоетичний характер і гуманістичну спрямованість. До таких цінностей в туризмі, можна віднести цінності які надають духовного сенсу існуванню людини як соціальної істоти (необхідність самореалізації, самоствердження, творчої діяльності та самовдосконалення, розширенню пізнавального горизонту тощо).

Ціннісні орієнтації в туризмі базуються на комунікативній культурі особистості мандрівника. Гуманістично-терапевтичний сенс комунікативної культури визначається «вселюдськими» ціннісними нормативами: визнання гідності людини (принцип самодостатності особистості); доброзичливе ставлення до «альтернативних» або несхожих думок, переконань, способів життя (принцип толерантності); утворення позитивної аури спілкування; формування довіри як підґрунтя дружнього єднання, соціальної злагоди і цивілізованого консенсусу.

Доведена необхідність морально-ціннісного ставлення до культури – збереження та відновлення культурних цінностей, зокрема охорона, реставрація та примноження культурних пам'яток як туристичних атракцій та засобів патріотичного виховання, а також морально-ціннісного ставлення до туристичних ресурсів різних країн, а саме природних багатств, заповідників, курортних місць.

Із всієї множини цінностей виділено – «свобода», «спілкування», «відповідальність». Ця аксеологічна тріада – визначальні етичні екзистенціали туристської поведінки.

Доведено, що однією з найважливіших цінностей туризму є екзистенціальний вимір мандрівництва – можливість людини вийти за межі повсякденності. У розриві з повсякденністю «випадковістю» свого буття людина отримує змогу виявити свою присутність у світі, самовизначитись, самореалізуватись. Доведено, що туризм – один із дієвих засобів подолання або принаймні пом'якшення «несправжнього існування» людини. Він уможлиблює істинне, «автентичне» людське буття насамперед тоді, коли людина від споглядально-чуттєвого способу буття переходить «до самої себе» (самоусвідомлення). Справжня екзистенція людини є тотожною її свободі, бо спирається на готовність до вільного самовизначення. Саме завдяки подорожі відбувається самоствердження людини, постійний вихід за «межі знайомого» і «повернення до самого себе».

Визначено, що екзистенційно-особистісне існування є домінуючим зв'язком людини з природою. Воно реалізується в різних видах туризму, насамперед у «зеленому» туризмі, який найкраще відбиває глибинну природну сутність людини. Позитивний тип взаємин людства з природою («коекзистенція») – це не просто вимога часу, але й можливість гарантувати самозбереження людства.

Ядром мотиваційної системи «людини, що подорожує» (*homo viator*) є туристська свобода. Доведено, що свобода в туризмі є комплексним засобом задоволення потреб особистості. Як цінність духовного рангу, свобода є джерелом усвідомлення людиною власної гідності. Отже, через свободу людина реалізує свою соціальну сутність, самореалізується, демонструє творчу, невимушену діяльність. Саме у креативній, цілеспрямованій діяльності проявляється духовна сутність людини, її прагнення для саморозвитку і самореалізації.

Завдяки туристській активності значно збільшується кількість каналів культурної комунікації, що, безумовно, сприяє порозумінню людей. Здійснюються діалогові контакти індивіда з іншими культурами, формується культура толерантності і взаєморозуміння. За умов глобалізації та інтернаціоналізації життя людей, туристське спілкування стає одним із універсальних чинників міжособистісного спілкування, яке сприяє самовираженню, реалізації і презентації свого внутрішнього світу, своєї людської гідності.

Отже, сучасний туризм в сучасний період дає можливість по-новому сприймати світ, відкриває можливості гармонійно поєднувати прагнення до відпочинку і пізнання нового у зовнішньому світі з пізнанням власного внутрішнього світу, з духовним розвитком. Позитивно впливаючи на людину, розвиваючи її світогляд, забезпечуючи новими враженнями, туризм починає змінювати життя людини, її побут, емоційну сферу, інтелект. Пізнаючи себе, свій внутрішній світ, людина стає господарем своєї долі, свого життя, відчуває себе щасливою. Таким чином, туризм може розглядатись як один з впливових чинників гуманізації сучасного суспільства.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ТУРИЗМУ

3.1. Соціально-моральна результативність туризму

В умовах демократизації та гуманізації сучасного суспільства, відбувається процес ресоціалізації суспільної людини, покликаний забезпечити розвиток особистості, здатної до свідомого світоглядного вибору і відповідної соціально-культурної поведінки.

Чільне місце в цьому процесі належить туризму, який в діяльнісному аспекті являє собою цілу низку проявів людської активності, однією з форм якої є туристська діяльність. Людська активність в туристській діяльності спрямована не тільки на пізнання і освоєння оточуючого світу, але і на побудову нових систем суспільних та між особових взаємовідносин, на відтворення та створення нових артефактів людської культури у вигляді туристських атракцій. Туризм – ефективна форма реалізації прагнення людини до особистісного зростання і активного способу життя.

Роль туризму – у формуванні особистості, її всебічному розвитку, в тому числі здатності адаптуватися в сучасному глобалізованому світі загальноновизнана. «Туризм – це, насамперед, людське підприємництво, до якого людина вдається аби задовольнити свої світоглядні та духовні потреби, пізнати навколишній світ, реалізувати свою особистість у просторі «Іншого»: інших культур, звичаїв, способів життя», зазначає І.Курас [86, с. 6-12].

Реалізувати ці потреби особистість може в рамках туризму як сфери практичної діяльності. Осмислити дану проблематику призвана праксеологія туризму. Вона покликана проаналізувати туристську діяльність з погляду її практичних спрямованостей соціально-економічної, культурної та моральної ефективності. Праксеологічна концепція туристичної діяльності утворює теоретичне підґрунтя моделювання стратегічного розвитку туризму,

розробки програм його результативного функціонування та генеральних планів вдосконалення.

Праксеологія – це соціально філософська концепція яка презентує загальну теорію організації діяльності, що запропонована польським філософом і логіком, одним із представників Львівсько-Варшавської школи аналітичної філософії Тадеушем Котарбинським. «В основі праксеологічного опанування дійсності в тому числі засобами туризму, лежить прагматизм як метод, який акцентовано обернутий до конкретності, фактів, вчинків (користь!). Це один із пунктів, який визначає ділову мету мандрівництва, організації круїзів, подорожей, відвідувань. Праксеологія як загальна методологія розглядає способи діяльності (в тому числі і розумової) з точки зору їх практичних властивостей, оцінює їх ефективність. Для того, щоб бути продуктивною, діяльність має бути «правильною» (точною, адекватною, «чистою», надійною) [137, с. 29-32]».

Досліджуючи туристичну діяльність можна констатувати що це насамперед бізнесова справа, особливий, розгалужений суспільний інститут підприємництва, основними поняттями якого є – «вигода», «успіх», «ефективність» [137]. Але постає питання чи означає це що «соціальний обов'язок бізнесмена – примножувати прибуток», «робити якомога більше грошей» як вважає сучасний американський теоретик підприємництва і бізнесу Мілтон Фрідман, запевняючи при цьому, що моральні міркування мають для бізнесмена «побічне, «маргінальне» значення.

Теорія туризму «оперує» рядом понять, які на пеший погляд є протилежними: «корисність», «бізнесовість», «прибутковість», «моральність», «етика». Але насправді економічно бізнесові і соціально-моральні можливості ділового в тому числі туристського, прагматизму не є принциповими антиподами. Вказуючи на це Р.Апресян пише: «Принцип корисності протистоїть високій моралі, але саме принцип корисності, втілюючись в суспільні відносини, створює для неї умови; корисність (полезність) стає фактором гармонійного розвитку суспільства...

[7, с. 13-37]». Отже, конкретні вчинки та дії, наслідком яких є досягнення корисності, зовсім не позбавляє праксеологію етичного змісту.

Засновник прагматизму Дж. Дьюї пропонував аналізувати моральні проблеми в конкретних термінах, специфічних ситуаціях (ситуаційна етика). «Правильна поведінка», за Дьюї це така, яка забезпечує в даній конкретній ситуації найбільшу повноту блага як для діючого у такий спосіб індивіда, так і для інших людей [55].

Програма праксеології Т.Котарбінського як загальної теорії раціональної діяльності містить в собі сильний етичний елемент. «Незалежна етика», «мораль обставин», вважав він, має додержуватися як центрального принципу «мінімізації зла». Людина повинна прагнути своєю практичною діяльністю зменшувати зло в житті всіх істот, на долю яких вона може вплинути. Тим самим праксеологія Т.Котарбінського ініціювала появу новітньої, гуманістичної версії прагматизму та праксеології [81].

Версію гуманістичного прагматизму, як «керівництво до власного життя» запропонувала в свій час поет і філософ Іоган Вольфганг Гете. Згідно з його концепцією, існує прагматизм вищого порядку і повсякденний, земний прагматизм. При цьому продуктивність вчинків може бути навіть вище продуктивності духовної творчості [35, с. 100-104].

В наш меркантильно-бізнесовий вік ідея гуманістичного прагматизму знайшла багатьох своїх прихильників. На думку К. Уеста саме таким є сучасний американський прагматизм. В епоху цинізму, що проникає усюди, нудьги і втомленості від усього на світі такий прагматизм «незаперечно привабливий тим, що не стидається підвищеного і палкого моралізаторства і недвусмыслено спрямований до блага і покращання [19, с. 107-120]».

Інакше кажучи прагматизм у його сучасній інтерпретації здатний забезпечувати не лише індивідуальний, але й суспільний інтерес у його моральному значенні. Відповідно посилюється моральна складова сучасної праксеології. Практика як філософська концепція діяльності, що має статус програмно-концептуального проекту – теоретичне підґрунтя

моделювання розвитку туризму, розробки програм його ефективного функціонування та генеральних планів вдосконалення. Згідно з Т.Котарбінським вона покликана методологічно, науково обґрунтувати логіку організації праці («граматика дії»). Для того, щоб бути ефективною діяльністю, згідно праксеології, має бути результативною, продуктивною або плідною (тобто досягти визначеної мети), «правильною» (точною, адекватною визначеній нормі), «надійною» і послідовною, що потребує врахування оцінок альтернативності, вірогідності, обережності, сміливості і ризикованості вчинків.

Серед багатьох аспектів праксеології туризму особливе місце належить економіці туризму – прикладній науці яка вивчає поведінку людей і груп в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання туристських продуктів з метою задоволення потреб, за умов обмеженості туристських ресурсів та конкуренції за їх використання.

Засобами економічної доцільності (гроші, прибуток, корисність) реалізується одна з головних праксеологічних функцій туризму – підприємницька яка виконує роль головного стимулу цілеспрямованої активності туристичного підприємства, компанії, фірми. Канон економічної доцільності, його еквіваленти – гроші, корисність, вигода дійсно виконують роль основної парадигми цілеспрямованої активності підприємства. «Вигода», «успіх», «ефективність» – такі основні поняття, що утворюють сітку практичного мислення, свідомості і визначають явища, які вивчаються спеціальною прикладною наукою – праксеологією [132, с. 3-29]».

Завдяки своїй соціально-економічній функції туризм сприяє розвитку конкретного суспільства, є ефективним засобом боротьби з бідністю, формує сучасну соціальну структуру, забезпечує ресоціалізацію населення; завпроваджує нову господарчу (бізнесову) та соціальну етику; сприяє стабільному розвитку суспільства тощо. Однак започаткування зміни усталеного образу туризму виключно в економічних тонах було здійснено Манільською Декларацією з світового туризму, прийнятою Всесвітньою

конференцією по туризму, що проходила на Філіппінах восени 1980 року. Ця Декларація проголосила, що економічний аспект туристичної діяльності не вичерпує її сутності, що туризм має слугувати моральною основою для міжнародного співробітництва [110, с. 53-57]. Наголос на ствердженні домінування духовних цінностей у практиці туризму над елементами матеріального та технічного характеру стає відправною парадигмою наступних нормативних документів ВТО.

Важливим питанням, що не може уникнути моральної оцінки в туристській діяльності, є проблема підвищення економічної зацікавленості місцевого населення, в розпорядженні котрого знаходяться туристичні ресурси природного та історико-культурного значення. Це питання є конкретизацією ще однієї глобальної проблеми світового масштабу – боротьби з бідністю, шляхом справедливого розподілу прибутків.

Не позбавлена певної драматичності і суперечливість інтересів споживача туристичного продукту та суб'єкта туристичної діяльності. Якщо для окремого туриста домінанта культурних та духовних інтересів є досить очевидною, то для організатора безпосередньої туристської діяльності (туроператора) на першому плані перебувають економічні інтереси. Тут виникає досить складна проблема узгодження інтересів двох взаємообумовлюючих у туристській діяльності сторін.

Праксеологічно «забарвленими» в туризмі є зокрема філософські аспекти менеджменту та маркетингу. Туристська праксеологія у її операціоналістському, інструменталістському значенні – це технологія ефективної діяльності фахівців галузі професіоналів. Праксеологія пропонує методики аналізу різноманітних дій, або їх сукупності, прагнучи забезпечити їх кінцеву позитивну результативність, практичну успішність. Особливо важлива у загальному контексті проблематика праксеології: актуалізація творчого (інноваційного) потенціалу діячів.

Практично визначеною є також підготовка кадрів для сфери туризму. Прогнозуючи радикальні зміни у сфері зайнятості, Е.Тоффлер зазначає:

«Оскільки нові робочі місця невдовзі з'являться не в промисловості, як багато хто думає, то і кваліфікація потребує широкого спектра професій, пов'язаних з культурою і роботою з людьми..., ми маємо підготувати людей до роботи у сфері послуг, таких як служба здоров'я, сфера розваг, туризм тощо [167, с. 101]».

«Вага культури» в структурі ділової активності збільшується разом з накопиченням її елементів. Дедалі більше доводиться навчатися, все більше треба запам'ятовувати, щоб бути на її рівні, а тим більше, якщо виникає бажання просунутися в цій області – «ініціативна препарація» – писав автор «Трактату про гарну роботу», дія фахівця тим більш раціональна, чим краще вона пристосована до врахування всіх наявних обставин. Благорозумною або раціональною вважається поведінка індивідуума, якщо він вчиняє у відповідності до знання, яким володіє, а під таким знанням розуміється сума всіх тих інформацій, які він сприймає як правдоподібні.

Вагома роль в осмисленні праксеологічних завдань туризму належить інституту гостинності. Дана система являє собою інституалізовану форму надання послуг з розміщення, харчування необхідних подорожуючому для повноцінної життєдіяльності. А також послуг, які забезпечують досягненню мети подорожування (екскурсійні, культурно-просвітницькі, релігійні, ділові, лікувальні і т.п.). Гостинність в туризмі має поліфункціональний характер. На відміну від звичайної, «хатньої» людської гостинності, яка має вибіркового характер і залежить від морально-психологічних якостей господарів, готельні менеджери в туризмі мають постійно піклуватись про високий професійний та морально-етичний рівень обслуговування «гостей», завжди бути ввічливими, доброзичливими і старанними. «Гостинність – якість характеру та поведінки людини, що відрізняється привітністю і щедрістю, яка любить приймати та пригостити гостей. Ця риса високо цінувалась у будь-які часи, в будь-якому суспільстві, оскільки надати притулок подорожньому завжди вважалось моральним обов'язком людини [12, с. 120]». Як зазначає Д.Басюк, загальними вимогами до професійної

етики тих, хто працює в туристичній галузі, є доброзичливість та гостинність, культура зовнішнього вигляду, ввічливість і тактовність, професійна та загальна ерудованість, турбота про престиж закладу.

Як соціокультурний інституція, гостинність в туризмі представлена сукупністю установ і закладів які забезпечують надання послуг гостинності культурою обслуговування, що визначається відповідними міжнародними та національними стандартами.

Отже, індустрія гостинності – це галузь, що працює на благо людей, потужний механізм, який активно функціонує та розвивається, вимагаючи при цьому максимальної підтримки держави та значних інвестицій. Індустрія гостинності є важливим елементом соціальної сфери. Вона відіграє важливу роль у підвищенні ефективності громадського виробництва, відповідно до росту життєвого рівня населення. Гостинність, за визначенням практиків туристичної діяльності, – це «система заходів, що забезпечують високий рівень комфорту, задовольняють різноманітні побутові і господарські запити гостей, сервіс [44, с. 77-83]».

Характеризуючи практичні виміри туризму неможливо не враховувати культурну складову. Головним суб'єктом туризму виступає подорожуючий, тобто людина, яка прагне побачити, пізнати світ за межами свого постійного мешкання, культурно опанувати його.

Людську культуру можна уявити як своєрідну піраміду з матеріальних блоків, які скріплені «духовним цементом». Тобто поняття культури пов'язує в єдине ціле як матеріальну, так і духовну сторони людської життєдіяльності.

Ось чому будь-яка діяльність суб'єктів по задоволенню людських потреб буде по суті культурною, коли вона спрямовується на засвоєння цінностей і норм, сприяє збагаченню духовного світу особистості.

В цьому аспекті туризм як соціокультурне явище має великі резерви. Культурні потенції туризму можуть бути з успіхом реалізовані в різних формах туристичної діяльності. Такі як організація та проведення екскурсій,

музейна робота, організація культурного досуга відпочинку на природі, проведення концертів, фестивалів, зустрічей з діячами культури тощо.

Цілком закономірно це рефлектується в таких поняттях, як «культура туризму» і «культурний туризм». І якщо друге поняття стосується конкретного виду туризму, то перше поширюється на всі його види, а також на всіх суб'єктів туристичної діяльності і на саму діяльність в туристичній сфері. При чому ці поняття охоплюють і практику і теорію туризму.

Конкретного змісту в туристській практиці одержують феноменологічні спроби осягнення навколишньої дійсності в тому числі і засобами інтерпретацій смислових засад культури, одним із проявів якої є туризм.

Філософське осмислення феномену туризму реалізується і завдяки її герменевтичній потенції. Людина, що пізнає, не лише слухає розповіді і спостерігає, але й розкодує культурні символи, особисто «розшифровує» зміст пам'яток історії, шедеврів архітектури, «витворів природи», тим самим освоює їх, робить своїм («привласнення»). При цьому вона здійснює власну інтерпретацію побаченого та прочитаного, «вживається» у внутрішній світ автора, творця, оцінює та витлумачує його точки зору власної культурної практики. В ХХ-му столітті герменевтика перетворилася на важливий принцип філософського підходу до дійсності, в тому числі до реалій туризму. Пізнаючи нову культуру, занурюючись, хоча б тимчасово в духовно-культурний і матеріально-побутовий «світ Іншого», людина водночас оцінює її, визначає особливості власного існування, порівнює його з життям інших. Порівнювальність, компаративізм, оцінювання та самоідентифікація – важливі світоглядно-філософські якості свідомості, які ініціюється туристськими подіями.

З'ясовуючи власну присутність в світі подорожей, міру своєї причетності до нього, проектуючи можливу участь в ньому людина тим самим стає об'єктом екзистенціального аналізу. Філософія існування *homo viator* – конкретний прояв загально філософського тлумачення людського

існування засобами категорій екзистенціалізму (віра, надія, потреба, турботи, досвід, сутність, свобода тощо). Екзистенціальний вимір туризму та його дійових осіб ґрунтується на сформованих засновниками екзистенціалізму (С.К'єркегор, М.Гайдеггер, Ж.-П.Сартр) принципів аналізу структур повсякденного досвіду людини у його повноті, конкретності, унікальності і змінювальності. Творчо використовуючи феноменологічну програму дослідження «життєвого світу» екзистенціалізм вбачає своє завдання в описанні (дескрипції) фактичного життя суб'єкту, у дослідженні явища життєвого ряду людини, яка «закинута в світ», «приречена» на свободу і вибір (Ж.-П.Сартр) і бажає відкрити себе як «буття-у-світі», зробити себе особистістю, що усвідомлює свою унікальність і не бажає бути «як всі», прагне позбутися конформізму. Ця тенденція з'ясування можливості людини набути свою «самість», забезпечити аутентичне існування, надати власними зусиллями, насамперед інтелектуальними, зміст своєму існуванню трансформується в практиці туризму в посиленні уваги до «альтернативних», немасових, інноваційних його форм – «зелений туризм», спелео та горний туризм, підводний (дайвінг), екстремальний туризм тощо.

Філософським і праксеологічним сенсом позначені екологічні аспекти туризму. Людина – органічна ланка цілісної екосистеми. Тяжіння міського жителя до «незіпсованої природи» цілком зрозуміло. В тім зростаючий із року в рік тиск турпотоків на природу набуває загрозливого для неї характеру. Згідно з прогнозами об'єми міжнародного туризму у найближчі двадцять років збільшаться у тричі. Відповідно зросте як екологічне навантаження так і екологічна небезпека. Адже природа не «залишається байдужою» щодо людей, які її псують. Неминуча помста з її боку – отруйна вода в річках та озерах, перевантажені шкідливими речовинами гриби та ягоди, несвіже повітря. Ось чому всі учасники туристського процесу зобов'язані охороняти природне середовище, дбайливо ставитися до туристських ресурсів, рекреаційних зон, які є змагальним надбанням

спільнот, на територіях яких вони розташовані (концепція коеволюції людини – природи – суспільства).

Природничий туризм і екотуризм є особливо важливими формами туризму тому, що вони здатні, з одного боку, забезпечувати поступальний і сталий його розвиток, із іншого, узгоджувати життєві потреби теперішніх і майбутніх поколінь, насамперед потребу у здоровому середовищі проживання. В сфері екотуризму розміщуються також практичні лінії перетину соціо-економічних та культурних інтересів та попитів міського та сільського населення. Для сільських жителів, як, до речі, і для мешканців малих міст і селищ, «зелений туризм» корисний насамперед тим, що він активно сприяє створенню робочих місць, розв'язанню проблеми зайнятості населення, дуже актуальної для України. Зауважимо, до речі, що створення нового робочого місця в туризмі, за підрахунками економістів, складає лише 40 відсотків вартості нового робочого місця роботи у промисловості. Виключно важливим при цьому є також культурологічний аспект цієї проблеми – облагороджування сільських зон прийняття туристів, формування цивілізованої інфраструктури сільської готельної гостинності. Практика свідчить, що 90 відсотків сучасної світової туристської інфраструктури складає її приватний сектор, значна частина якого розташована саме в сільській місцевості. «Зелений туризм» прилучає міських жителів до місць збереження і відтворення традиційних ремесел до джерел фольклорної культури, що активно сприяє патріотичній просвіті, пробудженню і вихованню історичної пам'яті, без чого немислимий процес національного відродження. Екологічний («зелений») туризм приваблює ще й тим, що в його процесі відбувається взаємозбагачення духовного світу його учасників: городяни одержують можливість наочно оцінити сутність сільського способу життя, його привабливі сторони, а сільська молодь – сприйняти позитивні сторони міської культури. Відіграючи взаємозалежні ролі в туристському спілкуванні, його учасники зміцнюють суспільну корпоративну свідомість – «чуття єдиної родини». Зазначена теза – збіг

інтересів різних соціальних верств і груп, в тому числі етнічних (етнічний туризм) – плідно працює у контексті випрацьовування загальносуспільної об'єднуючої ідеї.

Отже, як вид діяльності екологічний туризм призначений: систематично і цілеспрямовано культивувати критерій рівноваги співіснування людини і природи; формувати у туристів почуття особистої відповідальності за стан природного середовища, його майбутнє; орієнтувати туристські організації на підпорядкування короткотермінових інтересів отримання прибутку від туризму, довготерміновим інтересам збереження природи для майбутніх поколінь, а також забезпечення сталого розвитку туризму.

За цими ознаками екологічний туризм можна класифікувати як «пізнавальний», коли туристи впродовж туру, окрім мети відпочинку, відновлення фізичних і духовних сил, передбачають отримати екологічні знання і досвід ощадливого ставлення до природи. До цієї категорії відносяться різного роду науково-дослідницькі експедиції щодо спостереження і вивчення природи, польові практики студентів природничих факультетів вищих навчальних закладів. Це й тури науково-популярних і тематичних екскурсій, які здійснюються по завчасно обладнаним екологічним стежкам на територіях заповідників і національних парків. До них належать й походи школярів під час яких викладачі чи гіді проводять бесіди про природу, її збереження тощо [83, с. 144-158].

Всі ці акценти, праксеологічного плану направлені на соціально-значиму місію туризму збагачують наше уявлення про туризм як соціоетичний чинник суспільного життя.

3.2. Проблема негативних наслідків сучасного масового туризму

Стрімкий розвиток туризму в 60-80-х роках ХХ ст. супроводжувався зростанням туристського оптимізму. До останнього часу, увага дослідників в основному концентрувалась на найбільш наявних економічних впливах тур бізнесу, туризм розглядався як галузь виробництва та реалізації турпродукту, що може суттєво збільшити такі економічні показники, як платіжний баланс, прибуток, зайнятість і податкові збори.

Починаючи з 90-х років розуміння туризму значно ускладнилося, стало проблемним. Дедалі частіше почали осмислюватися соціальні та екологічні проблеми туристської діяльності. У розвитку туризму просліджуються дві взаємопов'язані світові тенденції. По-перше, глобальне розповсюдження високотехнологічних стандартизованих туристських послуг і одночасно деяка диверсифікація попиту, яка проявляється як закономірна контртенденція. По-друге, високий темп росту у порівняльно новому сегменті ринку – екологічному туризму. Остання тенденція може бути прямо пов'язана із зростаючою екологізацією суспільної свідомості і культури, з екологічним імперативом.

За останні десятиліття, з розвитком процесів глобалізації, суттєво розширився ринок міжнародного туризму, зросли туристські потоки, розширились сфери і напрями мандрівок та подорожей, сформувались великі транснаціональні кампанії, відбувся розвиток і уніфікація туристських технологій і туристського продукту, які досягли рівня стандартизації, характерних для сучасних галузей індустрії. Туристи все більше почали звертати увагу на безпеку своїх подорожей. Актуальною стала проблема міжнародного тероризму стосовно мандрівників. З огляду на це виникає необхідність вивчення негативних наслідків, що породжуються масовим туризмом, розробкою стабілізаційних механізмів регулювання галузі в разі виникнення форс-мажорних обставин.

Як і інші економічні сектори, туризм споживає природні ресурси, створює відходи, загострює не тільки екологічні, але й культурні і соціальні проблеми. Темпи розвитку міжнародного туризму потребують особливої уваги до виявлення взаємозв'язку між природоохоронною діяльністю і розвитком туріндустрії. Для цього необхідно розглянути такі напрями негативного впливу туріндустрії: на природне, соціально-економічне та культурне середовища.

Негативний вплив туризму на природне середовище, сьогодні стає об'єктом все більш ретельної уваги світового співтовариства. Багато громадських організацій стурбовані наслідками руйнування унікальних природних ландшафтів завдяки неконтрольованим потокам туристів. Як пише Джон Уррі: «Туристи все в більшій мірі сприймаються як головні забрудники навколишнього середовища у порівнянні з місцевими жителями, яким відводиться роль носіїв аутентичних форм життя [171, с. 85]».

Неблагоприємні, й навіть катастрофічні наслідки розвитку туризму на природне середовище мають найрізноманітніші прояви. Насамперед це перенаселеність і перезавантаження Інфраструктури. Як правило, це викликано концентрацією туристів в обмежених місцях. Залучаючи в людську діяльність природні ресурси – утворює особливий вид ландшафту – рекреаційний: курортні зони, пляжі, лісопарки та ін., де рекреаційне використання є основним. Рекреаційні ландшафти легко вразливі, а рекреаційні ресурси мають обмежені можливості і дуже швидко вичерпуються. Їх стихійне і нераціональне використання породжує низку екологічних проблем, причому як в районах інтенсивного туристського освоєння, в економічно розвинутих країнах, так і в тих що тільки но розвиваються і які не мають достатньо технічними і фінансовими можливостями для поповнення використаних туристами ресурсів. Прибуток від туризму в таких регіонах значно нерідко перевищують збиток, який наноситься зовнішньому середовищу місцевим населенням. В екологічній проблематиці згодом виникають парадоксальні питання (охороняти людину

від занадто «олюдненої» та «освоєної» природи (ідея техносфери академіка Г.Хільмі) чи – природу від деструктивних вторгнень людини (заповідні території).

Як зазначає Д.Афіногенов, практична екологія зтурбована тим, що природу почали сприймати як сировину для здійснення людських замислів. В свідомості європейської людини вкоренилася хибна світоглядна схема: природа створена для людини; природа позбавлена моральної цінності, лише людина здатна наділити її значимістю; природа підкоряється принципам раціональності, доступна розкладенню на прості сутності; природа може експлуатуватися, оскільки вона на однакові дії відповідає однаковими реакціями; природа має бути «вдосконалена» людиною [9, с. 149-159]. Саме такі світоглядні погляди зумовили формування сучасної європейської цивілізації з її активними «природоперетворючими» інтенціями.

Антропоцентризм класичної просвітницької доби, наполягає на привілейованому місці людини в Світобудові і тому викликає багато заперечень. В.Лекторський справедливо вважає, що антропоцентризм пов'язаний з технократизмом і базується на переконанні, що природа існує лише постільки, поскільки нею слід оволодівати, контролювати, розглядати немовби продовження самої людини. Саме класичний антропоцентризм, на його думку, послідовно приводить до наступних гносеологічних установок: існує лише людська свідомість, а все інше виникло з неї; тому можливо контролювати зовнішнє оточення за допомогою різного роду рефлексивних процедур. Це призводить до неправомірного ототожнення «гуманізації» та «раціоналізації»; що, у свою чергу, уможлиблює повний контроль над природними та соціальними ситуаціями. Від розуміння природи як простого ресурсу людської діяльності вже недалеко до ідеї проектування та конструювання не тільки соціальних процесів а, навіть, самої людини [92, с. 22-28].

Прогресуюче захоплення природою сьогодні стає небезпечним. «Споживче» ставлення до природи, місіонерське з боку людини відношення

до неї загрожує тим, що як пише відомий американський еколог Р.Неш, дика природа може бути «зацілована» вже в нашому сторіччі [126, с. 191]. Величезні зусилля країн світу по «окультуренню» місць масових відвідувань природи виявляються неефективними. Прибутковий комфортний туризм – автостради, ресторани, прислуга, дороги приводять до деградації живої природи. В результаті ми втрачаємо оазиси дикої природи. Крім того, інтенсивно організоване дике середовище перестає бути таким і більш не приваблює туристів [126, с. 191-193]. Контрольована дика природа (в умовах заповідника) є простою фікцією, вважають глибинні екологи. На їх переконання, не можна природоохоронні заходи оцінювати лише під кутом зору безпосередньої корисності для людей. Сенс сучасної природоохоронної програми полягає в розумінні того, що ставлення до її як до джерела ресурсів, ставлення до неї як до гармонійного і цілісного утворення яке пробуджує в людині не утилітаристські мотиви, а етичні й естетичні відчуття. На лоні дикої природи людина відчуває себе вільною, що не можна сказати про суспільство, в якому вона постійно знаходиться.

Як зазначає Р.Неш дика природа та «окультурені» місця її відвідин є несумісними. «Квоти, лотерея, черги, визначені маршрути і місця зупинок порушують відчуття дикості. Дике середовище, що інтенсивно управляється, типу Гранд Каньона, вже не притягують любителів [126, с.192]». Бездорожня природа не приносить прибутків, але саме її слід поцінювати більше за все.

Як слушно відзначає відомий австрійський етолог Конрад Лоренц, «в наш час дуже значна частка людства є відчуженою від природи. Повсякденне життя стількох людей проходить серед мертвих витворів людських рук, бо вони втратили здатність розуміти живі творіння і спілкуватися з ними. Ця втрата пояснює, чому людство в цілому демонструє такий вандалізм по відношенню до світу живої природи, що оточує нас і підтримує наше життя. Спробувати поновити втрачений зв'язок між людьми та рештою живих організмів, що мешкають на нашій планеті, – дуже важлива

і дуже достойне завдання [95]. Визначна роль у реалізації цієї важливої задачі належить туризмові.

Прогрес у наукових дослідженнях з проблем екології, з її широким діапазоном діяльності, слушно зазначає Люсьєн Матьє, може бути досягнутий лишень об'єднаними зусиллями спеціалістів різних галузей знання [117].

Констатація негативних наслідків впливу туризму на природу супроводжується пропозиціями щодо подолання «конфлікту туризму і навколишнього середовища». В реєстрі цих пропозицій оцінка туристських ресурсів і розробка програм розвитку м'якого туризму; стимулювання розвитку екотуризму, який спрямований на мінімізацію негативних ефектів туризму.

«Глобальний етичний кодекс туризму» передбачає необхідність фінансово стимулювати такі заходи, котрі дозволяють економити рідкісні і цінні природні ресурси, особливо воду і джерела енергії, а також максимально уникати утворення відходів. Рекомендується також рівномірно розподіляти потоки туристів у часі і географічному просторі, намагатися згладжувати сезонність; забезпечувати захист природної спадщини, яка складає екосистеми і біологічну різноманітність, а також охорону видів дикої фауни і флори, котрим загрожує зникнення; необхідність встановлювати певні обмеження діяльності учасників туристського процесу й особливо професіоналів сфери туризму, яку вони здійснюють в особливо вразливих місцях – зонах пустель, полярних і високогірних районах, берегових зонах, тропічних лісах і вологих зонах, котрі підходять для створення природних парків або заповідників [36, с. 89-98].

В сучасних філософських і соціальних дослідженнях неодноразово пропонувалась необхідність змінити стратегію нашого відношення до природи. Не можна не згадати, що в якості першоджерела були ідеї А.Швейцера о благоговінні перед життям. Його праці поклали початок власне біологічній етиці, в яких він тлумачить етику як безмежну

відповідальність за все, що живе. В його етиці «благоговіння перед життям» немає поділу на вище та нижче, або більш цінне та менш цінне життя. Для глибоко моральнісної людини кожна форма життя є священною. Екологічну кризу тлумачать не як кризу, зовнішню щодо людини, що стосується лише природного довкілля, а як кризу антропологічну, внутрішню, як кризу духовну (світоглядovu та філософсько-ідеологічну). Тому наголоси при опрацюванні стратегій її подолання ставлять не лише на раціональному природокористуванні, контролі за технологіями та прийнятті законів на захист природного оточення, а й на формуванні нового ставлення до природи та адекватних моральних «людських якостей» (А.Печчеї).

З часом поняття моральності стало поширюватися на інші форми буття, зокрема на сферу живого (А.Швейцер), а потім і на природу взагалі (відношення «людина – природа»). Таке поширення предмета етики, на думку відомого німецького дослідника Г.Йонаса, є необхідним для сучасної людини як ефективний засіб захисту людини розумної (*homo sapiens*) від людини діяльної (*homo faber*). Ставлення людини до природи нині набуває такого ж морального значення, як і ставлення людини до людини. Цю обставину мають на увазі, коли кажуть про перехід морального імперативу в імператив екологічний.

Н.Аббаньяно назвав позитивний тип взаємин з природою «коекзистенцією». Коекзистенціювання з природою – не просто вимога часу, але й умова самозбереження людства. На цьому ґрунті й виникає принципово нова етика, за Г.Йонасом, «етика відповідальності». Він вважає, що головним завданням нової етики є подолання розриву між прогностичністю та могутністю дій людини, встановлення надійного контролю за власною непомірною могутністю. Для цього пропонується трансформація кантівського категоричного імперативу в імператив новий, адекватний новому характеру людської діяльності: «чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі [59, с. 206-207]».

Для запобігання небажаних наслідків невважених відносин людини з природою корисними є розробки концепції взаємодії «Я – Ти», буберівського та левінасівського екзистенційного спрямування. І, хоч в їх концепціях «Я – Ти» йдеться переважно про взаємодію суб'єктів, що на наш погляд, цілком можлива побудова взаємин людини з природою за принципом «Я» та «Інший», що передбачає ставленням до іншого («жива природа») як до себе.

Отже, людина при всіх своїх якостях *Homo sapiens* є включена в єдину глобальну екологічну систему; вона живе не лише в соціальному, а й у природному контексті; людина не власник (орендар) природи, а один з членів природного співтовариства; людина не має ніяких привілеїв. Навпаки, її сапієнтність покладає на неї відповідальність за стан природного довкілля; готовність і здатність – вона має культивувати в собі відчуття «емпатії» відчувати те, що відчують інші, входити в становище інших, здатність дивитися на світ очима живої істоти.

Отже, обов'язковими вимогами практичної організації цивілізованого туризму в наш час стає формування сучасної екологічної свідомості.

Розглядаючи вплив туризму на соціально-економічне середовище, не слід брати до уваги негативну дію так званої монокультури туризму. У конкурентній боротьбі за землю, ресурси, капітал туризм тіснить сільське господарство і інші традиційні джерела доходу місцевих жителів. Вища заробітна плата в туризмі приваблює працівників, що згубно впливає на сільське господарство із-за відтоку робочої сили. В результаті знижуються об'єми сільськогосподарської продукції, тоді як об'єми споживання ростуть завдяки численному туристському прибуттю. Одночасно порушується або повністю руйнується традиційний устрій життя і природний ландшафт в центрах масового туризму.

Основа економічної стабільності – це різноманітність видів продуктивного виробництва. Коли одна галузь переживає різкий економічний спад, інша як правило процвітає. Таким чином знижується можливість кризи або згладжуються його наслідки, якщо криза все ж таки

наступає. Отже, замість того, щоб сприяти диверсифікації економіки, туризм деколи заміщає сектор сільського господарства. А це небажано насамперед в соціальному аспекті. Чому? По-перше, туризм – явище сезонне. Іноді сезонні коливання в попиті тур послуг можуть бути понижені, але ніколи не можна уникнути їх повністю. Тому якщо туризм – основна галузь в регіоні, то «низький» сезон приносить серйозні проблеми зайнятості. По-друге, попит на туризм і подорожі в значній мірі залежить від смаків туристів. А тури як мода, річ ненадійна. Обидва ці чинники знаходяться поза контролем приймаючого регіону. Іншими словами, повна залежність регіону від одного-єдиного сектору індустрії такого як туризм вкрай небажана.

Іноколи туризм породжує зростання темпів інфляції в регіоні, де він розвивається. Туристи вкладають свої гроші, зароблені в іншому регіоні або країні, в економіку даного туристського регіону. Оскільки це підвищує доходи регіону то може з'явитися і причиною інфляційного тиску. Підвищуються ціни на товари першої необхідності: продукти, одяг, житло, транспорт. Як правило, в туристських регіонах особливо стрімко ростуть ціни на землю (зростання цін може досягти 20000%). Ціна, яку іноземці готові заплатити за своє мешкання під час відпустки в туристському регіоні, може різко знизити попит на житлі самих місцевих жителів. В такому разі вони просто витісняються з ринку житла в районах з розвиненою туріндустрією.

Таким чином, хоча туризм і володіє значним потенціалом як інструмент економічного розвитку, не є панацеєю від всіх економічних недуг. Уряд повинен прикласти всі зусилля до оптимізації (а не максимізації) прибутків від туризму, зважаючи на ті витрати, які може спричинити його несбалансований розвиток. Слід зазначити, що можливість виникнення і об'єм витрат від туризму для країн, що розвиваються, значно більший, ніж для процвітаючих. Розвинені країни за визначенням володіють здоровою економікою, яка здатна з легкістю покрити всі витрати туризму. Зазвичай

економіки подібних країн диверсифіковані, а урядові інвестиційні програми не повністю зосереджені на розвитку.

Індустрія туризму – це сфера бізнесу, тут діють і діятимуть властиві закони. І коли не буде витворено надійної нормативної (правової та моральної) системи в цій сфері, то вона матиме ті самі негативні риси, які мають і усі інші сфери бізнесу. По-друге, туристичне переміщення у просторі не завжди пов'язане з прагненням мандрівника зрозуміти чужу культуру, тим більше порозумітися з нею. «Туризм часто-густо супроводжується простим споживанням іншої культури, спробою побачити в ній тільки своє, а отже й зверхнім ставленням до неї, або навпаки, сприйняттям іншого як чогось чужого, що, своєю чергою викликає зворотню реакцію сторони, що приймає туристів. Коли метою подорожі є те, щоб потім сказати: «я тут був», сфотографуватися і показати фото знайомим, то це призводить до поверхового сприйняття іншої культури, народу, до небажання принаймні познайомитися з її мовою, зрозуміти інший народ, тим більше порозумітися з ним [63, с. 146-156].

В.Кізіма вбачає головну внутрішню суперечність туризму в постійному стані невідповідності рівня туристського сервісу, розрахованого на масовість туризму, в необхідності створення індивідуальних америчних станів, потрібних окремій людині в її плинному процесі субстанційності. Тим більше це актуально в умовах сучасної великої соціальної диференціації та перебування людини в постійному шоці від нездатності її адаптуватись до стрімких суспільних змін, які випереджають її зусилля (О.Тоффлер). Кожна людина прагне умов, які вважає за потрібні і важливі для себе в даний момент, а реальна ситуація туристського забезпечення може з різних причин орієнтувати її на зовсім інші можливості відпочинку. Зазначене протиріччя породжує внутрішню напругу в людині, в колективі відпочиваючих, породжує рекламачії на обслуговування тощо. Для запобігання подібним випадкам необхідний попередній аналіз америчних потреб потенційного туриста і рекомендації йому згідно з цим аналізом, а також готовність до

внесення відповідних новацій в обслуговування. Як вважає В.Кізіма «окрім групового туризму у межах туристського сервісу повинний забезпечуватися не лише індивідуальний (за індивідуальними америчними програмами), а й самодіяльний (програма розробляється туристом на власний розсуд на основі можливостей вільного використання умов турсервісу; за програму і її реалізацією в цьому випадку туристична організація відповідальності не несе, хоч може надавати поради в її складанні за бажанням людини) [73, с. 100-122]».

Розглядаючи суперечливий вплив туризму на культурне середовище зазначимо, що з одного боку, міжнародний туризм – це розширення контактів з представниками інших культур, пізнання іншої культури. З іншого – гостро стає питання про культурну самобутність і культурні відмінності. Культурне різноманіття сучасного людства зростає. Теоретики міжнародного підтверджують загальну закономірність: людство, яке стає більш взаємопов'язаним і єдиним, не втрачає свого культурного різноманіття. Однак зазначені два вектори глобалізації здатні за умов абсолютизації одного з них утворювати біфуркаційні точки напруги. Тому дуже важливо навчитися розуміти культурні особливості народів, відмінності між ними, а також з'ясувати спільні, загальнолюдські культурні позиції.

Ця система базується на принципах рівного доступу до необхідної інформації, безпосереднього спілкування, колективного прийняття рішень. Завдяки міжнародному туризму з'явилась можливість прямих контактів з культурами, які раніше здавалися загадковими і дивними. Безпосередній контакт з такими культурами виявляє різницю не тільки на рівні побуту, але й у різному ставленні до жінки, дітей, людей похилого віку, в засобах ведення господарських та громадських справ. Відмінності у мові, національній кухні, одезі, нормах суспільної поведінки роблять ці контакти ускладненими, а часом навіть неможливими. Але це лише поверхові проблеми кроскультурних контактів. Більш ґрунтовні й змістовні полягають в різному світосприйнятті, відмінних традиціях, історичному досвіді.

Головною причиною непорозумінь в духовній культурі є те, що ми розглядаємо інші культури крізь призму культури власної. Ми часто-густо не розуміємо значення слів, вчинків, дій, які не характерні для нас самих. Етноцентризм не тільки перешкоджає міжкультурній комунікації, але його ще важко розпізнати, так як це безсвідомий процес, який розгортається на рівні підсвідомості. Ефективна кроскультурна комунікація тому не може виникнути сама по собі, її необхідно цілеспрямовано планувати.

Різні суспільства відмінно реагують на вплив інших культур. Діапазон супротиву процесу злиття культур достатньо великий: від пасивного неприйняття цінностей культур до активної протидії їх розповсюдженню і ствердженню. Звідси багаточисельні етнорелігійні конфлікти. Вони розгортаються у соціальному широкому чи вузькому середовищі: в певній країні, регіоні, у виробничому колективі, групі управлінців тощо. Для міжнародного туризму важливим є визнання світових (планетарних) конфліктних регіонів, в яких через постійно суперечливу соціально-політичну обстановку, економічні негаразди, техногенні катастрофи, збройну боротьбу між войовничими силами складається сукупність небезпек. На цій основі цілком можливим є виникнення конфлікту поза бажаннями туристів [201].

Особливої актуальності останнім часом набуває тема міжетнічних комунікацій на рівні міжцивілізаційних стосунків, зокрема, дослідження щодо можливості виникнення в них конфліктних ситуацій та пошук способів їх розв'язання. Отже, потрібний аналіз причин виникнення конфліктів, з'ясування можливостей формування нових базових соціокультурних передумов для досягнення компромісів. До того ж зростання гостроти і непримиренності позицій в міжрелігійних, міжетнічних та міжкультурних конфліктах також «працює» на необхідність пошуку можливостей подолання міжетнічних розмежувань.

Можливість виникнення конфліктів існує на різних рівнях і в різних сферах. По ступеню узагальненості їх можна проранжувати від конфліктів

міжцивілізаційних до непорозумінь між різними локальними угрупованнями. Деякі західні вчені (зокрема, С.Гантінгтон) вказують на актуалізацію міжцивілізаційних конфліктів. В його загальновідомій праці «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996) змальовується картина наростання нового типу напруженості у світовій спільноті. Існує навіть думка, що майбутні конфлікти спричинятимуться, в основному, через розбіжність між цивілізаціями, культурами, релігіями.

Однак сучасний світ в цілому виходить з-під впливу західної цивілізації, відбувається падіння впливу ідеологій. З цього приводу С.Гантінгтон зазначає, що Захід не створив жодної великої релігії, а разом з падінням впливу західної цивілізації знецінюється роль великих ідеологій. Для країн незахідного світу визначальна роль належить релігіям. Звідси Гантінгтон робить такий висновок: «Міжцивілізаційне зіткнення культур і релігій витісняє народжене Заходом всередині цивілізаційне зіткнення політичних ідей [198]».

На думку Гантінгтона, міжцивілізаційні конфлікти набувають двох форм: на локальному рівні – по лініям розлому (між сусідніми державами, що відносяться до різних цивілізацій, або між різноцивілізаційними групами, що існують в межах однієї держави); на глобальному рівні виникають конфлікти між так званими серцевинними державами різних цивілізацій. Серед причин, що викликають ці конфлікти, можна назвати боротьбу за військову перевагу, за економічну потужність, за захист людей, за відстоювання культурних і моральних цінностей, іноді за територію.

Звичайно, точка зору С.Гантінгтона є занадто глобальною і виходить на такий рівень, де начебто немає місця для індивідуальних дій. Втім, на рівні міжетнічних стосунків маємо приблизно таку ж ситуацію. Зокрема, етнопсихологи розрізняють три аспекти міжетнічних конфліктів: екологічний, економічний і соціально-психологічний [198]. Етносоціологи за способом і рівнем вияву поділяють конфлікти на конфлікти стереотипів (коли етнічні групи, виходячи із своєї власної ідентичності і деяких

упереджень, створюють негативний образ «недружнього сусіда», «небажаної групи»), конфлікти ідей (їхня ознака – висування певних домагань, формулювання основних ідеологем, політична мобілізація навколо них) і конфлікти дій (активні дії, аж до безпосередніх зіткнень) [131].

Отже, з огляду на вищесказане потрібно виробити певні заходи, хоча б на рівні «народної дипломатії», ефективною формою якого є туризму. І хоча зрозуміло, що вплинути на економічні чи екологічні передумови виникнення конфліктів майже неможливо, все ж існують соціально-психологічні передумови міжнаціональних конфліктів, де народна дипломатія може запобігти їм.

Для нашого дослідження важливо прояснити специфіку міжетнічних конфліктів. Передусім констатуємо, що існують різні рівні взаємодії між етносами: психологічний (розбіжність позицій «ми – вони», «свій – чужий»), комунікативний (безпосереднє спілкування, побудова специфічного комунікативного простору, пошук взаєморозуміння або значимих культурних компонентів, що дозволяють провести подальше декодування), соціально-політичний (взаємодія відбувається на рівні політичних, державних утворень, інститутів громадського життя), взаємодія на рівні культурних традицій, які розтягнуті в часі, не обмежуються певною територією, і які містять в собі запозичення, обмін елементами культури і можуть визначатися як позитивні чи негативні впливи тощо.

Кожен з рівнів містить в собі можливість утворення певних кордонів, розмежувань, що зрештою можуть стати причинами міжетнічних конфліктів. Так, наприклад, на рівні психологічної взаємодії, де працює співвідношення «свій – чужий», утворюються певні сталі форми поведінки та поведінкових реакцій, що закріплюються в ритуалах, міфології, релігії тощо. Це розрізнення сприяє відповідному окресленню кордонів власного, свого, знайомого, прийнятного, нормативного, і, зрештою, ціннісного, поза чим перебуває світ незнайомий, чужий, який становить загрозу для своєї картини світу.

На рівні комунікації розмежування і кордони утворюються внаслідок таких ознак як мова, поведінкові моделі, а також внаслідок наявності різних знакових систем, які по-різному кодують інформацію для даного етносу. Це сприяє інтеграції спільнот на основі загального розуміння світу, але водночас формують ґрунт для відокремлення від інших етносів з відмінними знаково-комунікативними системами.

У ситуації міжетнічного конфлікту всі ці моменти, незважаючи на їхню латентність, недостатню виразність у спокійний час, набувають особливої загостреності, активізується процес самоідентифікації, провідну роль в якому для етносу відіграє його культурна ідентичність. Конфлікт, як ситуація екстремальна, сприяє прояву глибинних, закладених в традиції, форм поведінки, актуалізації смислів, важливих для всієї культури.

В загальному плані окреслена ситуація вимагає з'ясування та послідовного усунення усіх можливих перешкод для взаємопорозуміння. Звичайно, деякі непорозуміння досить легко усунути шляхом вивчення та пізнання особливостей даного народу чи етносу. Інші вимагають контактів на рівні політичних інститутів, міждержавних стосунків, шляхом комерційної діяльності, економічної інтеграції тощо. Але найбільше значення мають неформальні контакти, які дозволяють зламати кордони на психологічному рівні («свій» – «чужий») та на рівні взаємодії культурних традицій, оскільки вони більш сталі, консервативніші. І тут важлива роль належить туризмові, який здійснює відразу декілька функцій, серед яких вирізняються: комунікативна, психологічна, моральна взаємодія тощо [176, с. 8-24].

Роль і значення туризму для формування майбутнього безконфліктного світу важко переоцінити. Сучасний туризм має орієнтуватися і спиратися на різні рівні субстанційності відповідно до завдань, які розв'язуються у кожному конкретному випадку і в залежності від контингенту відпочиваючих.

Сьогодні диференціація способів відпочинку здійснюється як поділ на масовий і елітарний туризм, тобто проходить по лінії фінансово-

матеріальних можливостей туристів, а не по реальній їх потребі у відпочинку. Для XXI ст. це анахронізм. Він є наслідком того, що сучасний туризм поки що орієнтується переважно на відволікаючу функцію – «висмикує» людину з її повсякденних проблем, забезпечує можливість «відірватися» від рутинного побуту і одноманітної роботи. При цьому незаможних, соціальних туристів забезпечують третьорозрядними послугами, заможних – багатозірковими готелями з саунами, басейнами і іншими принадами. Але справа не тільки у матеріальному розмежуванні. Має бути забезпечена функція індивідуалізуюча на основі врахування неповторних і об'єктивних потреб подорожуючого.

В одній із своїх робіт В.Арчер стверджував, що найбільш важлива і найменш бажана сторона туризму – вплив на моральні стандарти місцевого населення [213, с. 126-141]. Зростання проституції, злочинності і азартних ігор досить часто розглядають як неминуче зло туристичної діяльності. Проституція була такою ж складовою частиною античного суспільства як і подорожі. Неабияку роль відіграє реклама, яка експлуатує чотири S туризму: sea, sun, sand and sex – море, сонце, пісок і секс.

Туризм робить свій внесок і в динаміку злочинності – кримінальний графік відображає сезонні коливання туристичної активності. Зрозуміло, що рівень злочинності буде вищий в місцях де панують високі доходи, а вірогідність розкриття злочинів менша. Виділяють наступні особливості кримінальної ситуації, пов'язаної з туризмом: збільшення витрат на підтримку правопорядку в туристичні сезони; пограбування і мошенство, пошкодження нерухомості і вандалізм, комерційні злочини, ухилення від податків та посилення чорних ринків, зростання соціальної напруги, хибне відчуття безпеки.

З огляду на вищевикладене, нагальною потребою світового туризму стає розробка шляхів забезпечення стабільності розвитку туризму в кризових умовах. Майбутнє всесвітнього туризму, його зростання, гарантію тривалого успіху може забезпечити вихід туризму на якісно новий рівень який

відображено в концепції сталого розвитку, за допомогою якого можливо зменшити гостроту або вирішити великий комплекс проблем. Вона стосується не лише економічного зростання, соціального прогресу та охорони навколишнього середовища, а має також етичний та культурний виміри.

3.3. «Відповідальний» туризм як важливий чинник реалізації стратегії сталого розвитку

Разом з розширенням можливостей подорожей і мандрівок зростає і міра відповідальності людини за те навантаження яке вона справляє на навколишнє середовище, за його розумне використання та збереження для прийдешніх поколінь. Для забезпечення сталого співіснування цивілізаційних систем в етичному порядку буття, зазначає С.Кримський, є ціннісно-сміслова діяльність яка розкривається в єдності екології, онтології і праксеології [84, с. 14].

Ці завдання можуть бути вирішені в рамках реалізації програми сталого розвитку туризму. Дана програма вперше була сформульована на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Результатом конференції в Ріо (яка також мала назву Всесвітнього Самміту) стало прийняття двох надзвичайно важливих документа: 1) Декларації Ріо, які також називають Хартією прав і обов'язків по відношенню до навколишнього середовища або Всесвітньою Хартією, яка конкретизувала 27 принципів безперервного розвитку; 2) Глобальної програми дій «Agenda 21», яка визначила графік міроприємств і кошторис витрат на 1993-2000 рр.

До цього, принципи сталого розвитку туризму знайшли своє відображення у Гаагській декларації по туризму (Гаага, 1989 р.), Глобальному етичному кодексі туризму (Сантьяго, Чілі 1999 р.), в преамбулі до якого зазначається, що «приймаючи його, представники світової

туристської індустрії, делегати держав, територій, підприємств і організацій – членів ВТО, мають за мету сприяння розвитку відповідального, сталого і загальнодоступного туризму в рамках реалізації прав на відпочинок і подорожування при повазі суспільного вибору всіх народів і виражають бажання сприяти встановленню справедливого, відповідального і стійкого світового туристського порядку, який буде приносити вигоди всім секторам суспільства в умовах відкритої світової ринкової економіки [28, с. 63-68]».

У розробку основ концепції сталого розвитку туризму як складової цілісної парадигми сталого розвитку суспільства в цілому в тому вигляді, в якому вона склалася на сучасному етапі, закладено, як мінімум, розуміння збалансованої єдності економічних, соціальних (у тому числі демографічних) і екологічних характеристик. Можна впевнено стверджувати, що концепція сталого розвитку нині є безальтернативною основою моделювання розвитку світу, окремих країн, регіонів і міжрегіональних утворень, окремих галузей і секторів економіки, суб'єктів господарювання.

Отже, сталий (гармонійний, збалансований) розвиток – це розвиток, що забезпечує визначений тип рівноваги, тобто баланс між його соціально-економічними та природними складовими. Не вдаючись до термінологічних дискусій, можна вважати, що сталий (безупинний, інтегрований, екологічний) розвиток – це такий необхідний варіант розвитку, при якому економічні, екологічні та соціальні цілі врівноважуються й інтегруються, а темпи економічного зростання не перевищують темпів відтворення природних ресурсів, причому основним показником такого розвитку вважається поліпшення якості життя.

Сьогодні все більше вчених по-новому осмислюють світову екологічну ситуацію. Досягнення науково-технічного прогресу вже не виглядають незаперечно позитивними, актуалізуються проблеми екологічної етики, гуманізації та гуманітаризації сучасного природознавства. Ф.Фукуяма попереджає: «існує достатньо розумних причин поважати природний порядок речей і не вважати, що люди здатні так легко покращувати його

шляхом непередуманого втручання... [192, с. 142]». Показовою, на наш погляд, є й думка А.Єрмоленко, який наголошує що «наприкінці ХХ століття... експансія задля комфортного існування людини стала настільки потужною, що вона вже не тільки не забезпечує виживання людини, а й загрожує знищенням і їй і довкіллю [61, с. 97]». Отже ці вислови застерігають, націлюють нас на необхідність встановлення нових, партнерських стосунків між людиною і природою.

Останніми десятиліттями ставлення до природи почали розглядати як етичну проблему. В своїй доповіді «Тенденції розвитку міжнародного туризму», Ф.Франжіаллі зазначив: «концепція сталого розвитку стосується не лише економічного зростання, соціального прогресу та охорони навколишнього середовища. Вона має також етичний та культурний виміри [188]». Поштовхом до обговорення цієї проблеми стала праця німецько-американського філософа Г.Йонаса «Принцип відповідальності». З'явився новий напрям прикладної етики – екоетика, що засвідчує різноманітні підходи до цієї проблематики в сучасній філософії, узагальнені в праці «Етика для майбутнього в дискурсі з Гансом Йонасом», де відповідальність за природу і довкілля постає як фундаментальна вимога [214]. Однак категорія буття містить у собі не лише буття природи, а й буття людини та людського суспільства. У «принципі благоговіння перед життям» А.Швейцер вимагає не завдавати шкоди життю без потреби, остаточною інстанцією у визначенні такої потреби є людина. «Там, де я завдаю шкоди якомусь життю, я повинен чітко усвідомлювати, наскільки це потрібно. Я не повинен робити нічого, окрім неминучого, – навіть найнезначнішого [203, с. 439]».

Тому в сучасних умовах, проблема стосунків людини і природи не може обмежуватись лише теоретичними проблемами філософії природи. Запитанням, як жити в злагоді з природою, ще запитання, як необхідно жити у злагоді один з одним. А це вже царина практичної філософії, завданням якої є пошук відповіді на запитання, як слід впорядковувати життя, як слід господарювати, яку мати техніку, які правові й матеріальні норми [61].

Для дослідження даних проблем продуктивним видається осмислення такого явища як екологізм, його концептуалізація активно відбувається в сучасній суспільній свідомості. На відміну від екології, екологізм прагне не лише науково проаналізувати наявні явища і процеси, а й знайти відповіді на гострі екологічні проблеми. «Екологізм тлумачать як сучасну форму екологічної мобілізації людей, як продукт виходу екологічних проблем за академічні межі та «безпосереднього переживання» їх масами на рівні побутової свідомості... Екологізм є формою безпосереднього переживання взаємозв'язків індивіда з довкіллям на ґрунті не лише наукових даних, а й власного досвіду і переконань, власного культурного рівня, моральності та інтуїції», – зазначає М.Кисельов [74, с. 109]. Таким чином, екологізм декларує себе ідеологією постіндустріального суспільства яка базується на численних стратегіях розвитку, політичних програмах і планах дій, практичних рекомендаціях щодо устрою соціально-економічних відносин, морально-етичних, ціннісних, культурних засад суспільства та його окремих інституцій.

Збалансований розвиток в інтерпретації сучасних вчених вбачається як перехідний процес від постіндустріального суспільства до ноосфери. Процес ноосферогенезу акцентує увагу на значущості розуму та інтелекту, раціональній організації управління переходом до сфери розумного способу життя, інтелектуально-інформаційних аспектах.

Багатоаспектність становлення сфери розуму сконцентровано на вирішенні завдань виживання цивілізації та збереженні біосфери як головних завдань сучасності в процесі ноосферогенезу. Підкреслимо, що головною ідеєю забезпечення сталого соціально-економічного розвитку у цілому в теперішній час є управління використанням ресурсів і, насамперед, ресурсів природних. А саме вони є найбільш ваговою складовою туристичних ресурсів, забезпечуючи передумови виробничої туристичної діяльності

Рівновага та збалансованість на довгострокову перспективу за концептуальними основами повинні бути в основі розвитку суспільства

загалом, окремих регіонів та, зокрема, такого міжгалузевого та міжрегіонального комплексу економіки, як туризм.

Для дослідження сталого розвитку окремих регіонів у вітчизняній науці пропонується наукова концепція переходу України на модель сталого (гармонічного, збалансованого) розвитку, модель яка базується на картографуванні еколого-економічного потенціалу території країни.

Сталий (збалансований) розвиток туризму дозволяє задовольнити сьогочасні потреби туристів, враховувати інтереси туристичної дестинації щодо збереження цієї можливості у майбутньому. При цьому передбачається управління усіма видами ресурсів таким чином, щоб економічні, соціальні й естетичні потреби задовольнялися без заподіяння шкоди біологічному різномайттю і системам життєзабезпечення. Визнання важливості сталого розвитку туризму та вирішення проблем між ключовими партнерами, у тому числі урядами, міжнародними організаціями, неурядовими організаціями та приватним сектором міжнародного туризму зумовило розробку в 1995 р. міжнародного документа «Порядок денний на XXI століття для Індустрії подорожей і туризму [36, с. 89-98]». У різних країнах світу багатьма громадами, основним джерелом доходу яких є туризм, були розроблені відповідні програми на місцевому рівні.

Принцип сталого розвитку туризму як основне вихідне положення концепції, сформульований у доповіді Генерального секретаря ООН комісії зі сталого розвитку ООН припускає, що сталий туризм зумовлює управління всіма ресурсами таким чином, що економічні, соціальні й естетичні потреби можуть задовольнятися при одночасному збереженні культурної самобутності країн.

Основним завданням сталого розвитку туризму проголошено задоволення найбільш важливих для життя потреб і прагнень людини і надання усім можливості задовольняти свої прагнення до кращого життя однаковою мірою.

Концепція сталого розвитку туризму містить у собі два ключові взаємозалежні поняття [164].

1. Поняття потреб, у тому числі пріоритетних, економічних, соціальних й естетичних.

2. Поняття ресурсних обмежень. «Основною складовою обмежень у сталому розвитку є «запас міцності» природного навколишнього середовища. А також такі складові обмежень, як економічні, культурологічні, соціально-побутові, – ті, що обумовлені станом технологій, рівнем культури й освіти населення.

Сталий розвиток туризму ґрунтується на характерних для цього процесу принципах. Вони сформульовані ВТО та Всесвітньою радою з подорожей і туризму та сконцентровані у чотирьох ключових компонентах – екологічній, економічній, культурологічній сталості, а також сталості місцевих громад з усією різноманітністю прояву їхньої життєдіяльності. У міжнародних документах і спеціальній літературі вони мають описовий характер.

Сутність загальних принципів сталого розвитку туризму, на наш погляд, така [164]:

1. Еволюційний характер та довготривалість розвитку.

Людство дійсно здатне та зобов'язане надати розвитку довготривалий характер, для того щоб воно відповідало потребам нинішніх людей, не позбавляючи при цьому майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби у відпочинку та подорожах. Еволюційність – одна з передумов довготривалого характеру розвитку, оскільки різкі стрибкоподібні зрушення в туризмі без достатнього підготовчого етапу та забезпечення інституційними структурами, інфраструктурою та кадрами, зміни уявлення представників туристичного бізнесу та самих туристів про туристські цінності може призвести до зворотного напрямку його розвитку – негативного та несталого.

2. Екологічна коректність (ефективність) туристського руху та туристичного бізнесу, сприяння збереженню та поетапному відтворенню цілісності природного середовища та культурної спадщини.

Обсяги туристського руху на певну таксономічну одиницю або DESTИНАЦІЮ не можуть збільшуватися необмежено навіть при всіх інших незмінних умовах навколишнього середовища. Це аксіома, яка не потребує доведення. Причому екологічна компонента притаманна не тільки раціональному використанню ресурсів дикої природи (природно-заповідний фонд) у туризмі, але й туристичним об'єктам, заснованим на використанні цих ресурсів – ландшафтні парки, міста-музеї, етнографічні музеї, палаци та замки з прилеглими парковими зонами та ін.

3. Гармонійність (збалансованість) усіх складових елементів сталого розвитку туризму як соціо-еколого-економічної системи.

Наявні обмеження у сфері експлуатації природних туристично-рекреаційних ресурсів певною мірою відносні, оскільки пов'язані зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності, структурою комплексу галузей певного регіону та ступенем пріоритетності туризму в ньому, рівнем соціальної організації, а також ступенем досягнень науки та техніки. Тому вагомість і ступінь розвитку кожної складової туристичної системи з часом може змінюватися, але до певних меж, за якими можливі але недопустимі негативні наслідки для будь-якої з них.

4. Соціальна справедливість доступу різних поколінь до туристичних ресурсів: природних і штучних, економічних, культурологічних і соціально-побутових.

Реалізація принципу соціальної справедливості передбачає виконання декількох завдань: постійна диверсифікація пропозиції туристичних послуг і туристичних продуктів, регіональна диверсифікація туристичного бізнесу, регулювання руху капіталу, демографії, соціальних завоювань щодо структури доходів різних верств населення, обсягу та структури вільного часу, доступу до послуг охорони здоров'я, освіти, спорту і туризму, культури

та розваг. Принципово важливими для вирішення, на наш погляд, повинні бути дві полюсні проблеми: розвиток соціального туризму та окремих його сегментів, зорієнтованих на малозабезпечені верстви населення; розвиток на науковій основі спеціалізованих, у тому числі екстремальних видів туризму, і, таким чином, узгодження способу життя людей з високим рівнем доходів з екологічними можливостями дестинацій.

5. Динамічний характер розвитку. З метою реалізації політики збалансованого розвитку загальні принципи можуть бути конкретизовані як: регулювання масштабів туристської діяльності та їх обмеження до оптимальної величини; платність за використання туристичних ресурсів; диференціація розміру плати за ресурси залежно від їх цінності; ефективне партнерство державних (центральных, регіональних і місцевих), громадських і бізнес-організацій, а також інших зацікавлених сторін у регулюванні сталим розвитком туризму; спільна, але диференційована відповідальність за порушення норм використання і умов використання туристичних ресурсів; інтегрований підхід; програмний підхід; екологічний підхід; культурологічний підхід до планування й управління туристичною діяльністю.

Критерій сталого розвитку туризму повинен бути узгоджений з критерієм сталого розвитку суспільства в цілому – забезпеченням високого рівня якості життя. У цьому контексті можна стверджувати, що саме туризм і можливість брати участь у туристському русі є одним із чинників сталого розвитку суспільства. Враховуючи загальні методологічні підходи до вироблення критеріїв щодо будь-якого процесу, а також суть цільової функції сталого розвитку туризму, необхідно наголосити на множинності його складових. На наш погляд, критерій сталого розвитку туризму повинен бути триєдиним, взаємопов'язаним за такими компонентами: доступність – якість – безпека [36, с. 89-98].

Конкретизуючи кожен з компонент визначеного критерію розвитку туристичної галузі діяльності в контексті сталості (збалансованості),

зазначимо, що доступність передбачає максимізацію задоволення туристських потреб і рівня охоплення різних демографічних і соціально-статусних груп населення туристським рухом; якість – відповідність пропозиції туристичних послуг різноманітним запитам споживачів у межах загальнолюдських етичних норм моралі, а також вимогам технічних регламентів з якості світового рівня; безпека – дотримання науково-обґрунтованих норм різних видів навантаження на довкілля у дестинаціях, дотримання технологій обслуговування різних контингентів туристів. Безпеку як складову критеріїв сталого розвитку можна розглядати проявом однією із властивостей якості. Однак, враховуючи множинність факторів і міжгалузевих взаємозв'язків її забезпечення, ця компонента виділена окремо.

На основі цих принципів, розпорядженням Кабінету Міністрів України (від 6 серпня 2008 р. № 1088-р) була схвалена Стратегія розвитку туризму і курортів [160, с. 27-32].

Метою цієї Стратегії є: підвищення рівня життя населення шляхом формування конкурентноспроможного на внутрішньому та світовому ринку національного туристичного продукту на основі раціонального використання туристичних ресурсів, збереження навколишнього середовища та відродження національної культурної спадщини, сприяння розвитку туризму і курортів; забезпечення реалізації закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, зайнятість, охорону здоров'я, безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; створення сприятливих умов для надання туристам і особам, що подорожують, а також громадянам, що потребують медичної реабілітації, відповідних туристичних, рекреаційних, екскурсійних, санаторно-курортних та оздоровчих послуг; сприяння створенню умов для зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості життя та періоду активного довголіття, збереження генофонду нації з одночасним підвищенням рівня життя та дотриманням екологічних стандартів на основі збалансованого використання природних лікувальних ресурсів і території курортів; поліпшення правових, організаційних і

соціально-економічних умов для забезпечення реалізації державної політики у сфері туризму і курортів.

Реалізація цієї Стратегії буде відбуватися трьома етапами. На першому етапі передбачається забезпечити формування нормативно-правової бази, формування конкурентоспроможного національного туристичного продукту. На другому етапі буде забезпечено: розвиток туризму і курортів з урахуванням рівня життя, традицій та культури населення; розвиток кадрового потенціалу у сфері туризму і курортів; поглиблення міжнародного співробітництва. На третьому етапі передбачається забезпечити: раціональне використання та охорону туристичних і природних лікувальних ресурсів; збалансованість усіх складових елементів розвитку туризму і курортів як соціально відповідальної, екологічно спрямованої та економічно ефективної діяльності; надання високоякісних послуг відповідно до потреб туристів і осіб що подорожують; дотримання конституційних прав громадян у сфері туризму і курортів.

Стратегія сприятиме: поліпшенню життя населення, зростанню частки туризму і курортів у формуванні внутрішнього валового продукту; додержанню визначних державних соціальних гарантій стосовно кожного громадянина незалежно від місця його проживання; створення умов для розвитку окремих територій, своєчасного і комплексного розв'язання проблем охорони навколишнього середовища; відродженню національної культури та народних ремесел, формуванню національної самосвідомості та вихованню молоді на засадах патріотизму; збереженню і відновленню унікальних природних та історико-культурних ресурсів, історичних місць України, залученню інвестицій у розвиток інженерно-транспортної та комунальної інфраструктури; істотному поліпшенню стану навколишнього природного середовища на територіях об'єктів туристичної та курортної інфраструктури; зменшенню невиправданих бюджетних витрат, раціональному використанню фінансових і матеріальних ресурсів, наповненню бюджетів усіх рівнів, надходженню валютних коштів;

створенню нових та збереженню наявних робочих місць, розвитку малого та середнього підприємництва у сфері туризму і курортів, розширенню сфери тимчасової зайнятості населення у сільській місцевості; подолання бідності, безробіття, формування середнього класу; підвищенню безпеки туристів і осіб, що подорожують, захисту їх прав, законних інтересів і збереженню майна; створенню сучасних об'єктів туристичної інфраструктури в межах територій з високою концентрацією природних та історико-культурних туристичних і рекреаційних ресурсів; удосконаленню системи інформаційного забезпечення сфери; розробленню державної та місцевих програм розвитку туризму і курортів, економічно обґрунтованих планів їх виконання; розвитку міжнародного співробітництва; зростанню обсягів інвестицій у сфері туризму і курортів.

Таким чином, сталий розвиток туризму являє собою процес постійних об'єктивних закономірних змін, в якому масштаби використання ресурсів, напрями інвестицій, орієнтація наукового, технічного та культурно-освітнянського розвитку й інституційних перетворень повинні узгоджуватися в площині можливостей задоволення туристських потреб теперішніх і майбутніх поколінь.

Висновки до третього розділу

Туризм як сфера комплексної діяльності спрямована на задоволення широкого спектру соціокультурних потреб людини. Це накладає відбиток на характер діяльності, потребує обговорення відповідного кодексу правил, принципів організації цієї діяльності. Не можна забезпечити повноцінний відпочинок, отримання позитивного настрою несправедливими засобами. Доведено, що етика у все більшій кількості видів практичної діяльності в туризмі посилює моральну компоненту, в тому числі і в туристичному бізнесі.

Роль головного стимулу цілеспрямованої активності туристичного підприємництва, кампанії, фірми виконує підприємницька функція; соціально-економічна – сприяє розвитку конкретного суспільства, є ефективним засобом боротьби з бідністю, формує сучасну соціальну культуру, забезпечує ресоціалізацію, завпроваджує нову господарчу (бізнесову) та соціальну етику, де головним призначенням професійної діяльності бізнесмена є його «соціальний обов'язок» (М.Фрідман), сприяє стабільному розвитку суспільства; культурно-освітня – допомагає підготовці кадрів для сфери туризму.

Особливо важливу роль у загальному контексті проблематики праксеології туризму відіграє актуалізація творчого (інноваційного) потенціалу фахівців галузі туризму, підготовка кадрів для сфери туризму.

Доведено, що вагому роль в осмисленні праксеології туризму належить інституту гостинності – індустрії, потужному механізму, що забезпечує високий рівень комфорту, задовольняє різноманітні побутові і господарські запити гостей.

Визначено, що велике значення в практичних вимірах туризму відіграє культура – діяльність суб'єктів яка спрямовується на засвоєння цінностей і норм, сприяє збагаченню духовного світу особистості. В цьому аспекті культурні потенції туризму реалізуються в різних формах практичної діяльності: організація та проведення екскурсій, музейна робота, культурне обслуговування, етикет, організація культурного досуга відпочинку, проведення концертів тощо. Пізнаючи, слухаючи розповіді і спостерігаючи, людина розкодує культурні символи тим самим освоює їх, робить своїм («привласнює»), оцінює з точки зору власної культурної практики.

Визначено, що як і будь-якому соціальному явищу, туризму притаманні внутрішні суперечності. Моральна оцінка туризму полягає не лише в його незаперечних позитивних наслідках для

утвердження справедливого та гуманного соціального порядку, але й нерозривно пов'язана також з недоліками які полягають у взаємозв'язку між природоохоронною діяльністю і розвитком туризму. Споживаючи природні ресурси туризм створює не лише екологічні, а й культурні і соціальні проблеми.

Доведена необхідність змін, розвитку нових напрямів туризму (м'який, альтернативний). Одним із стабілізаторів соціального розвитку, дієвою відповіддю на негативні наслідки глобалізації стає стратегія сталого розвитку туризму, принципи якого в багатьох випадках відповідають базовим принципам екотуризму і безпосередньо запозичують деякі з них. Спільне, узгоджене існування з природою, тобто коезистенція, є не просто вимога часу, але й вирішальною умовою самозбереження людства і людяності. Екологічні передумови полягають у необхідності усвідомлення обмеженості та вразливості природних ресурсів і цінностей та відповідальності за їх збереження, відновлення перед наступним поколінням, оскільки туристичні ресурси – це право не лише нинішніх поколінь, але й майбутніх.

Доведено, що велике соціальне значення мають такі характерні функції екотуризму як: збагачення туристів життєво важливими загальнокультурними і природнонауковими екологічними знаннями, в тому числі в сфері екологічної безпеки; емоційне оздоровлення; соціалізація світогляду туристів шляхом формування їх екологічної культури, яка включає нові, важливі для стійкого розвитку суспільства ціннісні орієнтації і поведінку; формування толерантного відношення до незнайомих раніше культур і етносів, до їх способів життя і традицій. Отже, не менш важливими наряду з вирішенням екологічних проблем постають завдання збереження історико-культурної спадщини, а також проблеми збереження самої людини як біологічної істоти.

Доведено, що для переходу всіх видів туризму на шлях сталого розвитку необхідно прийняття різних, нестандартних заходів. Головне, щоб цей процес був двусторонній як з боку туристів, які повинні об'єктивно оцінювати свої запити, бути готовими до отримання нових послуг, так і з боку приймаючої сторони, якій потрібно впроваджувати і рекламувати тільки форми, що ґрунтуються на концепції сталого розвитку. Тоді досягнення поставленої мети стане більш реальним.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено осмислення феномену туризму як соціоетичного чинника суспільного життя, наведені теоретичні узагальнення, визначені напрями подальшої розробки соціоетичної проблематики туризму. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження стали роботи класиків соціальної і моральної філософії, в яких здійснювалась рефлексія над феноменом подорожей, роботи сучасних фахівців-туризмологів, прикладної, професійної етики, морального виховання та соціалізації особистості.

Соціально-філософський аналіз туризму як соціоетичного чинника суспільного життя здійснювався за допомогою низки теоретико-методологічних підходів. Таких як соціально-філософський, що уможливило представити туризм в якості специфічного соціального інституту, особливої суспільної інфраструктури; системний підхід, що дозволяв розглядати туризм як суспільне явище, елементи якого у своїй взаємодії впливають на всі сторони суспільного життя; діяльнісний підхід, що забезпечував аналіз туризму як сфери духовно-практичної активності індивідів. Розкривав туризм через поняття суспільних взаємодій, різноманітних форм людського спілкування, міжлюдських зв'язків, діалогу. Конкретизацією зазначених підходів в дисертації виступили такі методи дослідження, як: екзистенційний, культурологічний, синергетичний та туризмологічний.

Вперше здійснено комплексний аналіз туризму як соціального інституту, впливового чинника суспільного життя. Визначено, що подібно іншим соціальним інститутам, туризм має свою специфічну структуру яка включає в себе: розгалужену соціальну службу, систему подорожей та екскурсій; рекреалогію яка заснована на антропоцентричній парадигмі. Туризм впливовий провідник «народної дипломатії», важливий сегмент комунікативної культури. Він є суспільною сферою гостинності яка з часом

перетворилася на справжню індустрію, включає в себе численні готелі та інші засоби розміщення; засоби транспорту; центри харчування та розваг, місця пізнавального, ділового, оздоровчого, спортивного та іншого призначення; підрозділи які виконують туроператорську і турагентську діяльність; а також організації, що надають екскурсійні послуги та послуги гідів-перекладачів. Туризм також виступає невід'ємним елементом господарської діяльності, це складний міжгалузевий комплекс, де формується і реалізується туристський продукт; особливий вид економічної, підприємницької, бізнесової діяльності; сфера відпочинку людей, спосіб життя, своєрідне хобі тощо.

Виконуючи цілу низку різноманітних функцій туризм істотно доповнює діяльність інших соціальних інститутів, збагачує їх. Він сприяє реалізації принципів відкритості, партнерства і кроскультурної взаємодії. Відбувається розширення взаємодії соціальних суб'єктів, в тому числі і цілих соціумів у існуючому глобальному просторі.

Як соціальний інститут, туризм здатний ефективно сприяти розв'язанню актуальних соціальних, моральних і культурних проблем в нестабільній соціальній ситуації, виробляти нові програми і стратегії забезпечення якісно нового рівня суспільного розвитку. Створюючи нові робочі місця, сприяти розв'язанню такої гострої соціальної проблеми як зайнятість працездатних. Здійснюючи процеси соціалізації та ресоціалізації значних верств населення туризм виступає одним із впливових чинників олюднення всієї сукупності суспільних і міжособистісних зв'язків. Туризм виконує важливу роль гуманістично орієнтованої кроскультурної комунікації, яка є регулятором взаємодії людей різних соціальних устроїв і відмінних культурних систем. Тим самим робить внесок у становлення комунікативної моралі як етичного пріоритету цивілізації XXI-го століття.

Туризм сприяє зміцненню багатостороннього міжнародного співробітництва, посилює внесок народів в процес досягнення балансу

спільних інтересів, забезпечує матеріальне і духовне взаємозбагачення і зміцнює мир та злагоду, сприяє національній і міжнародній безпеці.

Доведено, що соціально позитивний вплив туризму полягає в морально-культурному оздоровленні і розвитку суспільства. Як ключовий елемент соціальної інфраструктури туризм сприяє формуванню соціальної культури, толерантності, в певній мірі пом'якшує протиріччя й знімає напругу у відносинах між народами. Вплив туризму на суспільну культуру та масову свідомість визначають такі домінуючі аксеологічні екзистенціали як «благо» (добро), «свобода», «спілкування», «відповідальність». Вони є визначальними етичними екзистенціалами туристської поведінки. Завдяки «туристській свободі», яка є ядром мотиваційної системи «людини, що подорожує» (*homo viator*), свободі вибору особистість проявляє свою соціальну сутність, самовизначається, самореалізується. Засобами спілкування утворюється «мультикультурний простір», в якому здійснюються діалогові контакти індивіда зі світом «Іншого», формується культура толерантності і взаєморозуміння.

Отже, впливаючи на всіх суб'єктів туристичного процесу, туризм формує в них підприємницьку, комунікативну, екологічну, етичну та екзистенціальну культуру.

В основу дослідження ціннісних орієнтацій в туристичній діяльності покладено принципи морально-ціннісного ставлення до культури (збереження та відновлення культурних цінностей, зокрема, збереження, відновлення та примноження культурних пам'яток як туристичних атракцій та засобів патріотичного виховання). Наряду з духовними та культурними цінностями розглянуті цінності які є туристичними ресурсами (природні багатства та матеріальні цінності, тобто ті ресурси, безконтрольне використання яких може призвести до їх виснаження або навіть повного зникнення). Активно переймаючись охороною історико-культурних пам'яток і збереженням природних заповідників, туризм виступає як один із впливових чинників «олюднення» всієї сукупності суспільних і

міжособистісних зв'язків, їх облагородження на засадах культури. Запропонована необхідність змін, розвитку нових напрямів туризму (м'який, альтернативний).

Основною базовою потребою існування і розвитку туризму є стабільність. Забезпечуючи своїми можливостями цю потребу туризм тим самим сприяє збереженню суспільного життя в цілому.

Розкрита концептуальна сутність і основні ознаки «відповідального туризму» в сучасних соціальних практиках. Вирішенню цього завдання допоможе стратегія сталого розвитку туризму, в основу якого положено три принципово нові коекзистенційні моделі: екологічна стійкість, соціокультурна усталеність, економічна стабільність.

Отже, свою методологічну «місію» і функціональну соціально значущу роль туризм як чинник, детермінуюче начало виконує різнопланово. Своїми можливостями він сприяє розвитку соціально-економічної сфери суспільства, вдосконалює всі системи суспільних зв'язків; впливає на продуктивність всіх сумісних з ним галузей господарства, гармонізує їх взаємозв'язки; бере активну участь у розв'язанні гострих екологічних проблем.

Виключно важлива роль туризму у вирішенні завдань гуманізації суспільної та індивідуальної свідомості мільйонів учасників туристичного руху, збагачення змісту програм виховання молодого покоління. Незаперечна роль туризму як рекреаційного і гедоністичного джерела задоволення людських потреб. Туризм вагомий стабілізуючий чинник суспільного життя під час порушення балансу між позитивними і негативними тенденціями соціального поступу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. III Международный форум «Туризм: наука и образование» Пленарные доклады; 19-21 мая 2009 г., Москва-Химки. – Химки, 2009. – 199 с.
2. Аббаньяно Н. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм / Н. Аббаньяно; [пер. с ит. А. Л. Зорина] – СПб. : Алетейя, 1998. – 505 с.
3. Аббаньяно Н. Мудрость философии и проблемы нашей жизни / Н. Аббаньяно; [пер. с ит. А. Л. Зорина]. – СПб. : Алетейя, 1998. – 305 с.
4. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода / Н. Аббаньяно // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С. 146-157.
5. Абрамов В. В. Туризм – вседозволенность или достижение мировой культуры / В. В.Абрамов // Культура і освіта фахівців туристської сфери: сучасні тенденції та прогнози: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : КУТЕП, 2005. – С. 434-438.
6. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.
7. Апресян Р. Г. Добро и польза / Р. Г.Апресян // Этическая мысль. – М. : Республика, 1991. – С. 13-37.
8. Арутюнян Ю. В. Этносоциология / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, А. А.Сусоколов. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 271 с.
9. Афиногенов Д. В. Свобода, наука, природа. (Об истоках глобального экологического кризиса) / Д. В. Афиногенов // Общественные науки и современность. – 2001. – №4. – С. 149-159.
10. Базалук О. О. Філософія космічного туризму / О. О. Базалук // Праксеологія туризму. – К. : КУТЕП, 2009. – С. 30-36.

11. Балийская декларация по туризму. Принята на Втором международном форуме, о.Бали (Индонезия), 24-27 сентября 1996 г. // Туризм в Україні: Збірник нормативно-правових актів у пяти томах. Т. 5. – Ужгород: ІВА, 2000. – С. 209-210.
12. Басюк Д. І. Основи туризмології : [навч.-метод. посіб.] / Д. І. Басюк. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2005. – 204 с.
13. Бевзенко Л. Д. Гуманизм, выживание, необходимость новой картины мира / Л. Д. Бевзенко // Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / НАН Украины; Институт социологии. – К., 2002. – С. 96-97.
14. Бевзенко Л. Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Любов Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К. : Інститут соціології НАН України. – 2007. – №4. – С. 132-151.
15. Бэкон Ф. О путешествиях / Френсис Бэкон; [пер. с англ.] // Опыты или наставления нравственные и политические : [соч. в 2 т.; 2-е изд., испр. доп.] – М. : Мысль, 1978. – Т.2. – С. 390-392.
16. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев – М. : Правда, 1989. – 607 с.
17. Бердяев Н. А. Мир творчества. «Смысл творчества» и переживание творческого экстаза / Бердяев Н. А. // Самопознание : [(опыт философской автобиографии)]. – М. : Международные отношения, 1990. – С. 194-209.
18. Береговий Я. А. Актуальні проблеми впровадження толерантності в суспільно-державну і міжнародну практику / Я. В. Береговий // Педагогіка толерантності: – 2005. – №4 (34); 2006. – №1 (35). – С.47-59.
19. Бернстайн Р. Дж. Возрождение прагматизма / Р. Дж. Бернстайн // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 107-120.
20. Бех В. П. Философия социального мира: гносеологический анализ / В. П. Бех. [отв. ред. Р. А.Додонов]. – Запорожье : «Тандем – У», 1999. – 284 с.

21. Больнов О. Ф. Зустріч / О. Ф. Больнов // Ситниченко Л. А. Першоджерала комунікативної філософії: навч. посіб. [для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів] / Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Либідь, 1996. – 176 с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).
22. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер; [пер. с нем. М. И. Левиной и др.] ; под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит. – М. : Республика, 1995. – 463 с. – (Мыслители XX века).
23. Бубер М. Учение Хайдеггера / Бубер Мартин // Два образа веры; [пер. с нем.] ; под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. – М. : Республика, 1995. – 464 с. – (Мыслители XX века).
24. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер; [пер. с нем. Ю. С. Терентьева, Н. Файнгольда]. – М. : Высш. шк., 1993. – 175 с. (Б-ка философа).
25. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
26. Виндельбанд В. История древней философии/ / Вильгельм Виндельбанд; [пер. с нем.]; под ред. А. И. Введенского. – К. : Тандем, 1995. – 368 с.
27. Витгенштейн Л. Философские работы / Людвиг Витгенштейн; [пер. с нем. М. О. Козловой]. – М. : Гнозис, 1994. – Ч.1. – 612 с.
28. Гаагская декларация по туризму. Гаага, 14 апреля 1989 года // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні : Зб. нормат.-правов. актів / Під заг. ред. В. К. Федорченка; Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 63-68.
29. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас; [пер.з нім. та комент. В. М. Купліна]. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
30. Гавриленко І. М. Соціальний розвиток : [навч. посіб.] / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. – К. : КНУ, 2001. – 484 с.
31. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і деконструкція: дискусія Г.-Гадамера та Ж. Дерріди // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів : Літопис, 1986. – 636 с.

32. Гастинщиков В. Г. Народні традиції, їх знання і розуміння в практиці міжнародної туристичної діяльності / В. Г. Гастинщиков // Практика сучасного туризму: соціальна та економічна ефективність : Матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конф. (14 жовтня 2008 р.). – К. : КУТЕП, 2009. – С. 74-81.
33. Гатальська С. М. Проблеми культури як діалогу культур / С. М. Гатальська // Філософія культури: підруч. – К. : Либідь, 2005. – С. 253-264.
34. Гегель Ф. Политические произведения / Ф. Гегель. – М. : Наука, 1978. – 438 с.
35. Геращенко И. Читая Гете. О гуманистических ценностях прагматизма / И. Геращенко // Высшее образование в России. – М., 1998. – №3. – С. 100-104.
36. Глобальный этический кодекс туризма. Сантьяго (Чили), 1 октября 1999 года // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. Збірник нормативно-правових актів / Під заг. ред. проф. В. К. Федорченко; Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 89-98.
37. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т.2 / Т. Гоббс / Сост., ред., авт. примеч. В.В.Соколов; [пер. с латин. и англ.] – М. : Мысль, 1991. – 731 с. – (Философское наследие).
38. Говоров С. Эволюционная теория в применении к науке о нравственности / С. Говоров // Вера и разум. – 1889. – №5. – С. 190-197.
39. Головащенко О. В. Туристська активність як форма реалізації людиною свого потенціалу / О. В. Головащенко // Філософія туризму: [навч. посіб.]. – К. : Кондор, 2004. – С. 179-186.
40. Горак Г. І. Екзистенціальність людського буття у природних вимірах та природно-рекреаційні можливості туризму / Г. І. Горак // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання / За ред. В. С. Пазенка. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 136-145.

41. Горський В. Подорож як феномен культури / В. Горський // Наукові записки КУТЕП: Збірник / Редкол. : Пазенок В. С. (голова) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Вип.3. – С. 56-62.
42. Горський В. С. Подорож як феномен культури / В. С. Горський // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 68-75.
43. Горський С. В. Соціологія туризму / С. В. Горський // Соціологія: навчальний посібник. – К. : КУТЕП, 2003. – С. 69-78.
44. Грабар Г. Гостинність у соціокультурній сфері туризму як основний предмет філософського аналізу / Г. Грабар // Вища освіта України. – 2010. – №1. – С. 77-83.
45. Григорьев А. Философская тематизация концепта «путешествие» (охота за истиной) / А. Григорьев // Вопросы философии. – 2009. – №10. – С. 40-47.
46. Громыко Ю. Деятельностный подход: новые линии исследований / Ю. Громыко // Вопросы философии. – 2001. – №2. – С. 116-123.
47. Грушин Б. А. Возможность и перспективы свободы / 10 полемических вопросов и ответов / Б. А. Грушин // Вопросы философии. – 1988. – №5. – С. 3-18.
48. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / [Лях В. В., Соболев О. М., Райда К. Ю. та ін.] ; відп. ред. В. С. Пазенок. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 380 с.
49. Декларація Мехіко щодо політики у сфері культури. Прийнята на Всесвітній конференції в Мехіко (26 липня-6 серпня 1982 р.). – ЮНЕСКО. Культура. – 1984. – №3. – С.75-84.
50. Де Шарден П. Т. Феномен человека (планетаризация людства) / П. Т. Де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
51. Джеймс Лалл. «Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід» / Джеймс Лалл [пер. з англ. Олександра Гриценка (розд. 1-3, 7, 8-10),

Сергія і Тамари Гарастович (розд. 5, 6, 8), Анастасії Гриценко (розд. 4)]; за ред. О. Гриценка та Н. Гончаренко]. – К. : «К.І.С.», 2002. – 264 с.

52. Диоген Лаэртский. Сократ / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / АН СССР, Ин-т философии ; общ. ред. и вступ. статья А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1979. – С. 109-118.

53. Документ Акапулько / В. Д. Уваров, К. Г. Борисов // Международные туристские организации. Справочник. – М. : Международные отношения, 1990. – С. 248-254.

54. Друкер Питер Ф. Бизнес и инновации / Питер Ф. Друкер; [пер. с англ.]. – М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 423 с.

55. Дьюи Дж. Реконструкция философии / Дж. Дьюи. – М. : Логос, 2001. – 162 с.

56. Жадько К. В. Феномен міжнародного туризму: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / К. В. Жадько. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.

57. Житнигор Б. С. Туризм: загадка притягательности путешествий и торговля эмоциональным познанием / Б. С. Житнигор, В. В. Павлов // Индустрия туризма. Книга 1 : Искусство удивлять. – Бендери : Полиграфист, 2008. – С. 9-39.

58. Житомирский В. С этикой туризма ясно. Осталось придумать, как заставить ей следовать / В. Житомирский // Туризм: практика, проблемы, перспективы. – 2000. – №10. – С. 24-26.

59. Йонас Г. Майбутнє людства і майбутнє природи / Ганс Йонас [пер. з нім.] // Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К. : Лібра, 2001. – С. 206-207.

60. Єрмоленко А. М. Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії: Дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 / А. М. Єрмоленко. – К., 1996. – 422 с.

61. Єрмоленко А. М. Екоетика у світлі парадигмального повороту в філософії (попередні зауваги до критики екологічного розуму) / А. М. Єрмоленко // Філософська думка. – 2008. – №3. – С. 88-108.
62. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: [підруч.] / А. М. Єрмоленко [авт. пер. з нім. А. Єрмоленко]. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
63. Єрмоленко А. М. Феномен туризму у світлі взаємодії стратегічної та комунікативної дії / А. М. Єрмоленко // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 146-156.
64. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / НАН Украины. Ин-т философии / А. Н. Ермоленко. – К. : Наук. думка, 1994. – 200 с.
65. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / В. П. Заблоцький. – Донецьк : Янтар, 2001. – 368 с.
66. К итогам XXII Всемирного философского конгресса // Вопросы философии. – 2009. – №1. – С. 3-4.
67. Каган М. С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
68. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю // Философские науки. – 1989. – №7. – С. 123-128.
69. Карпухин О. И. Самооценка молодежи как индикатор ее социокультурной идентификации / О. И. Карпухин // Социс. – 1998. – №5. – С. 89-90.
70. Квартальнов В. А. Народная дипломатия и туризм: Исторические уроки и новые вызовы времени : Моногр. : ист.-методол. и упр. аспекты / В. А. Квартальнов; Рос. междунар. акад. туризма. – М. : Сов. спорт, 2000. – 254 с.
71. Квартальнов В. А. Биосфера и туризм: Глобальное взаимодействие и экология, география научных исследований территорий туристского назначения, культура мира, системы туристских миграций,

педагогика, социология и стратегия управления : [В 5т.] / В.А.Квартальнов. Т.3 Социальное пространство спорта и туризма. – М. : Наука, 2002. – 434 с.

72. Кэмпбелл Дж. Пути к блаженству. Мифология и трансформация личности / Джозеф Кэмпбелл. – М. : Открытый мир, 2006. – 320 с.

73. Кізіма В. В. Субстанційні виміри феномену туризму / В. В. Кізіма // Філософські нариси туризму : [наук.-навч. видання]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 100-122.

74. Кисельов М. М. Екологічні виклики на межі тисячоліть / М. М. Кисельов // Філософська думка. – 2006. – №2. – С. 101-118.

75. Кисельов М. М. Туризм і природознавство: філософсько-світоглядний аспект / М. М. Кисельов // Філософські нариси туризму: [наук.-навч. видання]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 157-169.

76. Кисилев Г. С. Смыслы и ценности нового века / Г. С. Кисилев // Вопросы философии. – 2006. – №4. – С. 3-16.

77. Коваadlo Г. Толерантність як вимога розуму та взаємного самообмеження / Г. Коваadlo // Філософські діалоги 2010. – Ч.1 : зб. наук. праць. [філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І.Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження)]. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди, 2010. – С. 159-169.

78. Кожем'яка О. Довіра як образ віри у філософській антропології Мартіна Бубера / О. Кожем'яка // Філософські діалоги 2010. – Ч.1 : зб. наук. праць. [філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І.Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження)]. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди, 2010. – С. 271-275.

79. Колотуха О. Соціальний туризм в Україні. Проблеми та перспективи розвитку / Олександр Колотуха // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 20 (649). – травень. – С. 3-5.

80. Копилова С. В. Екзистенціали людського буття: автореф. дис. на здобуття наук. канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. В. Копилова. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.

81. Котарбинський Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинський [пер. с польск.]. – М. : Экономика, 1975. – 271 с.
82. Кривега К. В. Туризм як прояв свободи сучасної особи / К. В. Кривега // Нова парадигма. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 43. – С. 13-24.
83. Кручек О. А. Екологічний туризм як важливий чинник сталого розвитку туристичної галузі (праксеологічний аспект) / О. А. Кручек // Наукові записки КУТЕП: [зб. наук. праць] : Серія : філос. науки : Вип. 7 / Редкол. Пазенок В. С. (голова). – К. : КУТЕП, 2010. – С. 144-158.
84. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / Сергей Крымский. – К. : Курс. 2000. – 308 с.
85. Кун М. А. Легенди і міфи Стародавньої Греції / М. А. Кун. – Х. : Фоліо, 2008. – 448 с.
86. Курас І. Ф. Філософія і туризм / І. Ф. Курас // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 6-12.
87. Кьеркегор С. Страх и трепет. / С. Кьеркегор [пер. с дат., коммент. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева]. – М. : Республика, 1993. – 383 с. – (Б-ка этич. мысли).
88. Лапін Н. І. Соціокультурний підхід і соціально-функціональні структури / Н. І. Лапін // СОЦИС. – 2000. – №7. – С. 3-9.
89. Ларошфуко Франсуа де. Максимы. Лабрюйер Ж. Характеры, или нравы нынешнего века. Сент-Эвремонт Ш. Избранные беседы. Вовенарг Л. Введение в познание человеческого разума. Размышления и максимы. Шамфор С.-Р. Максимы и мысли: пер. с фр. / М. Ларошфуко. – М. : АСТ, 2004. – 799 с.
90. Левінас Еманюель. Відповідальність за ближнього / Е. Левінас ; [пер. с франц. О. Білого] // Етика і безкінечність. Діалоги з Філіппом Немо. – К. : Port-Royal, 2001. – 138 с.

91. Левінас Еманюель. Чи є онтологія фундаментальною? // Між нами : Дослідження. Думки-про-іншого / Еманюель Левінас [пер.з фр. В. Куринського]. – К. : Дух і Літера : Задруга, 1999. – 312 с.– (Біб-ка ХХІ століття).
92. Лекторский В. А. Идеалы и реальность гуманизма / В. А. Лекторський // Вопросы философии. – 1994. – №6. – С. 22-28.
93. Локк Д. Опыты о законе природы / Локк Дж. Сочинения : В 3 т. ; [пер. с англ. и лат. – Т.3 / Ред. и сост., автор примеч. А. Л. Субботин]. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
94. Локк Д. Избранные философские произведения в двух томах. Том II. / Д.Локк. – М. : Социально-экономическая литература, 1960. – 532 с.
95. Лоренц К. Год серого гуся / К. Лоренц [пер. с нем. И. Гуровой]. – М. : Мир, 1984. – 191 с.
96. Лукашевич О. М. Психологія міжособистісного спілкування / О. М. Лукашевич, М. І. Скрипник. – К. : КУТЕП, 2007. – 62 с.
97. Льовіт К. До питання Гайдеггера про буття: природа людини і світ природи / Мартін Гайдеггер очима сучасників; зб.; [пер.з нім. М. Д. Култаєва] ; відп. ред. Л. А. Ситниченко. – К. : Стилос, 2002. – С. 53-55. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
98. Льюис Р. Д. Деловая культура в международном бизнесе / Р. Д. Льюис. – М. : Дело, 2006. – 350 с.
99. Лысенко В. Г. Познание чужого как способ самопознания: Запад, Индия, Россия (попытка ксенологии) / В. Г. Лысенко // Вопросы философии. – 2009. – №11. – С. 61-77.
100. Любивий Я. В. Динамика и тенденции развития современного массового сознания / Я. В. Любивий. – К. : Наукова думка, 1993. – 158 с.
101. Лях В. В. Екзистенційні виміри туристичної подорожі / В. В. Лях // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 170-176.
102. Лютий Т. В. Культура масова і популярна: теорії та практики /

Тарас Лютий, Олег Ярош. – К. : Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 2007. – 124 с.

103. Лях В. В. Специфіка виявів свободи в інформаційному суспільстві / В. В. Лях // Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри: Матеріали науково-теоретичної конференції 26 жовтня 2007 р. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2007. – С. 55-58.

104. Лях В. В. Зміна філософсько-світоглядних орієнтацій у постіндустріальну добу / В. В. Лях // Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плинного світу [навч. посіб.] ; відп. ред. Пазенок В. С. – К. : Укр. Центр духовної культури, – 1999. – С. 53-74.

105. Маєр-Абіх Клаус Міхаель. Відповідальність за природу / Маєр-Абіх Клаус Міхаель // Питання на захист природи. Від довкілля до спільно світу [пер. з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2004. – С. 65-70.

106. Макінтайр А. После добродетели. Исследование теории морали / А. Макінтайр. – М. : Академический проект, 2000. – 384 с.

107. Малахов В. А. Моральний та екзистенційний вимір туризму. Всеукраїнський круглий стіл «Філософія туризму» / В. А. Малахов. – К. : КУТЕП, 2002. – С.10-15.

108. Малахов В. Свобода як невимушеність / В. Малахов // Виміри людського буття: логіка, методологія, семіотика культури: за матеріалами конференції до 75-річчя академіка М. В. Поповича // Філософські діалоги '2009: Зб. наук. праць. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2009. – С. 106-112.

109. Малахов В. А. Апологія туризму. Екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування / В. А. Малахов // Філософські нариси туризму: [наук.-навч. видання]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 123-135.

110. Манильская декларация по мировому туризму. Принята

Всемирной конференцией по туризму, проходящей в Маниле (Филиппины) с 27 сентября по 10 октября 1980 года // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. Збірник нормативно-правових актів / Під заг. ред. проф. В. К. Федорченко; Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 53-57.

111. Манильская декларация по социальному воздействию туризма. Принята 22 мая 1997 года в г.Маниле (Филиппины) // Туризм в Україні: Збірник нормативно-правових актів у пяти томах. – Ужгород : ІВА, 2000. – Т.5. – 280 с.

112. Манфред А. З. Три портрета эпохи Великой французской революции / А. З. Манфред. – М. : Политиздат, 1980. – С. 38-39.

113. Марко Поло. Книга о разнообразии мира; [пер. И. М. Минаева]. Текст воспроизведен по изданию : Джованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны. Книга Марко Поло. – М. : Мысль. – 1997. – 468 с.

114. Марсель Г. Homo viator / Г. Марсель. – К. : Пульсари, 1999. – 317 с.

115. Маслоу А. Маслоу о менеджменте. Самоактуализация. Просвещенный менеджмент. Организационная теория / А. Маслоу [пер. с англ. Н. Левкина, А. Чех]. – СПб. : Питер, 2003. – 413 с. – (Теория и практика менеджмента).

116. Маслоу Абрахам Гарольд. Дальние пределы человеческой психики / Маслоу А.; [пер. А. М. Татлыдаева]. – СПб. : ЕВРАЗИЯ, 1997. – 430 с.

117. Матье Л. Сбережем Землю / Л. Мате ; [пер. с фр. Т. К. Черемухиной] ; науч. ред. и предисл. С. А. Евтеева. – М. : Прогресс, 1985. – 173 с.

118. Международный туризм : Правовые акты / Сост. Н.И. Волошин. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 400 с.

119. Мирошников Ю. И. Аксиология: концепция эмотивизма / Ю. И. Мирошников. – Екатеринбург : УрО РАН, 2007. – С. 5-13.
120. Монреальская декларация «К гуманному и социальному видению туризма». Принята Генеральной ассамблеей БИТС 12 сентября 1996 г. // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні : Збірник нормативно-правових актів / Під заг. ред. проф. В.К.Федорченка. Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С.80-84.
121. Монтень М. Об искусстве жить достойно. Философские очерки / М. Монтень; изд. 2-е.; сост. и авторы предисл. А. Гулыга и Л. Пажитнов. – М. : Дет. лит., 1973. – 206 с.
122. Монтень М. Опыты. В 3 кн. Кн. 3-я / Мишель Монтень // Об опыте. Глава XIII. – СПб: Кристалл, Респекс, 1998. – 704 с.
123. Монтень М. Опыты. Избранные эссе / Мишель Монтень. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
124. Мудрик А. М. «Сродна» праця як основний принцип розвитку творчої особистості: педагогічна спадщина Григорія Сковороди / А. М. Мудрик // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Укр. Центр дух. культури, 2000. – Вип.16. – С. 71-88.
125. Нападиста В. Г. Свобода волі як провідна ідея етичних пошуків / Нападиста В. Г. // Історія етики в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : навч. посібник. – К. : Либіль, 2004. – С. 154-164.
126. Нэш Родерик. Дикая природа и американский разум / Р. Нэш; [сокр. пер. с англ. Сергей Колос, Владимир Борейко]; Киевский эколого-культурный центр. – К. : Логос, 2001. – 202 с.
127. Николаев Ю. Н. Эмиль Дюркгейм как социальный философ / Ю. Н. Николаев // Социологические исследования. – М.: РАН, 1978. – №2. – С. 31-35.
128. Нова парадигма гуманізму в філософії ХХ ст. // Гуманізм : сучасні інтерпретації та перспективи [Пазенок В. С., Лях В. В., Соболев О. М. та ін.]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – С. 73-88.

129. Новиков В. С. Инновации в туризме / В. С. Новиков ; учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. Заведений] ; 3-е изд., испр. и допол. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 208 с.
130. Организация международного туризма : учеб. пособ. [для студ. системы СПО] ; под ред. проф. А. А. Скамницкого. – М. : Гардарики, 2008. – 250 с.
131. Павленко В. М. Етнопсихологія / В. М. Павленко, С. О. Таглітін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.
132. Пазенок В. С. Філософія та праксеологія туризму / В. С. Пазенок // Практика туризму. – К. : КУТЕП, 2009. – С. 3-29.
133. Пазенок В. С. Альтернативный туризм: концепция и практика / В. Пазенок / НВК «Туризм, готельне господарство, економіка і право» / Гостиничный бизнес. – 2005. – №4. – С. 24-29.
134. Пазенок В. С. Свобода як вибір особистості / В. С. Пазенок // Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри : Матеріали наук.-теор. конф. 26 жовтня 2007 р. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2007. – С. 35-38.
135. Пазенок В. С. Феномен свободи у сучасних західних філософських концепціях / В. С. Пазенок // Свобода : сучасні виміри та альтернативи; відп. ред. В. С. Пазенок та В. В. Лях. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2004. – С. 11-56.
136. Пазенок В. С. Філософія туризму / В. С. Пазенок // Філософія туризму : навч. посіб. – К. : Кондор, 2004. – С. 7-28.
137. Пазенок В. С. Філософія туризму / В. С. Пазенок // Філософські нариси туризму: наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 14-35.
138. Парадигма гуманізації соціуму в соціосинергетичних концепціях // Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / [Пазенок В. С., Лях В. В., Соболев О. М. та ін] ; відп. ред. В. С. Пазенок. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 380 с.

139. «Перевідкриття гуманізму» нові виміри гуманістичної традиції. Вступ // Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / [Пазенок В. С., Лях В. В., Соболев О. М. та ін] ; відп. ред. В. С. Пазенок – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – С. 3-8.
140. Платон. Діалоги / Платон. – Харків : Фоліо. – 2008. – 349 с. – (Бібліотека світової літератури).
141. Покровский Н. Е. Туризм: от социальной теории к практике управления: учеб. пособие / Н. Е. Покровский, Т. И. Черняева. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Университетская книга, Логос, 2009. – 400 с.
142. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К. : Сфера, 1997. – 289 с.
143. Попович М. Гуманістичні орієнтири науки на порозі ХХІ століття / Попович М. В. // Істина. Правда. Життя. Думки небайдужої людини: Зб. наук.-публ. статей. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2010. – С. 416-422.
144. Почепцов Г. Теория коммуникации / Г. Почепцов. – М. : «Рефл-бук». – К. : «Ваклер», 2001. – 659 с.
145. Райда К. Ю. Чому філософії потрібно орієнтуватися на екзистенціальні контексти / К. Ю. Райда // Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2009. – С. 23-83.
146. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / Пер. з фр. О. Хома; [Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду. Книга II. Розділ VIII]. – К.: Port-Royal, 2001. – С. 54-55.
147. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Жан-Жак Руссо : [пер. с фр. А. Д. Хаютин]. – М. : Канон-Пресс-Ц; Кучково поле, 1998. – 416 с. – (Малая серия «CIVINAS TERRENA : Социальная теория, политика и право» в серии «Публикации Центра Фундаментальной социологии»).
148. Сапожник Г. Підприємницька етика : ціннісний аспект / Г. Сапожник // Мультиверсум. Філософський альманах : [зб. наук. праць] /

Гол. ред. В. В. Лях. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2008. – Вип. 68. – С. 244-255.

149. Сапожник Г. Туристський бізнес – етичний критерій / Г. Сапожник // Туризм у ХХІ столітті: тенденції і регіональні особливості : Матеріали II-ої Міжнародної науково-практичної конференції (10-11 жовтня 2001 р.) / Редкол. : Цибух В. І. (голова) та ін. – К. : Знання України, 2002. – С. 173-175.

150. Сартр Ж. П. Буття і ніщо : Нарис феноменологічної онтології / Ж. П. Сартр: [пер. з фр. В. Лях, П. Таращук]. – К. : Основи, 2001. – 854 с.

151. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – 398 с.

152. Ситниченко Л. А. Особливості інтерпретацій проблеми людського буття в новітній німецькій філософії / Л. А. Ситниченко // Феномен буття людини.– К. : Укр. Центр духовної культури, 1999. – С. 201-239.

153. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / П. П. Сліпець. – К., 2009. – 18 с.

154. Слободенюк Е. В. Гуманізація: філософські засади розвитку міжнародного туристичного співробітництва в умовах глобалізації / Е. В. Слободенюк // Наукові записки КІТЕП : Щорічник / Редкол. : Пазенок В. С. (голова) та ін. – К. : Знання України, 2002. – Вип.2. – С. 41-57.

155. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует о нас. Очерки по истории и философии культуры. Философия: Новейшее время. Отечественная. (XX – XXI вв.) / Э. Ю. Соловьев. – М. : Политиздат, 1991. – 432 с.

156. Сорокин П. А. Общая социология / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с. – (Мыслители XX века / Редкол. : Т. Й. Ойзерман (пред.) и др.).

157. Сорокін П. А. Соціальна і культурна динаміка: Дослідження змін в великих системах мистецтва, етики, права і суспільних відносин / П. А. Сорокін. – СПб. : Лань, 2000. – 508 с.
158. Спиркин А. Г. Основы философии / А. Г. Спиркин : [учеб. пособ.]. – М. : Политиздат, 1988. – 592 с.
159. Степин В. С. Философия и эпоха цивилизационных перемен / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2006. – №2. – С. 16-26.
160. Стратегія розвитку туризму і курортів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2008 р. №1088-р // Офіційний вісник України : зб. нормат.-прав. актів. – К., 2008. – № 60. – С. 27-32.
161. Табачковський В. Г. Людина як особистість, що подорожує / В. Г. Табачковський // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 91-99.
162. Тезаурус філософії туризму (автор-упорядник Пазенок В. С.) // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 268-276.
163. Ткаченко Т. І. Управління суб'єктами туристичного бізнесу в умовах сталого розвитку: автореф. дис. на здобуття наук докт. екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / Т. І. Ткаченко. – К., 2006. – 36 с.
164. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 537 с.
165. Толерантность. Опыт Российской Федерации и Султаната Оман / отв. ред. В. В. Наумкин. – М. : Центр арабских и исламских исследований, 2007. – 304 с.
166. Тоффлер Елвін. Третя хвиля / Е. Тоффлер [пер. с англ. Андрія Євси, за ред. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с. – (Міжнародний футурологічний бестселер).
167. Тоффлер Элвин. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер // Метаморфозы власти : [пер. с англ.] :

науч. ред., авт предисл. П. С. Гуревич. – М. : ООО, «Изд-во АСТ», 2001. – 670 с.

168. Тульчинський Г. Л. О природе свободы / Г. Л. Тульчинський // Вопросы философии. – 2006. – №4. – С. 17-31.

169. Туризм в Україні : зб. нормат.-прав. актів у 5 т. – Ужгород. ІВА, 2000. – Т.5. – С. 204-208.

170. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Уайтхед А. Н. [Пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя]. – М. : Прогресс, 1990. – 718 с.

171. Урри Дж. Туристическое созерцание и «окружающая среда» / Дж. Урри // Вопросы социологии. – 1996. – Вып. 7. – С.70-101.

172. Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / Ксенія Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – №1. – С. 141-142.

173. Федорченко В. К. Підготовка фахівців для сфери туризму: Теоретичні і методологічні аспекти / В. К. Федорченко : [монографія]. – К. : Вища шк., 2002. – 350 с.

174. Федорченко В. К. Гуманістична функція туризму / В. К. Федорченко // Філософія туризму: навч. посіб. – К. : Кондор, 2004. – С. 42-56.

175. Федорченко В. К. Свобода: практичні виміри соціального суб'єкта / В. К. Федорченко // Свобода: сучасні виміри та альтернативи : відп. ред. В. С. Пазенок та В. В. Лях. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – С. 469-483.

176. Федорченко В. К. Туризм і народна дипломатія / В. К. Федорченко // Філософія і культурологія туризму. – К. : КІТЕП, 2001. – С. 8-24.

177. Федорченко В. К. Туризм і народна дипломатія / В. К. Федорченко // Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні

особливості: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (10-11 жовтня, 2001 р.) / Редкол. : Цибух В. І. (голова) та ін. – К. : Знання України, 2002. – С. 18-21.

178. Федорченко В. К. Інформатизація туризму в контексті глобального виклику / В. К. Федорченко, О. П. Будя, Ю. О. Безукладніков // Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі. – К. : ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404 с.

179. Федорченко В. К. Туристський словник-довідник / В. К. Федорченко, І. М. Мініч. – К. : Дніпро, 2000. – 160 с.

180. Філософія: учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 677 с.

181. Філософський словарь [сост. Андрущенко И. В., Вусатюк О. А., Линецкий С. В., Шуба А. В.]. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.

182. Філософія політики : Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

183. Філософи, мислителі про туризм, мандрівки, подорожі // Філософські нариси туризму : наук.-навч. видання / За ред. Пазенка В. С. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 297-308.

184. Філософія. Курс лекцій : [навч. посіб.] / Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1994. – 576 с.

185. Філософський енциклопедичний словник. – К. : «Абрис», 2002. – 742 с.

186. Фоменко Н. А. Педагогіка вищої школи : методологія, стандартизація туристської освіти : навч. пос. [для студ. вищих навч. закладів]. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2005. – 216 с.

187. Фоменко А. М. Свобода і відповідальність: осмислення філософських ідей Е. Фромма в контексті сучасності / А. М. Фоменко // Проблеми сутності свободи : методологічні та соціальні виміри : Матеріали наук.-теор. конф. 26 жовтня 2007 р. – К. : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2007. – С. 225-228.

188. Франжіаллі Ф. Тенденції розвитку міжнародного туризму / Ф. Франжіаллі. – К. : КУТЕП, 2002. – 25 с.
189. Франкл В. Психіатрія та пошук смислу : людина в пошуку та реалізації смислу / Віктор Франкл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.management.com/ua/vision/vis004.html>.
190. Франкл В. Свобода / В. Франкл // Человек в поисках смысла : [зб., пер. с англ. и нем.] : общ. ред Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
191. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; [пер. с англ. Г. Ф. Швейника] : общ. ред. и послеслов. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1990. – 269 с.
192. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее : Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма : [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : АСТ; Люкс, 2004. – 352 с.
193. Хайдеггер Мартин. Бытие и время / М. Хайдеггер [пер.с нем. В. В. Бибихина]. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с. – (Переизд. : СПб. : Наука, 2002. – С. 126.).
194. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Проблемы человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 261-313.
195. Хамидов А. А. Становление / А. А. Хамидов // Диалектическая логика : Категории сферы сущности и целостности / [А. А. Сорокин, Ж. М. Абдильдин, А. А. Хамидов и др.] : под рук. и общ. ред. Ж. М. Абдильдина. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 542 с.
196. Хамитов Н. Философский словарь. Человек и мир / Н. Хамитов, С. Крылова. – К. : КНТ. Центр учебной литературы, 2006. – 308 с.
197. Хамитов Н. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов / Н. Хамитов, С. Крылова, С. Минева. – К. : КНТ, 2009. – 336 с.
198. Хантингтон Самюэль. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон [пер. с англ. Ю. Новикова, Т. Велимеева]. – М. : АСТ, 2003. – 603 с. – (Philosophy).

199. Хартия туризма. (Одобрена в 1985 году на VI сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации) // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні : Зб. нормат.-правових актів. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 87-89.
200. Цехмістрова Г. С. Управління в освіті та педагогічна діагностика / Г. С. Цехмістрова, Н. А. Фоменко : навч. пос. [для студ. вищих навч. закладів]. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2005. – 280 с.
201. Цюрупа М. В. Основи конфліктології та теорії переговорів / М. В. Цюрупа : [навч. пос.] : вид. друге, перероб. і доп. – К. : Кондор, 2009. – 192 с.
202. Чмут Т. К. Етика ділового спілкування / Чмут Тамара Купріянівна, Чайка Галина Леонідівна [навч. пос.] ; 3-тє вид., стер. – К. : Вікар, 2003. – 223 с. – (Серія «Вища освіта ХХІ століття»).
203. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.
204. Швейцер А. Культура и этика. Философия культуры. Часть вторая / А. Швейцер // Благоговение перед жизнью. – М. : Прогрес, 1992. – С. 103-233.
205. Щербина А. М. Соціокультурні регулятиви людської діяльності в технологіях масової комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / А. М. Щербина. – К., 2010. – 19 с.
206. Яковенко Ю. І. Соціологічний вимір туризму / Ю. І. Яковенко // Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (18-20 жовтня 1999 р., м.Київ) – К. : Вид-во «КІТЕП», 1999. – С. 54-58.
207. Ямашита Майкл. Весь мир по дорогам Марко Поло / Майкл Ямашита // Marco Polo. A Photographer`s Journey Издательства: АСТ, Астрель, 2003 г. – 504 с.

208. Яннарас Х. Варіації на тему «Пісні Пісень» / Х. Яннарас. – К. : Дух і Літера, 1999. – 128 с.
209. Ясперс К. Введение в философию / К. Ясперс. – Мн. : Пропилей, 2000. – 191 с.
210. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. – М. : ИПЛ, 1991. – 215 с.
211. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 528 с.
212. Apel K.-O. Transformation der Philosophie / K.-O. Apel. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1976. – 446 p.
213. Archer B. Domestic tourism as a development factor / B. Archer // Annals of Tourism Research. – 1978. – №5. – P. 126-140.
214. Jonas H. Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation / Jonas H. Phinzip. – Frankfurt am Main : Insel-Verlag, 1979. – 426 S.
215. Peccei A. One Hundred Pages for the Future. Perfections of the President of the Club of Rome / A. Peccei. – New York; Oxford, 1981 (Originally published by Pergamon Press, Inc.). – 208 p.